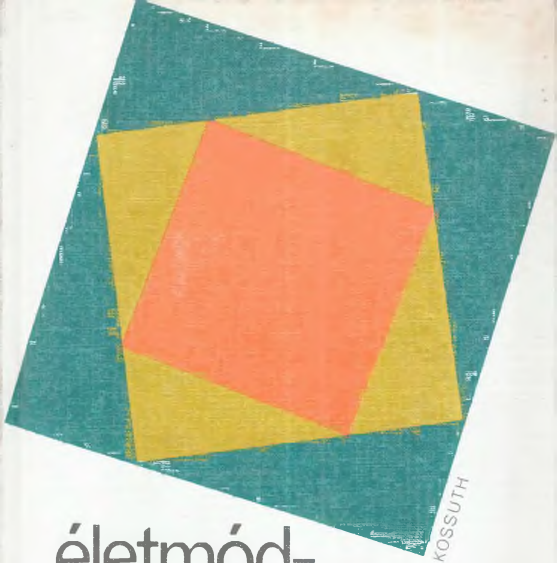

KOSSUTH

életmód-kutatás a szocialista országokban

Életmódkutatás a szocialista országokban

Életmódkutatás a szocialista országokban

Kossuth Könyvkiadó
1978

A kötetet szerkesztette:
SZÁNTÓ MIKLÓS

ISBN 963 09 1166 3

© HUNGARIAN TRANSLATION
ELŐD NÓRA, PETRI GYÖRGY, 1978

Előszó

1975 őszén Budapesten konferenciára gyűltek össze az életmódváltozások kérdéseivel foglalkozó kutatók a Szovjetunióból, Csehszlovákiából, Lengyelországból és Magyarországból. Ezen a tanácskozáson a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézete volt a házigazda, amelynek igazgatója, Kulcsár Kálmán akadémikus így fogalmazta meg az életmódkutatás helyzetét és feladatait: „A szocialista építés során a gazdasági kérdések mellett egyre nagyobb hangsúllyal merülnek fel az életmód problémái mind ideológiai, mind empirikus síkon. Vajon van-e a szocialista életmódnak autentikus formája, és lehet-e ezt a modellt a gazdasági-társadalmi építés során tudatos intézkedésekkel kialakítani, vagy legalábbis befolyásolni? Így merült fel a kérdés szociológiai megközelítésének szükségessége. Milyen változások tapasztalhatók a szocialista életmód kialakulása terén, milyen gyakorlati következtetéseket vonhatunk le belőlük? Ehhez még sok új fogalom szükséges, és a vizsgálatokhoz új modelleket is kell találnunk. A feladat közös a szocialista országokban és megoldása közös erőfeszítéseket igényel. E konferencia a koordinált munkához vezető első lépés."

A konferencia részvevői elhatározták, hogy a tanácskozásra írott dolgozatok és az elhangzott előadások felhasználásával készüljön egy tanulmánygyűjtemény, amelynek anyaga elősegítheti az életmódkutatások szélesebb kibontakozását, szakszerűbbé válását, növekvő hatékonyságát. A kötet, amelyet az olvasó kezébe vesz, nem a konferencia jegyzőkönyve, nem tartalmazza a vitákat, hanem tanulmányok szabályos sora. Vajon miért választotta a könyvkiadó és a szerkesztő ezt a megoldást? Hiszen

a téma iránt érdeklődő szakemberek körénél jóval szélesebb olvasóközönség számára is izgalmas lehet nyomon követni az ilyen jellegű tudományos vitát. Joggal merülhetne fel tehát a kérdés, milyen is volt az említett tanácskozás, milyen eredményeket hozott az eszmecsere, milyen nézetek kerültek szembe egymással, milyen álláspontokról folyt a vita. A tanácskozáson elhangzott előadások valóban nem voltak párhuzamos monológok, hanem – örvendetes módon – egy-egy előadás nyomán mélyreható viták bontakoztak ki. Ezek az eszmecserék ismételten visszatértek egy-egy csomóponthoz. Kérdések hangzottak el, és a hozzászólók rámutattak egy-egy álláspont homályos foltjaira. Így az előadók a vita közben elmélyítették, finomították, árnyaltabban kidolgozták saját nézeteiket. Amennyire azonban örvendetes volt a tanácskozás munkastílusa, amely szakított a rossz hagyományokkal, annyira nehézzé tette a vita rögzítését: ha egy gyorsírásos jegyzőkönyv hűségével követnénk a referátumok közötti megbeszélések hullámzó, közbeszólásokkal tarkított, kötetlen menetét, áttekinthetetlen gondolati szövevénynyé válna kiadványunk. Ezért azt a megoldást választottuk, hogy a tanácskozásra készült, a viták alapjául szolgáló előadások sorát – szerzők: Blanka Filipcová, Mihail Illner, Köpeczi Béla, N. Sz. Manszurov, V. Z. Rogovin – kiegészítettük Kulcsár Kálmán és Andrzej Siciński tanulmányaival. Andorka Rudolf, Hankiss Elemér, Losonczi Ágnes, Manchin Róbert, Szántó Miklós pedig a konferencia vitáiban elmondott hozzászólásaikat fejlesztették önálló tanulmányokká, illetve megfelelő témájú írásaikat bocsátották a kötet szerkesztőjének rendelkezésére. Cseh-Szombathy László vállalta, hogy a konferencia megbeszéléseinek tanulságai és a hazai életmódkutatások tapasztalatai alapján vázolja a témakörben folyamatban levő vizsgálatok távlatait, figyelembe véve azt is, hogy a részvevők a jelenlegi szakaszt olyan előkészítő periódusnak tekintik, amely megfelelő eredmények esetén alkalmas lehet egy későbbi összehasonlító vizsgálat feltételeinek létrehozására.

Meggyőződésünk szerint a választott forma a legcélraveze-

több, mert az így közölt tanulmányok már tartalmazzák a gazdagodást, a vita és a továbbgondolás eredményeit is. A tanulmányokat természetesen nem az elhangzásuk sorrendjében közöljük, hanem gondolatmenetük logikája szerint. A konferencián megvitatott első téma az életmódkutatások fogalmi rendszere volt, az életmód, életszínvonal, életkörülmények, szükségletek kategóriái és ezek egymáshoz fűződő kapcsolatai. A vita során és a különböző megjegyzésekben látszólag ellentmondott egymásnak két megközelítés. Egyrészt többen hangsúlyozták, hogy az életmód fogalmi rendszerének teljes és elfogadható kidolgozása csak további nagyon alapos, jól felépített és átgondolt empirikus kutatások eredményeként jöhet létre. A vitázó felek általában elismerték, hogy jelenleg az életmód, és ezen belül különösen a szocialista életmód kutatása még nem áll olyan szinten, hogy e fogalmak végleges definíciójáról beszélhetnénk. Másrészt viszont mindenki egyetértett abban, hogy a kutatómunkához szükség van egy operacionális fogalmi apparátusra, és ezért a kutatók szinte mindegyike ismertette saját, mondhatnánk, házi használatra készült életmód-meghatározását. Minden meghatározás azonban egyben elhatárolás is. Megkísérelték tehát az életmód, az életszínvonal, az életkörülmények, a szükségletek kapcsolódási pontjainak, különbségeinek tisztázását is.

A konferencia másik vitája az életmód kutatásának kvantifikációs problémái körül kristályosodott ki. Hogyan képezzük a társadalmi indikátorokat? Milyen módon fejleszthető a meglevő statisztikai adatrendszer társadalmi mutatók rendszerévé? Hogyan értelmezzük az életmódszinteket, mennyiben változik a kérdésfeltevés és a kapott válasz, ha össztársadalmi szinten, ha csoportkeretben beszélünk az életmódról, vagy ha egyének életmódjaként fogjuk fel? Mi a modellképzés jelentősége, szerepe az életmódkutatásokban?

Tudjuk, hogy a budapesti életmód-konferencia és az ennek nyomán készült kötet nem meríti ki a gazdag témakört, nem adja az életmód-szociológia monografikus teljességét sem, de egy

lépés azon a hosszú úton, amely a kutatók előtt áll. Reméljük, hogy a dolgozatokban körvonalazott gondolatok, az ajánlott kutatási módszerek segítik az életmód-szociológia fejlődését, a szocialista életmód nehéz és rendkívül fontos problémájának megoldását.

SZÁNTÓ MIKLÓS

I. AZ ÉLETMÓD ELMÉLETI KÉRDÉSEI

KÖPECZI BÉLA

Az életmód tudati összetevői és jellegzetességei a mai magyar társadalomban

A tudati jelenségekből kiindulva az értékek, a nézetek, a hiedelmek rendszerét próbálom felvázolni, abban a meggyőződésben, hogy ezek ismerete nélkül nem beszélhetünk magatartásbeli és életmódbeli típusokról, márpedig úgy vélem, hogy a szocialista társadalomra jellemző általános jegyek megállapítása mellett törekednünk kell arra, hogy az egyes társadalmi osztályokon és rétegeken belül megállapítsuk, milyen világnézeti, magatartásbeli, életmódbeli változatokkal kell számolni. Csak egy ilyen tipológia felállítása – amely persze az objektív tényezőket is tekintetbe veszi – teszi lehetővé, hogy a társadalmi gyakorlat fel tudja használni a kutatás eredményeit.

A társadalmi tudat szerepe az életmódban

A *társadalmi tudatnak,* amely a társadalmi létet tükrözi egy adott közösségben, különféle megnyilvánulási formái vannak a tudatossági szintek, az objektivációk és a rétegek, csoportok szempontjából. Meg szoktuk különböztetni a szokásokra, hiedelmekre, előítéletekre épülő köznapi vagy mindennapi tudatot és a világnézetet, amely a világról alkotott nézetek és fogalmak valamilyen egységes és tudatos rendszere. Mindkettő nem pusztán a nézetekben, hanem a szükségletek és értékek rendjének megválasztásában, s ezzel együtt a cselekvésben is jelentkezik, tehát orientálja az egyes ember és társadalmi rétegek és csoportok magatartását. A *magatartás* a szükségletek és az értékek kiválasztásában és azok megvalósítási módjában nyilvánul meg,

s függ a köznapi gondolkodástól, illetve a világnézettől. A magatartás döntő hatást gyakorol az életmód kialakítására, amelyet azonban települési, gazdasági és társadalmi tényezők is meghatároznak. Az *életmód* azon alapszik, hogy az ember szükségleteinek és aspirációinak megfelelően hogyan teremti meg, változtatja meg és használja fel életfeltételeit a társadalmi feltételek meghatározott rendszerében. Az életmódot a legújabb kutatások alapján a következőképpen határozhatjuk meg: az emberek olyan tevékenységi-magatartási rendszere, amelyet több-kevesebb tudatossággal életük fenntartására, különböző szintű, társadalmi helyzetük szerint eltérő és történetileg is változó szükségleteik kielégítésére szerveznek. Ez tehát azt jelenti, hogy az életmód a tudati tényezőktől *is* függ.

Miben jelentkezik a szocialista társadalom tapasztalatainak és a marxista–leninista világnézetnek a hatása a közgondolkodásban? Elsősorban a társadalmi egyenlőség, igazságosság, a közéletben való részvétel és a tudatosság igényében.

Az *egyenlőség* a gyakorlatban a gazdasági-társadalmi különbségek csökkenésében és egyúttal az egyes társadalmi osztályok és rétegek közötti különbségek eltűnésében mutatkozik meg. Ennek legfőbb bizonyítéka az a társadalmi mobilitás, amely megváltoztatja az osztályok és rétegek összetételét.

Egy 1968-as felmérés adatai szerint a szellemi dolgozók 4%-a mezőgazdasági fizikai, 27%-a nem mezőgazdasági fizikai dolgozó volt eredetileg, és 69%-a tartozott első foglalkozása alapján is a szellemi dolgozók kategóriájába. A fizikai dolgozókból lett szellemi foglalkozásúak nagyobb hányada a 40 évesnél idősebbek közül került ki.

A nem mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak 19%-a eredetileg a mezőgazdaságban dolgozott, 3%-uk szellemi munkát végzett, és 78%-uk maradt az első foglalkozása szerinti kategóriában. Itt a korcsoportok között az eltérés nem számottevő.

A mezőgazdasági fizikai dolgozók között a legmagasabb az eredeti foglalkozásukban megmaradottak hányada: 87%-uk első foglalkozása alapján is idetartozott. Együttesen 13%-ot

képviseltek azok, akik korábban nem mezőgazdasági fizikai vagy szellemi munkát végeztek. A korcsoportonkénti eltérések itt sem jelentősek.

Különösen érdekes a mobilitás szempontjából a szellemi foglalkozásúak származási összetételének alakulása. Az 1962–1964-es, illetve az 1973-as vizsgálat adatait az alábbi táblázat mutatja.

A szellemi foglalkozásúak megoszlása az apa második világháború előtti foglalkozási csoportja szerint, 1961–1964 és 1973 (%)

	Apa foglalkozási csoportja a II. világháború előtt					
	vezető és értelmiségi	egyéb szellemi	munkás	paraszt és mezőgazdasági munkás	kisiparos, kiskereskedő	összesen
Értelmiségi férfi						
1962–1964	16	16	28	25	15	100
1973	17	17	28	26	12	100
Egyéb szellemi foglalkozású férfi						
1962–1964	5	13	38	26	18	100
1973	4	13	36	32	15	100
Értelmiségi nő						
1962–1964	28	22	17	14	19	100
1973	19	19	27	18	17	100
Egyéb szellemi foglalkozású nő						
1962–1964	8	14	39	20	19	100
1973	6	13	38	28	15	100

A munkás- és parasztszármazásúak 1962–1964-ben mind az értelmiségi, mind az egyéb szellemi főfoglalkozású férfiak többségét adták. A férfiaknál 1973-ban lényegében változatlan volt a

helyzet. A nőknél viszont nőtt a társadalmi mobilitás; az értelmiségiek között 1962–1964-ben csak 31% volt munkás- vagy parasztszármazású, ez az arány 1973-ban 45%-ra emelkedett.

Persze a mobilitást nem pusztán a gazdasági-társadalmi tényezők magyarázzák, hanem nem kismértékben a kulturális forradalom eredményei is, amelyek nyomán felszámoltuk a régi uralkodó osztály kulturális monopóliumát. A fejlődést jelzik az iskolai végzettség változásaira utaló adatok. 1949-ben még a 10 évesnél idősebb népesség 4,8%-a nem járt iskolába, 1975-ben viszont már nem jelezte ennek számát a statisztika. 1949-ben a 15 éves és idősebb lakosság 20,6%-a végezte el legalább a nyolcosztályos általános iskolát, 1975-ben már 58,2%. A 18 évesnél idősebbek közül érettségizett 1949-ben 5,5%, 1975-ben 18,6%, a 25 évesnél idősebbek közül felsőfokú egyetemi oklevéllel rendelkezett 1949-ben 1,7%, 1975-ben 5,1%. Mindez nemcsak azt jeleni, hogy mennyiségileg nőtt a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők száma, hanem azt is, hogy a tanulás lehetőségei a munkások és parasztok számára is megnyíltak, és sokan éltek is ezekkel. A kultúra ilyen módon a demokratizálás egyik fő eszközévé vált.

Az egyenlőtlenség csökkenésében szerepet játszanak a jövedelmi viszonyok is. Az a tény, hogy a segédmunkás és a gyárigazgató, vagy akár a politikai vezetők között a jövedelemkülönbség nem haladja meg az 1:6 arányt, azt érzékelteti, hogy biztosítottuk a tényleges egyenlőség fokozatos érvényesítésének gazdasági feltételeit. 1976-ban a szocialista szektorban foglalkoztatott aktív keresők százalékos megoszlása (a mezőgazdasági szövetkezeti szektor nélkül) a havi átlagkereset nagysága szerint a következőképpen alakult:

1000 Ft és kevesebb	1,1%
1001–1500 Ft	2,5%
1501–2000 Ft	10,3%
2001–2500 Ft	16,7%
2501–3000 Ft	17,3%

3001–4000 Ft	28,5%
4001–4500 Ft	8,6%
4501–5000 Ft	5,5%
5001–5500 Ft	3,4%
5501–6000 Ft	2,1%
6001–7000 Ft	2,2%
7000 Ft és több	1,8%

Vagyis a keresők döntő többsége – 81,4% – az 1500–4500 Ft közötti kategóriákban volt.

Az egyenlőség annyiban is érvényesül a vezetők és a vezetettek, s általában a különböző osztályokhoz és rétegekhez tartozók közötti kapcsolatokban, hogy jórészt megszűnt az a szervilizmus, amely oly nagymértékben jellemezte az ellenforradalmi rendszert, s amely nem is a polgárság, hanem a feudális uralkodó osztály némely szokását konzerválta. (Ezzel persze nem azt akarjuk mondani, hogy az egyes emberek és csoportok közötti viszonylatokban az újszerű magatartásformák teljes mértékben kialakultak volna.)

Az egyenlőség kérdése természetesen nem pusztán mint gazdasági egyenlőség merül fel, bár kétségtelen, hogy ez az elsődleges, hanem mint jogegyenlőség is. E tekintetben a társadalmi tapasztalat azt bizonyítja, hogy az emberek jogtudata sokat fejlődött, s megkövetelik a törvényekben biztosított egyenlőséget. Az egyenlőség érvényesüléséről eltérő vélemények élnek a széles rétegek, de az értelmiség körében is. A nagy tömegek elsősorban a jövedelmi és életmódbeli különbségekre érzékenyek. Sokakban él az a meggyőződés, hogy „az egyenlő munkáért egyenlő bér elve" nem valósul meg kellőképpen, de az is, hogy egalitarianizmusra kellene törekedni, s helytelen a jövedelmek jelenlegi differenciálása is. Ezekhez a vitákhoz kapcsolódnak bizonyos „újbalos" jelenségek, amelyek figyelmen kívül akarják hagyni az átmeneti társadalomról szóló marxista felfogást. Hadd emlékeztessünk itt arra, hogy „A gothai program kritikája"-ban Marx az új társadalom kialakulásának különböző sza-

kaszait különböztette meg, s az első szakaszban az egyenlőséget a munka szerint arányos elosztással azonosította, ami egyenlőtlenséget takar: „Az egyenlő jog még mindig a polgári korláton belül marad. A termelők joga munkaszolgáltatásaikkal *arányos*, az egyenlőség abban van, hogy *egyenlő mércével*, a munkával mérnek."

Egyenlőség és igazságosság kölcsönhatásban állnak egymással, mégis meg kell különböztetnünk egyiket a másiktól, mert az *igazságosság* erősebben kötődik az erkölcsi és a jogi tudatformához. A szocialista társadalom egész nézet-, szükséglet- és értékrendszerével sugalmazza az igazságosság érvényesülését, kollektív és individuális vonatkozásban egyaránt. Ezért is érzékeny a közvélemény mindenféle kiváltságra, megkülönböztetésre, s főleg a protekcionizmus továbbélésére.

Az igazságosság érvényesülése szempontjából rendkívül jelentős volt az a társadalmi tapasztalat, amelyre az emberek jogi szempontból az utóbbi másfél évtizedben tettek szert. A törvénysértések elítélése, az ezzel kapcsolatos felelősségre vonás és jóvátétel, s főleg a törvényesség normáinak érvényesítése erősítette a közvéleményben azt a meggyőződést, hogy a szocialista társadalom igazságos jogrendet jelent.

A fejlődő szocialista demokratizmus lehetőséget ad arra, hogy az egyenlőségre és igazságosságra való törekvést szembesíthessük a társadalom összérdekeivel, kialakítsuk az egyéni és az általános érdek között a reális viszonyt, s ne elvont normák, hanem igazi értékek alapján ítéljünk.

Nagy vívmánya társadalmunknak, hogy megszűnt a munkanélküliség, és hogy sokakban fel sem merül a gondolat, milyen lehet kereset nélkül maradni. Ennek a *biztonságérzetnek* megvan a hátulütője, hiszen a kevésbé öntudatos embert arra indítja, hogy munkájában és közéleti tevékenységében ne adja mindazt, amit el lehetne várni.

Viszont nagy előnye – a szocialista szükséglet- és értékrendszer megvalósulása esetén –, hogy nemcsak a termelés kiegyensúlyozott és főleg minőségileg egyre magasabb szintű fejleszté-

sét, hanem a társadalom szocialista fejlődését, a személyiség kibontakozását, közéleti és személyi aktivitását is biztosítja.

Bár az utóbbi időkben viták folynak arról, hogy milyen a munkások, parasztok és értelmiségiek részvétele a munkahelyi vagy tágabb közösségi életben, a társadalmi szervezetek tevékenységében, a *közéleti részvétel* igényét is az új társadalom táplálta. Elég, ha itt csak a termelőszövetkezeti vagy az üzemi demokrácia különféle formáinak kialakulására, vagy a szakszervezetek megélénkülő tevékenységére utalunk. A nemzeti kérdés körüli polémiában is tekintetbe kell venni, hogy azok, akik népünk múltja és mai sorsa miatt aggódnak, azért teszik, mert nem elégszenek meg a magánéletbe való visszavonulással. Persze kétségtelenül léteznek olyanok, akik a magánéletbe húzódnak vissza, az újat mégis a társadalom formálásában, igazgatásában való részvétel szándéka jelzi, ha ez nem is olyan általános, mint az előbb említett jelenségek.

A marxizmus–leninizmus hatása érvényesül abban, hogy egyre több ember törekszik *tudatos világnézet* kialakítására. Ezt a hatást erősítette a tudományos-technikai forradalom, amely rendkívüli vívmányaival igazolta, hogy az emberi értelem és alkotókészség a természeti törvényszerűségeket felismerve és felhasználva nagyszerű dolgokra képes. Nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk annak, hogy a természettudományos világképet egyre szélesebb rétegek sajátítják el, s ezzel együtt egyre többen fogadják el a dialektikus materializmus tanításait az anyag és a tudat összefüggéseiről, a valóság változásainak törvényszerűségeiről, a megismerés folyamatáról.

Ugyanakkor a politikai tapasztalat bebizonyította, hogy a marxizmus–leninizmusnak igaza van, amikor az osztályharcot tekinti a történelem motorjának, és ezzel magyarázza a társadalmi fejlődés és haladás általános tendenciáit. Ma aligha akad olyan gondolkodó ember Magyarországon, aki az elmúlt évtizedek történelmi eseményeiben valamiféle misztikus erő megnyilvánulását látná, aki legalább ne sejtené azokat a reális gazdasági-társadalmi, politikai tényezőket, amelyek meghatározzák

az eseményeket. A szocializmus történetében is vannak válságos időszakok, és ilyenkor ezek a felismerések háttérbe szorulhatnak, de nem kétséges, hogy a dialektikus és történelmi materializmus kategóriái ma már a közgondolkodást is befolyásolják. Az emberek nemcsak ismeretekre, de tapasztalatokra is támaszkodva építik saját világnézetüket, s ezt a folyamatot csak erősítette és intenzívebbé tette a társadalmi gyakorlat és az a sok vita, amelyet az utóbbi évtizedekben folytattunk, s amelyek előtérbe állították azt, amit némelyek „önmegvalósításnak" neveznek, azaz a személyiség sokoldalú kibontakozását.

Ma a marxizmus–leninizmus befolyása azokban a tudatformákban jelentkezik a legellentmondásosabban, amelyek távolabb állnak a gazdasági-társadalmi-politikai szférától. Az erkölcsi vagy az esztétikai tudat például sok olyan elemet tartalmazhat még a szocializmus meggyőződéses híveinél is, amelyek idegenek a marxizmustól. Ennek magyarázata részben az, hogy bizonyos tudatformák lassabban fejlődnek és hatnak, de az is, hogy a marxizmus–leninizmus csak a gyakorlat alapján képes tudatosítani és elfogadtatni azokat az elveket, amelyek szokásokat alakítanak a mindennapi életben. A társadalmi tudatot alapvetően a politikai tudat határozza meg, s ebben ma kétségtelenül a szocializmus eszményei az uralkodók. Az a vita, amely Magyarországon 1968 táján lezajlott a marxizmus monopóliumáról vagy hegemóniájáról, s amelynek konklúziója az volt, hogy monopóliumról nem beszélhetünk, csak hegemóniáról, arra utal, hogy a marxisták világosan látják: a szocializmus igenlése még nem feltétlenül jár együtt az egész tudat, s ezzel együtt a magatartás és az életmód gyökeres átalakulásával.

A társadalom aspirációi és a fogyasztás

A tudati állapot feltérképezéséhez hozzátartozik az egyes társadalmi rétegek igényeinek, aspirációinak vizsgálata. A különböző felmérések azt mutatják, hogy a munkások döntő többsége

mindenekelőtt az árak rögzítését, a lakásépítés meggyorsítását, az igazságosabb lakáselosztást, a lakásépítkezés költségeinek csökkentését, a fiatal házasok gyorsabb lakáshoz juttatását, az egészségügyi ellátás javítását, a gyermekgondozási intézmények hálózatának fejlesztését, az alacsony jövedelmet nyújtó iparágakban a dolgozók bérének emelését és nem utolsósorban – s ez már erkölcsi követelmény is – a tisztességtelen haszonszerzés megakadályozását kívánja.

A parasztság – és itt főleg a fiatalokról van szó – a munkaidő megrövidítését, a megfelelő közműhálózatot, a jobb áruellátást, a kulturáltabb egészségügyi szolgáltatást, a kulturális intézményhálózat kiépítését tartja szükségesnek.

Ami az értelmiséget illeti, elsősorban a vidéki értelmiség és általában a pedagógusok helyzetét és igényeit ismerjük. Ők a jobb munkafeltételek megteremtését, a magasabb jövedelmet és a kulturálódásra fordítható több szabad időt, a nagyobb társadalmi megbecsülést igénylik.

A felmérések adataiból megállapíthatjuk, hogy a lakosság döntő többsége számára az alapvető szükségletek kielégítése – a lakáson kívül – nem gond. A nyugdíjasok és a többgyermekes családok esetében azonban tekintetbe kell venni a jövedelmi viszonyokat is.

A fogyasztási statisztikák a kiegyenlítődés tendenciáit mutatják, persze az egyes rétegek, illetve a falu és a város közti különbségeket is jelzik. Egy 1972. évi háztartási statisztika szerint a kiadási struktúra a következőképpen alakult: a munkáshaztartások élelmiszerekre és élvezeti cikkekre az összkiadás 42,2%-át, a szellemi dolgozó háztartások a 36,6%-át, a paraszti háztartások pedig a 46,7%-át fordították. Fogyasztási iparcikkekre az első kategóriában 34,6, a másodikban 35,9, a harmadikban 31,4%-ot; építkezésre, ingatlanvásárlásra 10,8, 11,3, illetve 14,6%-ot; szolgáltatásokra, javításokra 12,4, 16,2, 7,3%-ot költöttek. A kiadások összetételét illetően a legnagyobb különbség a falusi és a városi lakosság között jelentkezik, mégpedig részben az élelmiszerekre fordított összegek nagyságában, illetve

a szolgáltatásokban mutatkozó elmaradásban. Jellemző viszont, hogy a munkások és a szellemi foglalkozásúak között csekély az eltérés. (Az újabb, 1976. évi háztartási statisztika ezeket a megállapításokat lényegében megerősíti, bizonyos eltéréseket is mutatva, különösen az élelmiszerfogyasztás kiegyenlítődése irányában.) Sokaknál a fogyasztás minősége került előtérbe, amit nemcsak a magasabb jövedelem indokol, hanem a szemléletben jelentkező változás is.

Időbeosztás

Az emberek szemléletének alakulását megvilágítja időbeosztásuk is. A felnőtt népesség napi tevékenységének struktúráját vizsgáló felmérések szerint rekreációra, tehát alvásra és személyi ellátásra 1963-ban 10,8 óra, 1972-ben 10,1 óra jutott. Munkára, amelyben benne van a közlekedés, a házi és a ház körüli munka is, 1963-ban 10,2, 1972-ben 9,8 órát fordítottak.

A szabad idő 1963-ban 3 óra volt, 1974-ben 4 óra. Ebből olvasás, tanulás 0,7, illetve 0,4 óra, társadalmi kapcsolatok mindkét évben 0,8 óra, televíziónézés 0,4 óra, illetve 1,2 óra, rádióhallgatás 0,4 óra, illetve 0,2 óra. Sportra és egyéb szórakozásra, mint a felsorolásból is kitűnik, minimális idő jut.

Az adatok azt mutatják, hogy valamelyest csökkent a munka- és a pihenőidő az elmúlt évtizedben, s egy órával, tehát igen jelentős mértékben nőtt a szabad idő.

Hogyan tölthetjük el a munka- és a szabad időt?

A munkához való viszony és a munkaidő

Ha a szükségletek kielégítésének fő eszköze a munka, és a szocialista értékrendszer egyik alapvető jellemzője a munkához való viszony, akkor meg kell vizsgálnunk, hogy milyen a munka helye a közgondolkodásban. Az utóbbi években hazánkban

jelentősen megnőtt a termelékenység az iparban és a mezőgazdaságban, elsősorban a gépesítés, a korszerűsítés, kisebb mértékben a munkaidő racionális megszervezése eredményeképpen. Mindezek azonban nem jelentik azt, hogy munkaidejét mindenki ki tudja használni vagy kihasználja. Ebben objektív tényezők is szerepet játszanak, például a rossz anyagellátás, a nem megfelelő szervezés stb., de szerepet játszhat az is, hogy ki mennyire elégedett a munkájával, és milyen felelősséggel és tudatossággal vesz benne részt.

A többség – s ezt bizonyítják az egyre szaporodó szocialista brigádok – lelkiismeretesen végzi a munkáját. Ugyanakkor egy felmérés szerint a megkérdezettek 17%-a jövedelmét valamilyen rendszeresen vagy alkalmanként vállalt mellékfoglalkozással egészíti ki. Valószínű azonban, hogy a szabad időben munkát vállalók aránya ennél sokkal nagyobb. Falun a helyzet olyan értelemben más, hogy egyrészt a termelőszövetkezetben, állami gazdaságokban az idényjellegű munkák hosszú munkaidőt tesznek szükségessé, másrészt a parasztság, de a kettős jövedelmű rétegek is munkahelyük mellett a háztáji gazdaságokban is dolgoznak. Itt inkább az a probléma, hogy minimális a szabad idő, sokszor – főleg a nőknél – még pihenésre sem elegendő. Munkájukkal leginkább az értelmiségi és az alkalmazott rétegek elégedettek, bár a munkaidő kihasználása és a munka hatékonysága itt sem maximális. A munkához való viszony szempontjából nemcsak az egyes társadalmi-foglalkozási rétegek szerinti különbségeket kell szemügyre venni, hanem az általános műveltségi és szakmai színvonalat is. Általában véve a magasabb iskolai végzettségűek inkább érzik szükségletnek a munkát, s tudják megfelelően megválasztani munkahelyüket. Mindenesetre azt nem állapíthatjuk meg, hogy általánossá vált volna a munkához való új viszony.

A szabad idő felhasználásában a televíziónézés, a társadalmi kapcsolatok ápolása, az olvasás-tanulás és a rádióhallgatás követik egymást. Az egyes rétegek szempontjából azonban a megoszlás különböző. A rendszeresen olvasók aránya az értelmiségnél 87%, az egyéb szellemi dolgozóknál 79%, a szakmunkásoknál 56%, a segédmunkásoknál 37%, a mezőgazdasági dolgozóknál 25%. Országosan átlagban a lakosság 34%-a jut el többé-kevésbé rendszeresen moziba, leginkább a szellemi foglalkozásúak és a szakmunkások. A színházakat a lakosság 26%-a látogatja, de többségükben az értelmiségiek, kevésbé a munkások, s alig a mezőgazdasági dolgozók. Komoly zenei koncertekre Budapesten is csak a lakosság 6%-a jár. Az amatőr művészeti mozgalomban a 20 éven felüli lakosságnak mintegy 26%-a vesz részt, különösen a fiatalabbak.

A felmérések azt mutatják, hogy az emberek mintegy 18%-a fokozza intenzíven műveltségét, 36%-a közepesen és 46%-a alig. Az első kategóriában mindenekelőtt a szellemi foglalkozásúakat találjuk, a másodikban a szakmunkásokat, a harmadikban a segéd- és betanított munkásokat.

A legnagyobb igény a művelődésre a 30 éven aluli fiataloknál jelentkezik.

Egyes osztályok és rétegek kulturális irányultságáról leginkább az olvasási felmérések adnak számot, bár egyes adatok elég régiek, s értékük is vitatható. A vizsgálatokból az derül ki, hogy az értelmiségiek olvasnak a legtöbbet, majd a munkásság következik és a legkevesebb időt a parasztság fordítja erre a tevékenységre. A Ganz-MÁVAG gyár munkásai között végzett 1966-os felmérés szerint a legkeresettebbek a romantikus írók és azok a művek, amelyek a munkásosztály mai problémáival foglalkoznak. A parasztság körében végzett felmérések szerint a legkedvesebb írók az előbb említett romantikus szerzők, de Solohov vagy a magyar parasztság sorsát ábrázoló Veres Péter is. Az értelmiség figyelme fordul leginkább a modern magyar és

külföldi irodalom felé. A vidéki értelmiség körében végzett egyik vizsgálat szerint a romantikus művek 10%-os, a hagyományosan klasszikus művek 38%-os, a modernek viszont 52%-os érdeklődést váltanak ki. A „modernek" persze nem feltétlenül képviselnek nagy értéket, hiszen Németh László, Thomas Mann, Hemingway mellett sokan „modern" alatt a főleg a lektűröket értik. A „miért olvas?" kérdésre csak néhány vizsgálat ad választ és ezek azt mutatják, hogy az első helyen a szórakozás, majd az ismeretszerzés igénye, végül az önmegismerés játszik szerepet, s a legkevésbé az esztétikai értékek keresése.

Ha a könyvolvasást összevetjük más tevékenységekkel, igazat kell adnunk annak a közművelődési jelentésnek, amely szerint a művészetet értő közönség a lakosság 5–10%-a, de további 20–25% ugyancsak érdeklődik az értékes alkotások iránt. Ez azt is jelenti, hogy 60–70% inkább csak a szórakozást keresi, és e nagy csoporton belül, a lakosságnak kb. egynegyede nem vesz részt semmiféle művelődési tevékenységben. Milyen magatartás- és életmódbeli típusokat állapíthatunk meg?

A társadalmi rétegek közti különbségek az életmód tekintetében

A munkásság körében a legjellemzőbb magatartás- és életmódtípusokat – Szántó Miklós felosztását követve – a következőképpen lehetne összegezni: a régi városi munkás eredetű szakmunkás ma mindenekelőtt csoportvezető és művezető, szocialista brigádtag, törzsgárdatag. „Életmódjukat szolidság jellemzi, szilárd családkeretek – szívósan takarékoskodnak, »berendezkednek«, gyermekeiket legtöbbször műszaki értelmiségi pályára szánják." A faluról kikerült szakmunkások biztonságra törekszenek, a munkásosztályban akarnak gyökeret verni, és életvitelük 40 éves kor felett hagyományos, sokszor konzervatív. Gyermekeik többnyire betanított munkások vagy szakmunkások lesznek. Az ingázó munkások meg akarnak állapodni,

lakóhelyükhöz közel akarnak munkát kapni, vagy városlakók szeretnének lenni. Jelentős részük betanított munkás és segédmunkás, bennük él leginkább a bérmunkás-tudat. Erősen a fogyasztásra orientálódnak, és lakóhelyükön utánozni akarják a városi körülményeket. Van egy átmeneti típus is, amely csak rövid ideig dolgozik a gyárban, inkább a termelőszövetkezetek melléküzemeiben vagy a szolgáltatásban helyezkedik el, esetleg valamilyen mellékfoglalkozást keres, és a szellemi dolgozók életmódját igyekszik követni. Azok között a fiatalok között, akik értelmiségi pályára készültek, de egyetemi felvételük nem sikerült, sok a kallódó, aki igyekezne a fizikai munkától megszabadulni, s valamilyen hivatalban elhelyezkedni. A „lumpenelemek", vándormadarak, alkoholisták, csavargók jórészt iskolázatlan falusi fiatalok, de vannak közöttük alacsony műveltségű és igényeiket megfogalmazni nem tudó, nagy keresetű emberek is, főleg az építőiparban. E típusfelsorolást nyilván még szaporítani lehetne, és érdemes is volna részletesebb és alaposabb vizsgálatot végezni annak megállapítására, hogy milyen szükségletek, értékorientációk és ezzel együtt magatartás- és életmódbeli különbségek alakultak ki a munkásosztály egyes köreiben.

A munkásosztály legtudatosabb része ma az, amely a szocialista brigádokba tömörül és nemcsak a munkában, hanem a mindennapi életben, sőt a művelődésben is igyekszik kialakítani és érvényesíteni a szocialista társadalom szükséglet- és értékrendszerét.

A falusi lakosság magatartásformái – éppen a falu átmeneti helyzete miatt – rendkívül változatosak. A külterületeken, tanyákon találhatunk elmaradott családokat, akiknek életmódja a régi paraszti életvitelre emlékeztet. 500 000–700 000 emberről van itt szó, akik közül azonban a fiatalok általában már elindultak a változtatás útjain. A községekben ma már nem lehet csak mezőgazdasági vagy főleg mezőgazdasági lakosságról beszélni, hiszen az itt lakó aktív keresők 42%-a dolgozik csak a mezőgazdaságban, 37%-uk az iparban és az építőiparban. Ez utóbbiak

közül persze sok a kettős jövedelmű vagy – ha az életformát nézzük – az ingázó. A külső hatás szempontjából jellemző, hogy a falusi családok 66,7%-ában van legalább egy ipari kereső és 17,5%-ában egy szellemi foglalkozású. Érdemes megjegyezni, hogy az utóbbi évtizedben a fiatalabb korosztályból szívesebben maradtak a mezőgazdaságban, vagy tértek oda vissza, mint korábban. Egy reprezentatív felmérés szerint csökkent a mezőgazdaságban dolgozók átlagéletkora: 1967-ben 47 év volt, öt év múlva 43.

Ebben a kettős kötöttségben a városi magatartás- és életmódminták másolása kerül előtérbe, ami inkább a lakásépítésben, a tartós fogyasztási javak megszerzésében nyilvánul meg, s nem feltétlenül a művelődésben. Ez összefügg azzal is, hogy az iparban a faluról jött első nemzedék főleg segéd- és betanított munkásként helyezkedik el, s a hasonló városi rétegek szokásait igyekszik átvenni. Ezzel együtt bizonyos kispolgári szemléleti, magatartási és életformabeli elemek is megjelennek tudatukban, amelyek keverednek a régi paraszti világ még meglevő jó és rossz maradványaival. Egy dolog világos: a régi, „patriarchálisnak", „közösséginek", „erkölcsösnek" leírt idealizált falu eltűnőben van, bár bizonyos régebbi szokások és főleg kapcsolatok a családokban és bizonyos rétegekben tovább élnek.

Az új magatartás és életmód kialakítása falun mindenesetre nehezebb, mert a lakosság a visszaáramlás ellenére elöregedett és alacsony iskolázottságú, hiszen minden öt községi lakos közül csak kettő végezte el az általános iskola nyolc osztályát. A falusi lakosság művelődését és ezzel együtt fejlettebb magatartás- és életformájának kialakítását a hosszú munkaidő is nehezíti, amely a kettős jövedelműeknél éppúgy megvan, mint a mezőgazdasági foglalkozásúaknál, hiszen a háztáji gazdaság művelése, az azzal való törődés sok időt vesz igénybe, bár ugyanakkor lehetővé teszi az anyagi javak gyarapítását.

A magyar értelmiség az elmúlt évtizedben társadalmi összetételében jelentősen megváltozott, s ez, valamint a jövedelmi különbségek csökkenése közelebb hozta a munkássághoz. Ennek

ellenére azt kell mondanunk, hogy az értelmiség körében is találunk olyan magatartástípusokat és életviteleket, amelyek skálája a konzervatív polgáritól a „fogyasztói" társadalom ideáljait utánzón át a régi vagy új „bohémig" terjedhet. A legáltalánosabb a szakmáját szerető, munkáját gondosan végző értelmiségi, aki azonban viszonylag kevéssé vesz részt a közügyekben. Kisebb az a réteg, amely mind a két feladatot vállalja. Leírásaink az értelmiségről meglehetősen szórványosak, s ezért általánosításainkat is fenntartással adjuk elő.

Az elmondottak azt bizonyítják, hogy az életmód objektív feltételei mellett tekintetbe kell vennünk a tudati tényezőket is, s hogy a szocialista szükséglet- és értékrendszer kifejlődése és tudatosodása az új életmód kibontakoztatásának egyik leglényegesebb meghatározója.

KULCSÁR KÁLMÁN

Életmód és magatartásirányítás

Az emberi magatartás irányítása és ennek a magatartásirányításnak az eszközei (értékek, magatartásszabályok, csoportvélemények, előítéletek, jelek, szimbólumok stb.) elszakíthatatlan kapcsolatban vannak az életmóddal. Ez az alapvető tény a magatartásirányítás első szociológiai szempontú kutatója, W. G. Sumner számára még világos volt, és nem kis részben az ő munkássága nyomán többé-kevésbé ilyen egységben vizsgálták a kérdést az etnológia, a szociálantropológia legeredményesebb kutatói is. Jóllehet világos, hogy az életmód alakulásában a különböző magatartási minták is szerepet játszanak, másrészt pedig az is, hogy a magatartás mintái jelentős mértékben az életmód termékei, a szociológiában a magatartásirányítás és az életmód problémáját többé-kevésbé elszakítva közelítették meg.

Jelen írásban természetesen meg sem kísérelhetem a két jelenség összefüggésének felvázolását, mindössze arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy az életmód jelentős szerepet játszik a társadalom magatartásirányításának hatékonyságában. Ezt is hipotetikus jelleggel, inkább további kutatásokra számítva, mintsem kutatási eredményeket összefoglalva teszem, hiszen ezt a kérdést érintő rendszeres kutatásokkal – bár ezek aktualitása aligha tagadható – nemigen találkozunk.

Említettem, hogy az életmód „szabályteremtő" erő. Ennek alapját abban a tényben találhatjuk meg, hogy az ember mindig valamilyen konkrét szituációban cselekszik, és ez a szituáció már maga is olyan *történeti-társadalmi* termék, amelyben – egyebek között – életmódelemek vannak jelen, és amelynek legegyszerűbb formájában is emberi magatartást irányító tényezők

hatnak. Az emberi magatartás alakulásának társadalmi jellege – és egyúttal társadalmi irányítottsága – már abból a szituációból is következik, amelyben az adott emberi magatartás kialakul, és amely maga is „elvárásokat" hordoz. Az emberi magatartást kiváltó szituációk a társadalom struktúrájával és azokkal a történeti folyamatokkal függenek össze, amelyek a társadalmi struktúra konkrét tartalmát alakítják, és amelyek ilyen módon egyrészt a társadalom *egészének* életmód-jellemzőiben, másrészt az egyes társadalmi osztályok, rétegek, valamint a társadalom további tagozódásában jelentős tényezők (lakhely, nem stb.) életmódbeli következményeiben fejeződnek ki. Nem jelentéktelen az a körülmény sem, hogy a szituáció által kiváltott emberi magatartás társadalmi tartalma az egyén szocializációja során közreható tényezők által is kondicionált, és ezek között az életmódelemek ismét igen jelentősek. Mindebből következik, hogy az életmód – saját differenciáltsága folytán – bizonyos fokig differenciálja a magatartásirányítás folyamatát is: egyrészt az *érték- és szabályteremtés* során, másrészt differenciált *feltételeket* teremt egy tudatos, a társadalmat egészében átfogó magatartásirányítás *hatékonysága* számára is.

Ez a differenciáló erő érvényesül a magatartásirányítás automatizmusában is, tehát azon területen, amelyen nem a tudatosan létrehozott szabályok, hanem a *magatartásirányítás spontán mechaniznusa* uralkodik, de érvényesül a *tudatos* magatartásirányítás esetében is. A tudatos magatartásirányítás – és itt nem kell feltétlenül csak a jogszabályok útján történő irányításra gondolni – természetszerűen valamilyen helyesnek tartott magatartásmintából indul ki. Ez a helyesnek tartott magatartásminta pedig – minél tudatosabb az irányítás, annál inkább – a helyesnek tartott társadalmi modell és ezen belül a helyesnek tartott életmód egyik elemét alkotja. (Áttételesen ugyan, de megtalálható ez az összefüggés még a technikai jellegű magatartásszabályok esetében is.) A tudatos magatartásirányítás tehát – legalábbis jelentős részben – valamilyen preferált életmódhoz, illetőleg a valóságba átültetni kívánt preferált életmódmintákhoz

kapcsolódhat. Így van ez még a tudatos magatartásirányítás olyan részterületén is, mint a divat, és így van a társadalom irányítását átfogóan megvalósítani kívánó társadalompolitikai koncepciók esetében is. Ez utóbbi esetben természetszerűen differenciáltabb maga az irányítási mechanizmus is. Egy megvalósítani kívánt társadalmi modell életmódelemei nem csupán magatartásszabályokkal, nem csupán jogszabályokkal, hanem közvetett, például gazdasági intézkedésekkel is alakíthatók, sőt ez utóbbiaknak a jogszabályokhoz képest nagyobb jelentőségük is lehet, vagy a jogszabályok maguk is ilyen intézkedéseket tartalmazhatnak. Nagy szerepe van ebben a mechanizmusban például az árpolitikának, az adópolitikának, a tömegkommunikációs eszközöknek stb. Világos példa az irányítási mechanizmus differenciáltságára napjaink magyar népesedéspolitikája, amely éppen az életmód egyik legfontosabb keretét, a *családot* érinti. Az ide vonatkozó kormányhatározat a háromgyermekes családtípust tekinti ideálisnak (világos, hogy ezzel az ideálisnak tekintett családnagysággal bizonyos, a családhoz kapcsolódó életmódelemeket is ideálisnak fog fel), és az ideális családnagyság megvalósulását több eszköz felhasználásának eredményeként várja el. Ez jelentős szemléletbeni változást tükröz egyes régebbi intézkedésekkel szemben, annak realizálását, hogy az emberi magatartásra ható tényezők rendkívül sokrétűek, így minden tudatosan kitűzött cél, a preferált életmódmintákat is ideértve, csak komplex eszközökkel érhető el.

Aligha lehet kétséges azonban, hogy preferált életmód, életmódminták vagy elemek tudatos meghatározása *történetileg kötött*. Ennek a kötöttségnek az alapja – minthogy tudatos társadalomirányításról van szó – elsősorban a *kialakítható politika társadalmi-történeti kötöttsége*. Első pillantásra ugyan úgy tűnik, hogy a politikai döntések „szabadok", de közelebbi vizsgálat után kiderül, hogy a politika formálásában közreható tényezők (kezdve a társadalom gazdasági és általánosabb értelemben vett fejlettségi szintjétől, folytatva a politika osztály-, réteg-, csoport-, sőt szervezeti tényezőin stb.) következtében *az*

adott történeti szituációban reális politika alapjaiban és megvalósulási eszközeiben, módjaiban stb. csak viszonylag kevés alternatívával rendelkezik.

Mivel tehát egy tudatosan irányított társadalomban a preferált életmódminták és -elemek kialakítása jelentős részben politikailag befolyásolt folyamat, mindazok a tényezők, amelyek a politikai döntéseket meghatározzák, eleve hatnak a magatartásirányítás mechanizmusával szolgálni kívánt életmódminták és -elemek meghatározására is. Természetesen elképzelhető, hogy a preferált életmódminták semmiféle történeti előzménnyel nem rendelkeznek és kívülről kerülnek be egy olyan társadalomba, amely a szóban forgó életmódmintát eredetileg létrehozó társadalomtól *lényeges viszonyaiban* különbözik. Ez az életmódminta ebben az esetben a magatartásirányítás mechanizmusa révén terjed el, így alakítja át a befogadó társadalom életmódját. A történeti példák azonban azt mutatják, hogy erre valamennyire is reális lehetőség csak akkor kínálkozik, ha a befogadó társadalom viszonyai – elsősorban gazdasági feltételei – – egészükben véve érettek a preferált életmódminta befogadására, ha a társadalomban már megjelentek ezeknek az életmódmintáknak bizonyos vonásai, és ha a társadalmon belül van olyan osztály vagy legalábbis réteg, amelynek részben érdeke az életmódváltozás, részben pedig saját gyakorlatában jelentkeznek a preferált életmódnak legalábbis egyes mintái, illetőleg elemei. Valamennyi fejlődő társadalom egyik alapvető problémája az előbbi kérdés, amely összefüggésben van a fejlett társadalmak életmódmintáinak vonzásával, a fejlődő társadalom gazdasági lehetőségeivel és történeti kötöttségeivel, a társadalmat irányító osztályok és rétegek életmód-preferenciáival, valamint a társadalom egészének történetileg kialakult jellemzőivel és hagyományaival.

A tudatosan kialakított és a társadalom magatartásirányításának mechanizmusával támogatott életmódminták meghatározása különösen sok problémát vet fel azokban a társadalmakban, amelyeknek gazdasági-társadalmi szerkezete forradal-

mi átalakuláson ment keresztül, de amelyekben a gyors átalakulás egyrészt még nem hozta létre automatikusan a maga életmódmintáit, másrészt az új társadalmi viszonyok ellenére természetszerűen még régen kiformálódott életmódminták is hatnak. Ez a helyzet a szocialista társadalmakban. Ezekben a társadalmakban, minthogy egyrészt az új életmódminták automatikus kialakulása lassú, másrészt a még élő hagyományos életmódelemek és a fejlett tőkésországok életmódhatása következtében nem ellentmondásmentes folyamat, szükség van az új társadalom gazdasági és társadalmi szerkezetének megfelelő életmódminták tudatos meghatározására is. Ez azonban meglehetősen nehéz feladat, hiszen a mindennapi életben ezeknek a mintáknak csak egy-egy eleme jelenik meg, sőt elméleti kidolgozásuk is várat magára, de az esetleg már kidolgozott elemek valósággá változtatásában is – éppen a történetileg kialakult sajátosságok hallatlan kötőereje folytán – rendkívül óvatosan kell eljárni. A tudatos magatartásirányítás mechanizmusa – és különösen a jogi szabályozás – ebben az esetben csak bizonyos mértékig szakadhat el a meglévőtől, annál is inkább, mert a kidolgozott életmódminták, illetőleg azok elemeinek életképessége *történeti kérdés*. Az is kétségtelen, hogy nem a magatartásirányítási mechanizmus hatékonysága az egyetlen, amely az új életmódminták realizálódásában jelentős lehet, márcsak azért sem, mert magát a magatartásirányítási mechanizmus hatékonyságát is társadalmi-történeti tényezők kondicionálják.

Az eddig elmondottakból is világos, hogy a társadalomban alapvetően kétfajta magatartásirányítás van jelen. Az egyik *reaktív* jellegű. Többnyire az adott életmódot fenntartó hatása van, osztály-, réteg- stb. differenciáltságában is az adott életmód belső konfliktusait *megelőzni, megoldani* kívánja, amely ugyan nem jelent teljes változatlanságot, ez a változás azonban úgyszólván teljesen reaktív momentumokból adódik. (Lényegében ez a reaktív jellegű magatartásirányítás jellemezte a tradicionális társadalmakat, sőt sok tekintetben a polgári társadalom korábbi

fejlődési szakaszát is.) A magatartásirányítás második változata a szó teljes értelmében *szervező* jellegű, azaz például az életmódot is tudatosan változtató, bizonyos értelemben *konfliktusokat is teremtő* hatású. Ezek a konfliktusok részben a régi és az új elemek között keletkeznek, részben pedig abból a tényből, hogy ez a magatartásirányítás többnyire aktív abban az értelemben is, hogy tudatosan törekszik az egész – bár sokféle módon tagozódott – társadalom irányítására. Ebből az aktivitásból keletkező konfliktusok megoldása a magatartásirányítás eszközeivel már eleve az egyes rétegek, etnikai egységek stb. életmódját alakító szervező jellegű.

Különösen így van ez a tudatos társadalomirányítási törekvéseket elsősorban tükröző *jogi szabályozás területén.* A jogi szabályozásban is megtaláljuk azonban az imént említett kettősséget. Éppen a jogkövetéssel, a jogismerettel kapcsolatos jogszociológiai vizsgálataink mutatták meg, hogy a hagyományosan „morális" tartalmú jogszabályoknak, amelyek történetileg régen kialakult értékekkel függenek össze (például az emberi élet, testi épség stb.), és a társadalomszervezés technikai jellegű jogi normáinak társadalmi ismerete, értékelése és fogadása között jelentős különbségek tapasztalhatók, ahogyan az életmódbeli eltérések különbségeket eredményeznek a jogszabályok ismeretében általában is. Ennek ellenére a mai modern társadalom jogszabályok útján történő irányítása – a jogszabályok társadalmi tartalma, nemkülönben kialakulásuk és alkalmazásuk politikai összefüggései folytán – *általánosságban* is szervező jellegű, azaz aktív az életmód irányában is.

Ezzel összefüggésben azonban két további probléma merül fel.

Mindenekelőtt emlékeztetnem kell arra, hogy a társadalom magatartásirányítása távolról sem csak tudatosan a magatartás alakítását célzó szabályok útján történik. Az emberi magatartást formáló mechanizmus – jelentős részében ma még felderítetlen módon – jórészt automatikusan közvetíti az adott társadalom és kultúra folyamatainak, jelenségeinek, viszonyainak hatását a konkrét emberi viselkedés alakulására. Ebből termé-

szetesen az is következik, hogy a tudatos magatartásirányítás áttételesen is érvényesül. Azaz mindazok az intézkedések, amelyek alkalmasak a társadalmi viszonyok *tartós* alakítására, áttételesen formálják az emberi magatartást is. A tudatos intézkedések nyomán keletkező szituációkból (amelyek azonban nem mindig a szándékolt módon jönnek létre, hiszen ebben a folyamatban is érvényesülnek „rejtett", pontosabban még nem ismert mechanizmusok) magatartásminták is fakadnak. Az ilyen módon kialakított szituációk *által* kitermelt magatartási minták és a közvetlenül, tudatosan alkotott magatartási normák egymásnak való megfelelése azután rendkívül fontos nem csupán a magatartási normák (elsősorban jogi vagy erkölcsi normák) hatékonysága, hanem a társadalomalakítás eredményessége szempontjából is.

Mindenfajta társadalmi aktivitásnak, így az aktív jellegű magatartásirányításnak is számolni kell továbbá azzal, hogy szembekerül a *meglévő* kötöttségével, a *fennálló* erejével. Ez elsősorban az olyan társadalmakban jár sajátos problémákkal, amelyek hagyományos viszonyokat is őriznek, amelyekben hagyományos társadalmi kötelékek is élnek, illetőleg amelyekben a modern életviszonyok szervezésével összefüggő követelmények és a társadalom egyes részeinek kulturális szintje között jelentősebb különbségek vagy éppen ellentmondások találhatók.

A magyar szocialista társadalom építésének első időszakában például a bíróságoknak több ízben is kellett olyan magatartásokkal foglalkozniuk, amelyek szervesen következtek a felbomló tradicionális falusi társadalom életmódjából, de amelyek már vagy önmagukban is bűncselekményt jelentettek, vagy pedig ellentétben állottak az új társadalom építését tükröző jogelvekkel. Amennyiben ezek a magatartások „csak" a felbomló falusi tradicionális társadalom szokásait tükrözték, bármennyire is integráns részét képezték e hagyományos társadalom életmódjának, a bírói gyakorlat sikerrel szállhatott szembe velük. Így például a B. H. 303. sz. alatt ismert ítéletében a Legfelsőbb Bíróság megalapozottan utalhatott a következőkre: az a körülmény,

hogy valamely bűncselekményt megvalósító magatartás bizonyos körben szokásként is jelentkezik, önmagában nem lehet alapja a Btá 14 § (2) bekezdés alkalmazásának. (A ma már hatályban nem levő 1950. évi II. törvény a büntető törvénykönyv általános részéről az említett §-ban a büntetés korlátlan enyhítésére adott lehetőséget, ha az elkövető a cselekményt abban a téves feltevésben hajtotta végre, hogy az a társadalomra nem veszélyes, jóllehet erre a téves feltevésre nem volt alapos oka, de azt méltányolható körülmény idézte elő.) A határozat indoklásában a Legfelsőbb Bíróság arra is rámutatott, hogy minden szokásnak a tartalmát is vizsgálni kell, és csak abban az esetben lehet elfogadni, ha nem ellenkezik a szocializmus építésének érdekeivel. Nagyon érdekes tanulságokkal járt ebből a szempontból a *családot mint intézményt*, annak belső rendjét stb. érintő joggyakorlat. Minthogy a tradicionális társadalomban a család még termelési egységként funkcionált, ebből adódóan igen jelentős erejű kötelékként élt, és a családban megvalósult szokások jogi és bírói értékelése a társadalom átalakulása idején különösen fontos volt. Így például ismeretes, hogy a tradicionális paraszti erkölcs – akárcsak a második világháború előtti magyar bontóbírói gyakorlat – nem talált kivetnivalót abban, ha a férj feleségét bántalmazással fenyítette, minthogy ez beilleszkedett a tradicionális falusi társadalom életmódjába, és az ezzel összefüggő szokásrendbe. 1949-től kezdődően azonban a bírói gyakorlat elfogadta a bántalmazást a házasság felbontását megalapozó alapos okként, sőt az egykori budapesti felsőbíróság elvileg is kifejtette, hogy a felek egyik vagy másik társadalmi osztályhoz tartozása szerint nem lehet a feleséget bántalmazó férj magatartását megítélni, „mert új társadalmunkban ez minden társadalmi osztályban tilos". A példákat folytathatnám, de azt hiszem, már az eddigiek alapján levonhatjuk a következtetést, hogy a felbomló, átalakuló társadalom életmódjához kötődő szokásokkal, erkölcsi normákkal stb. éppen azért szállhatott szembe az új társadalom új életmódját szervező jogi szabályozás és bírói gyakorlat, mert a *perspektivikusan újat*

képviselte a perspektivikusan eltűnővel szemben. Ha azonban a jogi szabályozás helytelenül értékelte a meglevő kötelékek erejét, akkor perspektivikusan kikényszeríthetetlenné vált. Így például az 1950. évi 24. törvényerejű rendelet 7 §-a a társadalmi tulajdon védelméről büntetni rendelte a társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett bűncselekmény feljelentésének elmulasztását, és *nem* vette ki a feljelentésre kötelezettek köréből a hozzátartozókat sem. Világos, hogy itt a jogalkotó nem értékelte megfelelően a családnak mint kötelékrendnek önmagában is jelentős erkölcsi súlyát. Itt már nem egy felbomlóban levő társadalomhoz fűződő szokás megítéléséről volt szó, hanem a családban megnyilvánuló szolidaritás, elemi kapcsolatok megkérdőjelezéséről. Ezt a rendelkezést tartósan nem is lehetett alkalmazni, a bírói gyakorlat lényegében hatályon kívül helyezte.

A társadalom legtudatosabb irányítását jelentő jogi szabályozás – amennyiben a társadalom fejlődésének megfelelő és az adott viszonyoktól nem túlságosan elszakadt követelményeket támaszt – alkalmas az életmódot legközvetlenebbül tükröző szokási és erkölcsi szabályok alakítására is, akkor, ha képes világosan megfogalmazni az életmód változásából adódó magatartásbeli követelményeket. A magyar családjogi bíráskodás például a család belső viszonyainak a társadalom iparosodása, a nők tömeges munkába állása stb. következményeként megindult átalakulását az ítélkezés során megfogalmazott követelményeivel segítette, éspedig a család belső szokásrendjének átalakulásában való közreműködésével. Ha olyan joggyakorlat alakul ki, amely ellentmond a társadalom objektív folyamataiból következő átalakulásnak – például az 1950-es években egy ideig rendkívül szigorú bontási gyakorlat élt –, akkor a jogi szabályozás és a bírósági gyakorlat már rövid távon is hatástalanná válik, illetőleg jelentős diszfunkcionális következményekre vezet.

A társadalom rétegezettsége, bizonyos szubkultúrák létezése sajátos, az egyes rétegekre, szubkultúrákra jellemző életmódok kialakulásához vezet, és ez rendkívüli módon megnehezítheti

a társadalom egészére általánosan megkövetelt jogszabályok érvényesülését. S itt elsősorban nem büntetőjogi szabályokról, tehát például „megszokott" vagy szubkulturális értékektől eltérő magatartások eltiltásáról van szó. A szubkultúra és a bűnözés összefüggését, a szubkultúrák egyes elemeinek vagy egészének kriminogén hatását a kriminálszociológia, illetve a kriminológia már hosszabb ideje kutatja. Ezúttal arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a társadalomban „hivatalosan" preferált vagy éppen általánosnak mondható életmódból adódó követelmények (akár jogi formába foglalt követelmények) érvényesítésével is szemben állhatnak szubkulturális tényezők. Nem kétséges például, hogy az általános iskolai műveltségi szint egy valamennyire is korszerű életmód megvalósításának minimális követelménye. Megállapítható azonban, hogy még az iskoláztatási minimumot magában foglaló magatartásszabályok érvényesítését is befolyásolhatja a szubkulturális életmód. Magyarországon ilyen problémát jelent a cigány lakosság esetében az iskolakötelezettségből fakadó magatartásszabályok (többek között jogszabályok) érvényesítése. A cigány lakosság egy részének sajátos életformájából eredő következmények folytán ezek a szabályok csak viszonylagos eredménnyel irányíthatják a cigány szülők és gyermekeik magatartását. A rossz lakásviszonyok, az elemi civilizatorikus feltételeik hiánya, öltözködési és táplálkozási hiányosságok egyrészt olyan környezetet teremtenek, amely nem készít fel az iskolára, sőt a lakosság átlagához képest elmaradott életkörülmények folytán az iskolába kerülő cigány gyermekek olyan hátrányba kerülhetnek, hogy hamarosan frusztrálódnak, kimaradnak, és a tankötelezettség alól nemegyszer hatósági elnézéssel kibújnak, másrészt ezek a gyermekek gyakorta nem érik el a megkívánt tanulmányi szintet, többszöri ismétléssel végül is eljutnak az iskolakötelezettség végső korhatáráig anélkül, hogy minimálisan kielégítő ismereteket szereztek volna. Az életmódból fakadó sajátosságok a cigány lakosság esetében természetesen más, például egészségügyi, munkajogi és általánosabb igazgatási jellegű jogszabályok érvé-

nyesítését is nehezítik – nem is szólva itt a büntetőjog területére tartozó magatartásirányítási problémákról.

A magatartásirányításnak a tradicionális életmód által való kondicionáltsága – a cigánykérdés kivételével – a mi társadalmunkban többé-kevésbé már a múlt problémája. A tradicionális társadalmi kötelékeket és szokásrendet érintetlenebbül őrző fejlődő országok átalakulásának folyamatában azonban még élő kérdés a régi, a felbomló vagy átalakuló társadalom életmódjához és kötelékrendjéhez kapcsolódó elemek és az új életmódot szervező jogi szabályozás viszonya. Bizonyos értelemben azonban még a szocialista társadalomban is jelentős probléma az intenzív gazdaságfejlődéssel együtt járó, illetőleg bizonyos fokig azt feltételező technikai és szervezettségi szint kialakítása a társadalom egészére nézve, nemkülönben az ezzel szükségképpen együtt járó életmódbeli változások, valamint a meglevő kulturális szinttel összefüggő életmódminták közötti esetleges diszkrepancia.

Ebben az esetben a történetileg kialakult életmód határozottan a tudatos társadalomirányításból fakadó szabályok – többségükben jogszabályok, illetőleg sok esetben a jogszabályok tartalmát jelentő technikai normák – *hatékonyságát* kondicionáló tényezőként jelentkezik. Az emberi magatartás komplex strukturális meghatározottsága következtében minden egyes magatartási norma a többi strukturális elem megszabta feltételek között lehet csak hatékony. Az ember nemcsak valamilyen minőségében cselekszik, hanem *bármilyen* minőségében cselekedve (bármilyen szerepet teljesítve) *egész személyiségének* befolyása alatt is áll. Szervezeti magatartásában – mint munkás, tisztviselő, bíró stb. – szervezeten kívüli kondicionáltsága, végső soron életmódja és életmódjával összefüggő értékei stb. éppen úgy hatnak, mint ahogyan e szervezetek teljesítménye – bármilyen racionálisan kialakított szervezetről is legyen szó –, éppen mert a szervezeti tevékenység emberi magatartásokban valósul meg, függ a környezeti sajátosságoktól. Amikor Marx azt mondotta, hogy az angol alkotmánynak a korabeli porosz

államba való átültetésétől éppen annyi eredményt lehetne várni, mint annak a sikertelen üzletembernek a magatartásától, aki sikeres társa üzleti könyveit másolja át, és azt hiszi, hogy ezzel maga is sikeres emberré vált, tulajdonképpen minden fejlettebb intézmény, szervezet, technika átvételének *konkrét történeti-társadalmi kondicionáltságát* fogalmazta meg. Ennek a kondicionáltságnak vannak olyan példái, amelyeket aligha lehetne megmagyarázni csak „kemény" változókkal. Egyes fejlődő országok nagyvárosaiban például – ahol a gépkocsiforgalom szinte a fejlett országok nagyvárosaihoz hasonló – azzal a jelenséggel találkozunk, hogy a forgalom a kiépített közlekedési lámpahálózattól és a közlekedési szabályoktól többé-kevésbé függetlenül bonyolódik. Ez a magatartás távolról sem idéz elő nagyszámú balesetet (mert a nem kielégítően működő racionális szabályok és jelek helyett sajátos „belülről" jövő magatartási módok rendezik a forgalmat). Ez esetben a szabályozott magatartással *szemben* ható tényezőket elsősorban a társadalomra jellemző kultúrszintben és az életmódot is átitató, pontosabban abban is megnyilvánuló attitűdben kell keresnünk. Ebben az esetben a racionálisan kimunkált szabályrendszer, valamint az ezt a szabályrendszert segítő technikai eszközök egy meghatározott közegbe való „belehelyezése" tette relatívvá a szabályrendszer működését. Mutatis mutandis, ez a helyzet bármilyen racionálisan kialakított technika vagy szervezet működtetésével is. S tegyük hozzá: jóllehet a fejlődés sikere szempontjából valóban rendkívül fontos a racionális közigazgatás léte, a közigazgatási szervezet tágabb értelemben vett racionalitását – azaz a működésben és a hatékonyságban jelentkező racionalitást – a történetileg kialakult életmódelemek befolyásolják. Ez a befolyásoltság a legtöbb átalakuló – a tradicionálisból a modern viszonyok felé tartó – társadalomban a racionalitás különböző-képpen megjelenő korlátozottságát jelenti, eleve korlátozva a közigazgatás hatékonyságát magának a társadalomnak az átalakításában.

Erre más példát is említhetnék. Nem egy esetben észlelhető,

hogy ugyanazon licencen alapuló, tehát lényegében azonos anyagból és gyártási folyamattal készült termékek végső megjelenésükben mégis különböznek egymástól, éspedig annak megfelelően, hogy melyik országban állították elő. A különbséget okozó tényezők jórészt a technikai normák érvényesülésével függnek össze, ezeknek a normáknak az érvényesülését pedig közvetve vagy közvetlenül az adott társadalomra jellemző életmód, illetve annak egyes elemei befolyásolják. (Zárójelben jegyzem meg, hogy az új technika bevezetését kondicionáló társadalmi tényezők közül eddig – és sokszor csak érintőlegesen – csupán a szervezeti jellegzetességek, valamint az oktatás, az iskolázottság mutatóiban megfogható tényezőket vizsgálták. Ezeknek is van kapcsolatuk az életmóddal, de távolról sem fogható meg ezekkel a tényezőkkel az életmód egészének hatása.) Az iparosodó társadalmakban – és különösen az extenzív iparfejlesztés korszakában – ez a probléma sajátos formában is megmutatkozik. Ismert, hogy Magyarországon például az extenzív iparfejlesztés munkaerő-szükségletét igen nagy részben az agrárnépességből fedezték, amelynek életmódja a tradicionális (családi) munkaszervezeten, a mezőgazdasági termelés igényeinek megfelelő munkaritmuson és általában a hagyományos falusi társadalom viszonyaihoz igazodó vagy annak elemeit őrző elemeken alapul. Ennek a munkásrétegnek a beilleszkedése az üzemi szervezetbe, pusztán a megszokott életmód miatt is, hosszú ideig nehézségekkel jár, és minthogy ennek a rétegnek jelentős része továbbra is falusi környezetben lakott és lakik, nem a lakóhelyén dolgozik (s általában családi kétlakiságban él, azaz a családtagok a mezőgazdaságban is dolgoznak és többnyire ún. háztáji földdel is rendelkeznek), életmódjában még a mezőgazdaságban végzett alkalmi munka következményei is jelen vannak. Így azután az üzemi fegyelemben nélkülözhetetlen magatartásszabályok (legyenek ezek szervezeti vagy technikai normák) erőteljes vagy következetes érvényesítése különösen nagy mozgást eredményezett ebben a rétegben. (Zárójelben jegyzem meg, hogy a munkaerő-vándorlás megakadályozására

hivatott jogszabályok ebben az időszakban meglehetősen mérsékelten befolyásolhatták ezt a mozgást, jelezvén, hogy a jogi szabályozás hatékonyságát a társadalom objektív folyamatai, illetőleg azok következményei szabják meg.) Ezek a hatások természetesen az intenzív iparfejlesztés idején sem küszöbölhetők ki azonnal, következményei – például a technológiai fegyelem betartásában, a munkaerő-vándorlásban stb. – ma is érezhetők. E hatások esetenként még erősödhetnek is, ha a társadalom egészében végbemenő folyamatok – akár diszfunkcionális hatásukban is – kedveznek a hagyományos életmód bizonyos elemeinek. Csak egyetlen példát említek. Magyarországon a mezőgazdaság kollektivizálásával kialakított ún. háztáji rendszer a szervezés időszakában megkönnyítette az átmenetet az egyéni gazdálkodásról a kollektív, nagyüzemi jellegű munkára, és akkor, de azóta is szükséges kiegészítője a nagyüzemi mezőgazdasági rendszernek. Társadalmilag és népgazdaságilag egyértelműen hasznos és pozitív szerepe mellett azonban nem egy tekintetben életben tart régi, a hagyományos paraszti életmóddal összefüggő értékeket, ambíciókat és magatartásmódokat. Az ipari vagy mezőgazdasági nagyüzemben dolgozó, de akár a saját jogán, akár a családtag jogán háztáji földdel rendelkező, a magyar szociológiai irodalomban „utóparaszt"-nak nevezett munkavállaló életmódja természetszerűen befolyással van az üzemi szervezetben végzett munkára, az üzemi szervezet magatartásszabályainak érvényesülésére – minthogy jelentős mértékben családi kétlakiságban élő, ingázó ipari munkásokról van szó. Ez a jelenség azonban tágabb értelemben is sajátos elemet visz be az életmódot befolyásoló értékek közé. A családi munkaszervezet fenntartásával gyakran olyan családcentrikus tevékenység kialakulására vezet (természetesen nem egyedüli tényezőként), amelyben alig jut hely – az üzemi szervezetben végzett munkán túl – nemcsak a köztevékenységre, hanem a kultúra egyes termékeinek (könyv, zene stb.) „fogyasztására" sem.

A gyors társadalmi átalakulás folyamatában még megmaradt

vagy az átalakulás folyamatában kialakult ellentmondások, illetőleg szükségszerű intézkedések diszfunkcionális következményeiként újratermelődő, a hagyományos életmódhoz tartozó egyes elemek, felerősödő minták stb. tehát egyrészt szerepet játszanak olyan (fizikai, társadalmi tudati) körülmények kialakulásában vagy fennmaradásában, amelyek kedvezőtlen feltételeket jelenthetnek a modern, az intenzív gazdaságfejlődést magában foglaló, jelentős részükben „technikai" jellegű magatartásszabályok realizálódása számára (ideértve a szervezetek működéséhez szükséges normákat éppenúgy, mint a társadalom egész rendjében jelentős helyet elfoglaló, a gazdaságot, a közlekedést stb. irányító szabályokat és a szoros értelemben vett technológiai folyamatokkal összefüggő szabályokat is). Bár elismerem, hogy a tradicionális életmódnak vannak olyan értékei, amelyek – mint például a családdal kapcsolatos normák, a kölcsönös támogatás, a gyermeki kötelességek élő volta stb. – feltétlenül pozitív elemek, de ha ennek az életmódnak bizonyos sajátosságai a társadalomátalakulás folyamatának egyes momentumaiból adódó diszfunkcionális elemekhez kötődnek, illetőleg azok által felerősödnek, nem csupán büntetőjogi eszközökkel üldözött jelenségeket hozhatnak létre – mint például a harácsolással, a nyerészkedéssel összefüggő bűncselekmények –, hanem fenntarthatnak vagy teremthetnek a társadalom fejlődésének megfelelő életmód kialakulásával *szemben álló* értékeket is, amelyeknek azután ismét megvan a maguk negatív hatása a társadalom magatartásirányítása szempontjából.

Befejezésül egyetlen problémára szeretnék kitérni. A mai szociológiai irodalomban már szinte közhelynek számít az a megállapítás, hogy a modern társadalomban az egyén „szervezeti társadalomban" él; szinte nem is tudja, hány szervezetben tevékenykedik részben mint tag, részben mint a szervezet által nyújtott szolgáltatás élvezője vagy a szervezeti tevékenységből eredő kötelességek hordozója stb., részben mint a szervezet munkájába bekapcsolódó, de annak keretein kívül maradó individuum. Világos, hogy a társadalom egyre fokozódó szervezett-

sége már önmagában is befolyással van az életmódra: korlátokat jelent, de – minthogy a szerveződés a társadalom fokozódó munkamegosztásából következik – kibontakozási lehetőségeket is kínál. A társadalom fokozódó szerveződésének egyik következménye, hogy az emberi magatartásirányítás fokozódó mértékben *szervezeteken keresztül* történik. És ezt nemcsak úgy kell értenünk, hogy a szervezet, amelyhez az ember tartozik, különböző elvárásrendszereket alakít ki vele szemben, amelyek szervezeten belüli (adott esetben szervezeten kívüli, például a hadsereg, egyházi szervezetek stb. esetében) magatartását irányítják. Arról sincs szó, hogy a modern társadalom életmódját a „szervezeti ember" – sokszor egyébként eltúlzottan ábrázolt – alkalmazkodása miatt társadalmi méretű konformizmus jellemezné. A magatartásirányítás szervezeti kondicionáltsága elsősorban azért fontos tényező, mert a társadalom közvetlen és tudatos irányítása, de a közvetett, az életmód alakulása szempontjából alapvető feltételek és körülmények alakításában álló irányítása is szervezeteken keresztül történik. A magyar jogszabályoknak címzettjeik szerinti elemzése például azt mutatja, hogy az utolsó két évtizedben kb. 1,3%-uk szólt kizárólag az egyénekhez, a többi túlnyomórészt csak a szervezetek, és jóval kisebb részben a szervezetek és az egyének magatartásainak irányítására szolgált. Ez azt jelenti, hogy – legalábbis bizonyos fokig – a tudatos társadalomirányítás a *szervezeti tevékenység szabályozásán* keresztül az egyén számára már eleve olyan feltételeket teremthet, amelyek önmagukban is a kívánt irányban alakíthatják az egyéni magatartást, másrészt pedig, hogy a szervezeti szabályozás saját, meghatározott koncepció szerint kialakított rendjével közvetlenül is kialakíthat elvárásokat az emberi magatartással szemben, és így részt vesz annak társadalmi méretű irányításában.

A szervezetek tehát – és itt most nem csak, vagy nem elsősorban jogalkotó vagy közigazgatási szervezetekről van szó, hanem a társadalom munkamegosztásában kialakult szervezetekről a szó legszélesebb értelmében – jelentős szerepet töltenek

be az emberi magatartás társadalmi méretű irányításában. Az eddig elmondottak alapján azonban – a magatartás és az életmód összefüggéséből adódóan – ebben a vonatkozásban is számolnunk kell az életmód hatásával. Minthogy a legracionálisabban kialakított szervezet hatékonyságát is befolyásolja (a szervezet saját érdekein, a benne foglalt célok többrétűségén, gyakran ellentmondásosságán stb. túlmenően is) az a tény, hogy tevékenysége emberi magatartások révén realizálódik, tehát ennek következtében az egyéni magatartást eleve, spontán módon alakító tényezők, azaz a társadalom történetileg kialakult életmódjának jelenségei feltételeket szabnak a szervezeti magatartás számára is. Ennek természetesen az a következménye, hogy a szervezeti tevékenység társadalomalakító (és így életmódalakító) eredményessége is az életmódelemek aktív visszahatásában formálódik, tehát ebben a tevékenységben olyan visszacsatolási elem is jelen van, amelyet a szervezetszociológia kutatói általában nem értékelnek visszacsatolásként.

S itt visszaértem e gondolatok kiinduló feltételezéséig, pontosabban annak megfogalmazásáig, hogy ez a szervezetek esetében megállapított visszacsatolás tulajdonképpen a magatartásirányítás és az életmód összefüggésének egészére érvényes. A tudatos társadalomirányítás ugyanis – bár a társadalom életmódjelenségei sokféle vonatkozásában és elemében befolyásolják – célzatosan vagy melléktermékeiben közreműködik az életmód alakításában, de hatását maga az életmód befolyásolja.

LOSONCZI ÁGNES

Az életmódkutatás néhány elvi problémája*

AZ ÉLETMÓDKUTATÁS ELVEIRŐL

Az életmódkutatás számunkra tartalmilag és módszerében is elsősorban azért fontos, mivel törekvése szerint emberközpontú. A mindennapi lét legelemibb folyamatából elindulva elemzi az emberi küzdés útjait, céljait. Azt, ahogyan nap mint nap újrateremti az ember a kemény társadalmi feltételrendszerhez alkalmazkodva önmagát, s önmaga viszonyaival együtt a társadalmat, hogy céljainak megfelelően és a lehetőségekhez képest fenntartsa, megerősítse vagy változtassa. Az emberi életvitel oldaláról vizsgáltuk a társadalmi feltételrendszert, ahogyan megjelenik, kifejezésre jut és érvényesül annak folyamatában.

Az életmód köznapi kifejezés és tudományos kategória is. Mégpedig olyan tudományos kategória, amelyet többen, többféleképpen használnak. Az élet sokoldalú, s így az életmód is sok oldalról megközelíthető, s minden megközelítéssel nyilván más és más lényeges kérdés megválaszolásához juthatunk.

Mi kutatásaink során azt akarjuk megismerni, ahogyan az emberek életüket szervezik, tervezik, élik és gondolják. Olyan alapvető tényekből indultunk ki, hogy milyenek az adott tárgyi-társadalmi feltételek, hogy ezek között a feltételek között mit jelent a mindennapi létfenntartás gondja; milyen az emberek viszonya az életük nagy részét betöltő, a társadalmat fenntartó

* Részletek a szerző „Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben" c. könyvéből. Budapest 1977.

munkához; hogy az egész élet legfontosabb céljairól, tartalmáról mit gondolnak és mit tartanak fontosnak.

Az életmódban azt kerestük tehát, hogy

– mindabból a *kényszerből,* amely az embert saját létének fenntartására és reprodukálására indítja;

– mindabból a *lehetőségből* (adottságból), amelyet a társadalom nyújt és köt,

– mindabból a *képességből,* amelyet a társadalmi lehetőségek az emberi személyiségből kibontakozni engednek, illetve kibontakoztatnak,

– milyen *szükségletek* formálódnak, s ezek a társadalmi alkalmazkodás és egyéni létezés érdekében mire indítják az embert;

– hogyan éli, szervezi önmagát, s formálja a társadalmat, közeli és távoli viszonylatait, szükségleteinek kielégítése és tágítható céljai érdekében;

– a szükségletek kielégítésének módja mit igényel, s ezekért mit ad;

– hogyan gazdálkodik az ember önmagával, erejével, idejével;

– hogyan szervezi saját életét, s hogyan mozgósítja erőit;

– hogyan magyarázza meg mindezt önmagának és másoknak; egészében tehát

– *a társadalmilag kialakított életviteli formákat (normákat) milyen aktivitással teljesíti, mindezekkel és mindezeken belül hogyan viseli, formálja vagy módosítja, illetve újítja meg életét.*

Minden ponton abba a kérdésbe ütközünk, hogy az anyagi-tárgyi környezet, a társadalmi viszonyok rendszere tesz lehetővé (vagy kötelezővé) életszervezési célokat, a társadalmi struktúrában elfoglalt hely nyitja vagy zárja a cselekvés és a gondolat útjait, a társadalmi körülmények határozzák meg, hogy mire késztetik vagy kényszerítik az embert. Következésképpen mindenekelőtt az objektív oldalt kell kutatni, mivel ez határozza meg az emberi élet lehetőségeit, az ember kiszolgáltatottságát vagy autonómiáját, uralmát vagy alárendeltségét a tárgyi-társadalmi viszonyokban.

Konkrétan: ha egy ember számára nincs más lehetőség, mint

hogy teljes életenergiáit a primer életfeltételek megteremtésére fordítsa, és azokat is csak minimális szinten tudja biztosítani, akkor életmódját kétségtelenül ez a központi feladat fogja meghatározni. Jóllehet még ebben az esetben sem kizárt számos fontos életmód- vagy magatartás-mutató differenciáló jelenléte. De az alapvető különbség abban van, hogy van-e az embernek választási lehetősége, biztosítja-e a társadalom a képességek sokoldalú kifejlesztését, válogathat-e az aktivitási formák között, a rendelkezésre álló közösségek között, a szabad idő eltöltésének módozataiban és abban is, hogy milyen eszme jegyében kívánja igazolni létét.

Annak tehát, hogy a külső anyagi-társadalmi világ mit tesz az ember számára lehetővé képességeinek kialakításában és azok megvalósításában, s hogy az ember mit hasznosíthat a környező világ adottságaiból önmaga, csoportja, osztálya számára, sokféle változata van a lehetőség–képesség maximum–minimum skáláján.

Az objektív oldal legtökéletesebb feltárása sem adhat azonban választ az életmód teljes valóságára, mivel az emberi „képességek" szubjektív oldala és az aktivitás együttesen magyarázza meg, hogy az emberek hogyan „tudnak" az adott lehetőségeken belül élni, felhasználni azokat vagy változtatni rajtuk. Viszont a szubjektív képességek maguk is a társadalmi feltételek eredményeként jönnek létre, s a társadalmi adottságok érlelik, fejlesztik, kondicionálják vagy sorvasztják el őket a társadalmi-történeti fejlődés során kialakult struktúrák igényei (feltételei) szerint. Ez a képesség ugyanakkor kettős, „belső" és „külső" formáló erővé válik, hiszen az ember aktivitásával „teljesíti" társadalmi feladatait azzal, hogy alkalmazkodik, ismétel, dönt, cselekszik, választ. Az adott feltételeket ezzel átélheti, kitöltheti, de mozdíthatja, sőt meg is szüntetheti azokat. Ilyen értelemben az életmód az életlehetőségek és az életképességek olyan egysége, amelyet az ember már egyszerű fennmaradása, puszta társadalmi létezése érdekében is csak permanens aktivitással, állandó készenléttel biztosíthat.

A társadalmi adottságok és az emberi képességek feszültsége az életmódban realizálódik, az „életlehetőségek" és az „életképességek" harmóniájában vagy diszharmóniájában. Hogy e kettő viszonya hogyan rögzül vagy mozdul, ez szabja meg az életmód statikus vagy dinamikus voltát. Az egyensúly a megmaradás érdekében, az egyensúly hiánya inkább a mozdulás érdekében hat.

Az életmód a belső és a külső világ szorításában, azok egymásra ható, állandó mozgásában, kölcsönös cselekedeteiben (interakciójában) formálódik. Ezt a feszültséget a mindennapi ismétlődés, a reprodukció begyakorlott szokássá, rutinná teheti. A rutin egyszerre jelenthet kényszert és támasztékot, fejleszti az emberi alkalmazkodóképességet, mint ahogy támaszkodik is rá, éppen azért, hogy az eligazodás és cselekvés biztonságát a társadalmi gyakorlat érdekében gördülékenyen működőképessé tegye.

Az életmód cselekvési rendszerének legelemibb indítéka az ember életfenntartó parancsa.[1] A létfenntartás az ember nap mint nap ismétlődő feladatainak kialakult rendszere, amelyben ösztönös-egyéni és tudatos-társadalmi értelemben állandóan újra kell teremtenie a saját életét, reprodukálva annak minden anyagi-tárgyi-társadalmi feltétel-elemét. A legegyszerűbb vegetatív szinttől a legbonyolultabb tudati szférákig s az emberi viszonyok minden vonatkozásának újrateremtésével a saját élet folytatásához biztosítania kell mindennek a fenntartását.

Kérdés, hogy mi indítja az aktivitást, mi indítja a dinamikát. Végiggöngyölvén a cselekvések útját, a céltól az indíték felé haladva, elméletileg és empirikusan is a szükséglet mozdító szerepéhez jutunk.[2]

Tudva-tudván, hogy a nyelvi logika és eredetelemzés nem segít a szociológiának a szükséglet társadalmi működésének megértéséhez, mégis érdekes a szükséglet nyelvi tartalmáról, eredeti köznapi értelmezéséről érintőlegesen beszélni: a szükséglet a *szűk*-ből, *szükség*-ből szükségletté teoretizálódott fogalom, amikor is a „szűkösség" részben érzékelhetően valamilyen

hiánynak a kifejeződése, részben – ha nem hiányt fejez ki – a „szükség" felszólító módja, társadalmi vagy egyéni cselekvési parancs indít valamilyen tettre. A szükség tudatos és ösztönös lényeknél egyaránt aktivitásra, cselekvésre késztet vagy kényszeríthet. Ez a társadalmi követelménytartalom indítja az élet szervezési kényszerét, s a „szükség" – még „szükségletté" teoretizálódott fogalma előtt – köznapi értelemben az ember elemi létfenntartási törekvésének nyilvánvaló kifejezése volt.

Mivel a társadalom teremti a szükségleteket, egyben szabályozza annak a lehetőségét is, hogy mi módon lehet őket kielégíteni, feloldani, betölteni. A hiány feloldása, a szükség megszüntetésének parancsa és a lehetőség indít a cselekvésre. Ilyen értelemben az energia szervező szerepét tölti be, s az élet fenntartásával a társadalmi cselekvés indító motorjaként működik. Kétségtelen az is, hogy a hiány ott válik társadalmilag szükségletté, amikor a lehetséges eszközökkel valamilyen módon gazdálkodni kell, mert korlátos volta és korláton túltörő igénylése bánni tudást kíván a rendelkezésre álló „szűkös" mennyiséggel.[3] Az emberi létezés feltétele az állandó aktivitás (jóllehet az aktivitások „minősége" széles skálán differenciálódik), ahol a tevékenységek dinamizmusukat éppen a sokrétű szükségletek állandóan megújuló kielégítésének folyamatából nyerik.

Az emberi életmódnak a társadalom teljes rendszere a feltételekben keretet is szab, a szokásokban a módot is meghatározza, a konvencióval a döntéstől megszabadít, s az értékek rendszerével meg is magyarázza ezt a dinamizmust, a hiány (szükséglet) felkeltésével és a kielégítés lehetőségével kényszeríti cselekvésre az embert. Itt térünk vissza arra a gondolatra, amely az emberi létezés feltételeként a permanens aktivitást tételezi.[4] A szükségletek dinamizmusa változtatja az aktivitás eredményein keresztül a feltételeket, s a változó feltételek módosuló szükségleteket hozhatnak létre. Ez a dinamikus modell. A tradicionális vagy a stagnáló társadalmak éppen arról ismerhetők meg, hogy a feltételek rögzülnek, és a

mozdíthatatlanság nem teremt újabb szükségleteket. Következésképpen ismétel és ismétlődik. A szükségletek más társadalmi értelmet kapnak, az egyszerű reprodukcióban kialakult, magától értetődő voltuk nem jelenthet dinamizáló tényezőt, s ezzel megszűnik az emberi életre és következésképpen a társadalomra ható mozdító, kezdeményező funkciójuk. Stabilizálják és megismételtetik a cselekvések rendszerét, és újrateremtő módon változatlanul fenntartják a feltételeket.

Az 1. ábrán látható sémában egyszerűsíthetjük leírt gondolatainkat. Három szférát különíthetünk el ebben az absztrakciós modellben: a kondicionálót, tehát a feltételek, adottságok, lehetőségek rendszerét; a késztető, mozdító, dinamizáló szférát, amely a szükségleteket foglalja magába, és a kinetikus szférát, amely mozdító indítékát a szükségletektől nyeri, s eredménye az adottságok rendszerében, a kondicionáló szférában mutatkozik meg.

1. ábra

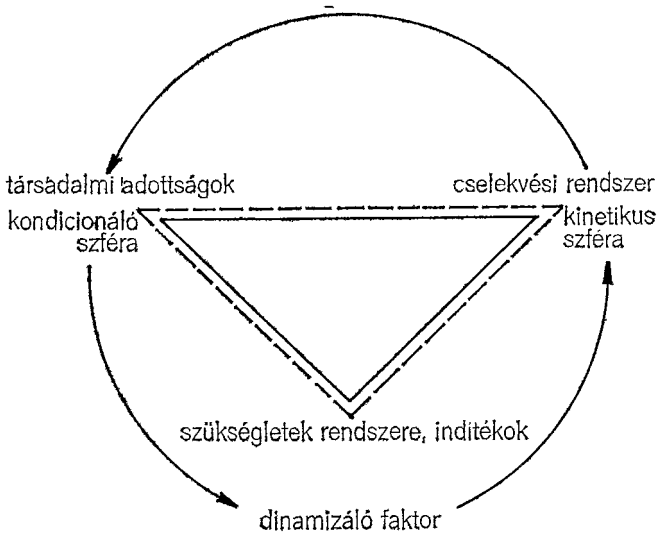

A kondicionáló szféra – ahogyan a korábbiakban részletesebben leírtuk – a létet meghatározó feltételektől a társadalmi viszonyrendszereken keresztül a magatartás szabályozásáig minden „objektív", tehát a külső világtól meghatározott tényezőt magában foglal; ezek alapján alakulnak ki a társadalom feltételeiből emberbe épülő szükségletek s a szükségletek társadalmilag, illetve közvetetten, csoportok által diktált hierarchiája. A szükséglet dinamizálja az embert a cselekvésre, ebből jön létre a cselekvés kinetikus szférája, s ez a maga érvényesülési útján hat az adottságok rendszerére, megerősíti, módosítja vagy változtatja azokat. Mindezt a modell szerint körülveszi, a valóságban minden szférába beépülve szervessé formálja a meghatározott társadalmi tartalom kifejezése és szimbolikája. A „stilizálás" módja a jelenségek szintjén tipikus jelképekkel sajátos egységekbe formálja a létfeltételek indíték–cselekvés körét, s a cselekvés módját éppen úgy szabályozza, mint a részvétel és a részesedés minőségét és mikéntjét.

Ez a modell, amely szükségképpen egyszerűsít, azzal a tulajdonsággal rendelkezik, hogy elvben minden, az életmódot meghatározó és formáló tényezőre érvényes. Bennünket azonban a társadalom a maga mai konkrét valóságában érdekel. A kérdés az, hogy ez az absztrakt modell a társadalom valós létében vajon hogyan működik, és hol helyezkedik el. Mondhatjuk-e, amikor a társadalom struktúrájában az életmódot kutatjuk, akár hipotézisként, akár beigazolt valóságként, hogy az életmód az osztályhelyzet kifejeződése az emberek létfolyamatában, illetve a létfolyamat mindennapi változó gyakorlatában? Hiszen ahogyan eddig vázoltuk – még a konkrét kutatások ismertetése előtt –, részben több, részben kevesebb annál, mint ami az osztályhelyzetre jellemző: bizonyos értelemben szűkebb annál, bizonyos értelemben tágabb társadalmi jelenség.

Gondoljunk a köznapi használatban előforduló életmódjellemző kategóriákra; ha a publicisztikában vagy a mindennapi beszédben azt mondják: „kispolgári életmód" – most

nem bírálom ennek a sztereotípiának olykor hamis társadalmi tartalmát –, vajon ez mindig osztályhelyzete szerint a kistulajdonost jelöli-e? Vagy a „paraszti életmód", amely átfogja a falusi, agrár népességet, megfeledkezve az osztályhelyzet különbségeiről? Vagy a „dzsentri életmód" vajon nem olyan magatartáselemek együttesét jelenti-e, amelynek mögöttes osztályléte, pontosan osztálytartalma a jelenben fiktív, a múltban pedig elmosódott?

Ezek szerint bonyolultabb rendező elveket kell találnunk, amelyek azonos életmódcsoportokba vonnak össze eltérő osztályhelyzetű csoportokat, s egyszerűsítő tényezőket, amelyek határokat vonnak egy osztályon belül is eltérő életmódot folytató csoportok között. Az életmódok annyiban függnek az osztályhelyzettől, amennyiben az osztályok helyzete nagyrészt meghatározza az emberek életkörülményeit. A társadalomban elfoglalt osztályhelyzet és az életszervező rendszerek minősége azonban már nem esik egybe.

Lenin nagyon határozottan figyelmeztet a keveredés veszélyességére: „A szakmai különbségek összetévesztése az osztálykülönbségekkel, az életmódbeli különbségek összetévesztése az osztályoknak a társadalmi termelés egész rendjében elfoglalt helyzetében mutatkozó különbségekkel... elvtelenségeket tükröz."[5]

A kutatás elve és gyakorlata számára ez azt jelenti, hogy a társadalmi feltételek ismerete nélkül csak a levegőbe beszélhetünk az életmódról, a társadalmi tényezők ismerete azonban nem egyenlő az életmód ismeretével. Az életmód megértéséhez valamennyi „kemény társadalmi mutató" együttesen sem elegendő, mert az életmód függ ugyan ezektől, és rangsort lehet felállítani, hogy melyik faktor milyen mértékben befolyásolja, és hogyan rendeződnek a meghatározó elemek a jellegzetes struktúrában, az életmód mégsem magyarázható pusztán ezekkel a mutatókkal.

Az életkörülmények tehát – milyen pontos a magyar kifejezés! – meghatározzák az életkeretek körét, de hogy ezeken

belül milyen életmód válik valósággá, ez már másnak a függvénye. Az alternatívák köre ugyan a társadalmi létfeltételek szerint zárt és megosztott, de végső soron az életet szervező értékek is „átrendezhetik" a feltétel-elemeket új vagy régi vonzáskörök, kulturális minták külső vagy belső vezérlése alapján.

Azonos életlehetőségek és azonos társadalmi keretek között (gazdasági és osztálystruktúra) különböző életmódtípusok kialakulása lehetséges. A feltételek korlátozó jellegűek, és fendenciaszerűen határozzák meg az életet, azonban ezen a meghatározottságon belül a „vezérlő rendszerek" alapján formálódnak a lét szervezési módjai, amelyek szabályozzák a lehetőségek kihasználását, kezelését. Ezért van az, hogy azonos feltételek mellett a különböző vezérlő elvek és magatartást diktáló értékek eltérő életmódtípusokat közelíthetnek egymáshoz, míg különböző feltételek között olykor hasonló magatartásmódok és értékek különböző életviteli módozatok jönnek létre.

Max Weber gondolatának interpretálása gyümölcsözőnek látszik; ő ugyanis különbséget tesz osztályhelyzet és „státus" között. Véleménye egybeesik a marxi osztályfelfogással, amikor leszögezi, hogy „...a birtoklás és birtoknélküliség ezért minden osztályhelyzet alapkategóriája". Ugyanakkor bevezeti a „rend" fogalmát, oly módon, hogy „...az osztályok a javak termeléséhez és megszerzéséhez való viszonyok szerint tagozódnak, a »rendek« a javak *fogyasztásának* elvei szerint, különleges »életvitel«-módok alakjában"[6]. A státuscsoportot megkülönbözteti éppen a birtokláson belül a javak használatának jellemző módja szerint, amelyet többek között az egységektől való elkülönülés jellemez. A státuscsoportok – Max Weber szerint minden „konvenció hordozói" – kialakítják a maguk teljes szimbólumrendszereit, amelyek alapján megkülönböztetik magukat az összes többi csoporttól. Ezek szerint – mondja egy helyütt Weber – „olyan emberek közösségeiről van szó, akiket a többiektől valamilyen azonos neveltetéssel, tanulással, gyakorlással megszerzendő különös tulajdonság különböztet meg, tehát valamilyen különleges életvitel"[7].

A társadalmi struktúra „presszíója" kettős: egyfelől a létfeltételek presszíója, másfelől a kulturális minták és értékek vonzása, szabályozó szerepe, követésének kötelezettsége; ezek teremtik meg azokat a kondicionáló tényezőket, amelyekhez az embereknek valamilyen módon alkalmazkodniuk kell a követhető, követendő és vonzó példák valamelyikének átvételével.

Ebből a szemszögből az életmód „sémájának" két oldalát és azoknak kölcsönösen meghatározó szerepét kell megvizsgálnunk: a szorosan vett objektív adottságokat, amelyek a *létfeltételek* mérhető, objektív alakulatait illetik, másfelől ezeknek a „kezelését", „stilizálását", ahogyan a társadalmon belül a szimbolikus elkülönülést kifejezik. Ez utóbbiakban tárul fel a *kulturális* minták léte és szerepe. Ezeket analitikusan és empirikusan is elkülöníthetjük egymástól: vizsgálhatjuk a kettő viszonyát. Míg a létfeltételek az osztályhelyzethez és a társadalmi termelési helyzethez kapcsolódnak, addig a kulturális minták általában a „rendi" elemnek, annak a stilizálásnak kifejezői, amely egy *valóságos* helyzetet jellemez, s amelyben az elkülönülés vagy a megkülönböztetés szokássá, magatartássá, modorrá stilizálódott, vagy pedig kifejez egy *tendenciát,* annak érdekében, hogy az életfeltételeket ebbe az irányba változtassák, ha a társadalmi fejlődés erre szabad lehetőséget biztosít. Az adott létfeltételeket valóban az *életet szervező értékek érvényesülése határozza meg, a belső–külső rendező elvekkel együtt.*

Más kérdés, hogy mennyire egyedi, egyéni, véletlenszerű és mennyire csoportjellemző az életmód, illetve van-e egy réteg életvitelének meghatározott tendenciája. A létfeltételeknek és a kulturális mintáknak ugyanis koronként, társadalmanként, státuscsoportonként lehetnek szerves kapcsolódásai, és egymástól függetlenedve szervetlenül is illeszkedhetnek aszerint, hogy konzerváló vagy változtató, retardáló vagy előrehozó hatásuk érvényesül.

A kulturális minták létrejöhetnek a társadalmi gyakorlatban

a létfeltételek kifejeződéseként, de el is válhatnak a struktúrától. Elkülönülhetnek stilizált egészükben, de egyes elemeik, szimbólumaik más létfeltételek keretében rendező elvként életvitelt változtathatnak, formálhatják az életkörülmények „használatát", kezelését. A társadalom építményében az egymás melletti és egymás alatti rétegek (rendek, osztályok) között az életmódelemek átgördülhetnek vagy kicserélődhetnek. Különösen fontos, ahogyan az idő (történelmi idő) folyamatában s a térben (társadalmi térben) elmozdulnak ezek a minták, feltételt váltanak, és a feltétel formáinak megfelelő mintákat alakítanak ki, illetve a minták szerint mozdítják a feltételeket.

A kulturális életvezetési minták fokozatosan alakulnak ki. Érlelődési folyamatra van szükség ahhoz, hogy belőlük magatartásnormák és ideálok jöjjenek létre, s ezek átformálódása és átadása szintén időigényes. Ezért különösen fontos megfigyelni a feltételek és minták viszonyát az *idő és társadalmi tér* kétdimenziós rendszerében, a konkrét társadalmi és történelmi körülmények között. A minták jellegzetes módon tapadnak a feltételekhez; előfordulhat, hogy *nem* „szervülnek", s ilyenkor az életfeltételek átalakítják a mintát, de előfordulhat, hogy az életfeltételek idomulnak a mintához, s ez hoz létre felületi, részleges vagy mély társadalmi változásokat. Kutatásunkban kerestük e minták és létfeltételek egymásra hatásának a társadalmat és az életet megváltoztató jelenlétét is; ki akartuk deríteni, hogy az „idő" hogyan mozdítja a „térben" a kulturális minta és a létfeltételek viszonyát.

Tudniillik ahhoz, hogy ez az „elvrendszer" cselekvési automatizmussá válhasson, korán kell „beépíteni" az emberekbe, eredetét általában a történelmi feltételek ismeretében és a korábbi időszakok erkölcsi rendszerének ismeretében lehet csak megérteni. Az életmód formálására mindenképpen az emberek legkorábbi szocializációs élményei hatnak, a legelső kondicionálások sora, az először tapasztalt feltételek és minták. Már más kérdés, hogy ezeket hogyan változtatják a történelmi feltételek, hogy megmaradnak-e folyamatosan, vagy bizonyos

törés után térnek vissza a folyamatos létre, vagy teljesen átalakulnak, a társadalmi fejlődés és alkalmazkodás emberi törvényeinek megfelelően, az eredeti feltétel-minta elemből csak töredékeket tartva fenn. A folyamatosság vagy a diszkontinuitás, a folyamatok megtörése éppen az életmódváltozásokban kísérhető figyelemmel.

Ha elfogadjuk azt, hogy az embereket a kulturális minták életük legkorábbi szakaszában, „szocializációs folyamatuk" kezdetén ragadják meg – most függetlenül attól, hogy beépülnek-e egy későbbi társadalmi feltételrendszerbe, vagy konfliktusba keverednek azzal, hogy elhalnak-e, vagy az adott rendszer erősítőjévé vagy gyengítőjévé válnak –, akkor ez arra kötelez bennünket, hogy ha a mai társadalom életmódját kutatjuk, ne hagyjuk figyelmen kívül azokat az eredeti társadalmi feltételeket és kulturális mintákat, amelyek a ma élő emberek számára a szocializációjuk kezdetén uralkodó életmódmodellek voltak, s amelyek életükre erős befolyást gyakoroltak, cselekvéseiket elindították és magyarázták.[8]

Az elemzést tehát bonyolítja, hogy az életmód és az életmódok az elmúlt emberöltők folyamán változtak és ma is változnak. Minden feltétel, pontosabban a feltétel-elemek legtöbbje átalakult egy emberöltő folyamán. Változott tehát és változik az életmód struktúrája és dinamikája. A feltételek változásával – amely az osztálystruktúrák átalakulásától a termelési, technológiai változásokig minden téren hatott – éppen úgy számolni kell, mint a kulturális modellek alakulásával, új értékekkel, új uralkodó erkölccsel s azzal, ahogyan a strukturális és a kulturális hatások egymást erősítették vagy keresztezték.

AZ ÉLETMÓD TÖRTÉNETI JELLEGÉRŐL

A múlt társadalmának szigorúan zárt, nagyjából elhatárolható társadalmi osztályait, rendjeit szemlélve, függőleges, egymásnak egyértelműen alárendelt társadalmi viszonyokat láthatunk,

amelyeket ugyan „átfűztek" továbbgördülő értékek és magatartások, olyanok is, amelyek megtörtek a létfeltételeken, és olyanok is, amelyek azoknak megfelelően módosultak.

Ha egységes rendező elvek – tehát az osztály gazdasági, politikai-társadalmi szituációja, az arról alkotott kép és önkép, valamint kísérő és magyarázó erkölcsi magatartási elvek – alapján igyekszünk is kutatásaink során eljárni, mégis különböző karaktervonások válnak jellemzővé egyik vagy másik társadalmi típusra.

Hol az anyagiak létét és azok kezelési elvét, hol a munka tartalmi viszonyát, hol a társadalomban való eligazodás és a korlátok jelenlétét, hol valamilyen eszme formálóerejét helyezhetjük a középpontba az életmód legjobb jellemzésére. S bár az életmódok kiemelt rendszerezési jegyei, rendező elvei különbözőek, az életmód formáló mechanizmusa ezáltal válik világosabbá.

Megfigyelhetjük a társadalmi piramis belső dinamikáját, a társadalmi létfeltételek és a kulturális minták olykor ellentétes mozgásait: emelkedő osztályok süllyedő életmódminták követésével kötik meg a maguk emelkedését, a süllyedő osztályokrétegek magasabb társadalmi régiók ideáljaiba kapaszkodnak veszendő társadalmi pozícióik megtartására.

Különösen világosan látszik ez azokban a nyíltan kasztszerű képződményekben, amelyeknek a kasztjellege annál nyilvánvalóbbá válik, minél inkább útjában áll a fejlődésnek, a korábbi struktúrát bomlasztó új gazdasági-társadalmi-politikai erőknek.

Az elzárkózás a társadalmi hierarchián belül egyik tipikus ismérve a részben feudális, részben a feudális értékek bűvöletében kapitalizálódó agrártársadalmaknak. Mert a fentről lefelé tartott merev distancia, az önmagát minden alacsonyabb társadalmi helyzetben levő rétegtől tudatosan elzáró magatartás elsősorban „fentről lefelé" alakult ki, de – számos ok miatt – visszafelé is hatott.

Nézzük most konkrétan a régi társadalmi piramist, hogyan

alakították a létfeltételek a társadalmi változást, s mennyire erre vagy ezzel szemben épült ki az igazodási minták hatása.

A minták, orientációk és a valóságos társadalmi lehetőségek tendenciájukban szembekerültek egymással, jellegzetesen mutatva a „felfelé" igazodás, a kiemelkedés vágyát és a társadalom valóságos törvényeinek érvényesülési útját az érvényesülés vágyával szemben.

Minden réteg, minden rend – a kaszt elnevezése valóban ráillik ezekre az elzárt társadalmi osztályokra – az általa vágyakban kitágított lehetőségek megvalósítására, az elérhető életmódideálok irányába törekedett. Tehát, ha az egyszerűsített modellt figyeljük (lásd a 2. ábrát): a mágnások életmódját nyilván inkább tudta utánozni a felsőbb nagyburzsoázia, mint a hivatalnokréteg, az úgynevezett „történelmi középosztály". A kispolgárság – ennek a heterogenitásáról és igen különböző anyagi-kulturális hátteréről már volt szó – nyilván nem mehetett a nagyburzsoázia után az életmódmintákban; a munkásság életmódjában és kulturális mintáiban nyilván erősebben hatottak és hathattak az osztállyal egyébként is számos konkrét kapcsolatban álló kispolgárság és annak kulturális mintái, mint mondjuk a tisztviselő- vagy értelmiségi réteg modellje; a parasztság számára – nem csupán feltételeinek szűkössége miatt – az alsóbb szintű polgárság modelljei követhetőbbek és inkább modellizálhatóak voltak, mint az „úri" tisztviselői rétegéi. Eltérő modelleket a falun teremtett a paraszti lét.

A minták lényege, hogy vajon a társadalmi rendszer legitimálta-e őket, s minden módon erősítendő kulturális mintává tette. Ami beilleszkedett a rendszer lényegi képébe, az erősítendő mintává is vált. Ami nem illeszkedett, arról gondoskodott az uralkodó ideológia, hogy – ha már integrálni nem tudja – legalább illeszthetővé magyarázza létezését a társadalomban, s ha azt sem, törvényen kívülivé tegye, társadalmi szimbólumában és valóságában is. Voltak a rendszertől idegen, létrejöttükkor és később sem legitimálható magatartásminták, amelyek a fejlődés törvényszerűségeiből, a valóság ellentmon-

2. ábra

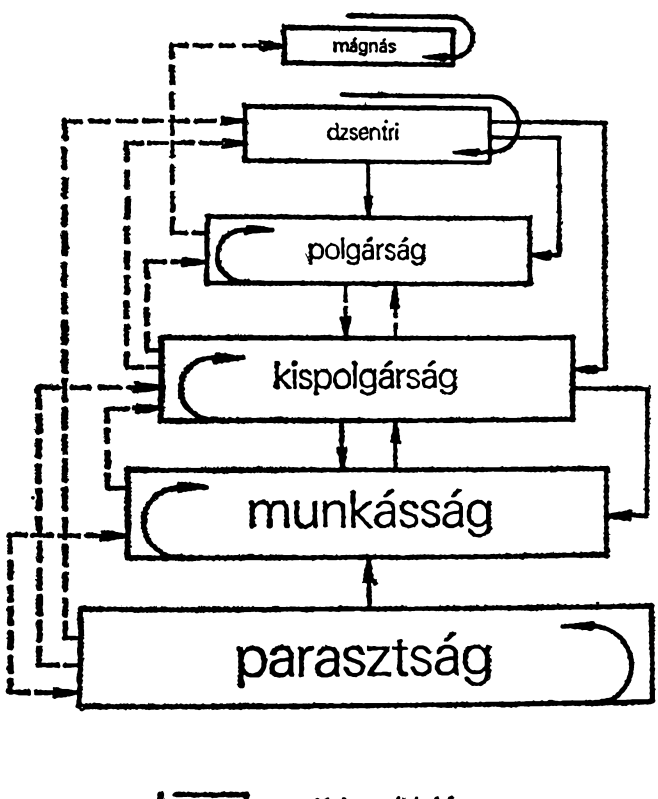

dásainak kifejezéseként jöttek létre. Ezek feszegették a társadalmi kereteket, s bár „idegen" testként aposztrofálták is őket, élesztő és változtató erőként hatottak.

Valójában egy későbbi, jobbat ígérő társadalmi rend előrevetített életének előőrsei, előképei voltak. A fejlődés szükségességét – életvitelükön, értékeikben – csakúgy magukban hordozták, ahogyan a változtatás lehetőségének bizonyítását. A legitim modellek: a mágnás, a dzsentri, a történelmi középosztály nemzetfenntartó katonahivatalnok rétege, vagy lejjebb, az ipart építő polgár, a kispolgár, a szorgalmas paraszt, a becsületes, nem izgága munkás – mindegyik más és más jelzővel válhatott a rendszer adaptálható társadalmi elemévé, más és más súllyal támaszkodott rá a régi társadalom politikája és gazdasága érvényesítésében. S a legitimált rendszert képviselő életmóddal és életutakkal szemben ott voltak a „deviánsok", akik eltértek, létformájukkal tagadták az előírt társadalmi helyzetbe való beilleszkedésüket, a teljes adaptációnak tagadói vagy kritikusai, valójában a rendszer kritikusai voltak. Ahogyan idegen volt Károlyi Mihály és Andrássy Katinka a mágnásoktól, idegenné vált Bajcsy-Zsilinszky a dzsentritől, a történelmi középosztálytól, Hatvany Lajos báró a felső nagyburzsoáziától, úgy idegen volt a radikális és öntudatos polgár, a forradalmi kommunista, bármely osztályból származott, és nem volt legitimálható a rendszer számára a forradalmi munkás és a lázadó paraszt. Más kérdés, hogy ezek az illegitim kulturális és életmódmodellek hogyan és milyen körülmények között segítettek legitimálni egy más társadalom eszményeit, és egy megváltozott rendszer hogyan tette életútjukat tanítandó iskolakönyvpéldákká.

Hogyan tudnánk összefoglalni az életmódok különbségének közös elveit, szociológiailag jellemző dimenzióit? A társadalom különböző feltételei között élő embereknek van egy olyan „társadalmi kínálat-rendszerük", amelyben szinte szabályozott életmódviteleket szuggerál vagy javasol a társadalom. A társadalmi alkalmazkodás mértéke kötelezővé és követendővé teszi a konformitást ezekhez. Így vannak ajánlatos, követhető, követendő utak és módok az életvezetésben, ezek megvalósí-

tásához rendszerek és eszközök változatos sora áll rendelkezésre.

Mindenekelőtt a társadalmi struktúra kereteihez kell alkalmazkodni az életvitel kialakításában. A társadalmi struktúra presszíója szorosan vagy tágabban, keményebben vagy lágyabban keretet teremt, és irányt jelez az élet élésének módozatai számára.

Láthattuk a különböző rendeken belül, hogy mindig is volt és van választási lehetőség, és azonos feltételek között a vélt és valódi érdekek mozgatnak a vállalt vagy vallott értékek mentén. Mennyiben kötelező az úri életvitel? Vagy választhat-e a kívánatostól eltérő szakmát egy nemesi eredetű ember; követi-e ősei pályáját, vagy eltér tőle, és keveredik „nem kívánatos elemekkel"? Vagy a másik pólus: a paraszt otthagyja-e a földet, munkát, falut, és elmegy-e a városba; osztálya kötöttségeinél lejjebb vagy feljebb választ-e párt magának? Ragaszkodik a paraszti hagyományos értékekhez, vagy áttér-e valamilyen más erkölcsű létformára? Számos társadalmi szabályozottság jelöli az utat a kívánatos, bejárt úttól a megkívánttól való eltérés számtalan fokozatáig: egészen addig, hogy az ember más osztály vagy rend értékeivel keres azonosulást, vagy mindegyiktől eltér, mert nem akar – vagy nem tud – egyik társadalmilag előírt és számára követhető úton sem járni.

Miközben a kasztszerűen zárt társadalmi hierarchiában a mágnás lenézte a dzsentrit, s a polgárt még csak le sem nézte, mivel nem volt számára ember és így tovább; ahogy nemcsak a mágnás nem látogathatott polgárt, de ennek a teljes társadalmi elkülönülésnek a „manírja" továbbgördült az egész társadalmon; nemcsak a kisnemes hivatalnokot „golyózta ki" a társasága, ha hozzá nem való társasággal, kispolgárokkal vagy zsidóval elegyedett (bár a pénz sok mindent enyhített), de az alacsonyabb társadalmi szinteken: a mester csak akkor adta a lányát a segédhez, ha tudta, hogy belőle is mester lehet; a jól beérkezett szakmunkás nem örült, ha családjába „bunkó" paraszt került; a parasztok házasodásának törvényét valójában

az egész falu vigyázta, és nem volt maradása annak, aki a falu íratlanul gőgös társadalmi rendjét bármilyen irányba megbontani próbálta. A *teljes társadalmat* áthatotta ez az elkülönült, kasztszerűen kötött és mozdíthatatlan rend, s ez a séma nemcsak „fentről lefelé" védett a lecsúszás ellen, kinek-kinek biztosította a saját kapott, öröklött vagy szerzett státusába való kapaszkodást, hanem a védekező vagy a visszaadva védekező öntudat sem engedte, most már „lentről felfelé" a keveredést, azt, hogy hagyja saját alacsonyabbra becsült osztályának erkölcsi fellazulását. A plebejus öntudattól a proletár osztálytudatosságig a kasztszellemen belül kialakul az elnyomott és alsó társadalmi osztályokban az emberi önbecsülés társadalmi tudata, ami akadályozta a „felfelé" törő mésalliance-ot is. Az is kérdéseink közé tartozott – és az életmód további elemzése során állandóan megismételt kérdésünk lesz –, hogy miben fejeződnek ki a társadalmi létkülönbségek, miben fejeződtek ki a múlt társadalmában. Gyakorlatilag mindenben, ahogyan eddig is felvillantottunk ebből elemeket, mikor az emberek életében „kívülről befelé", a látszattól a lényegig vizsgálódtunk, a legkülső jelenségszinttől az empirikusan már nem mérhető osztálymozgások lényegi tartalmáig. Most csak a jelenségszintnél maradva: kifejeződik abban, ahogyan laknak, hogy hány négyzetméter jut egy embernek lélegzetre, mozgásra, emberi kapcsolatokra, család létesítésére; megnyilvánul azokban az anyagokban, amikkel a társadalmilag rendelkezésre bocsátott teret, négyzetmétereket körülveszik. Már ebben jól mérhető mennyiségi és minőségi mutatókkal kifejeződnek a társadalmi különbségek: hogy az ember márvánnyal, téglával, vályoggal, pokróccal választja-e el magát, teremti-e meg saját külön életének terét. Ahogyan a kastélyok népe elkülönül a kúriák népétől, úgy a kúriák népe is elkülönül a pogárházaktól; ahogyan az Andrássy úti paloták világa más társadalmi szintet sugall, mint a polgári világ lakásai; a Lipótváros népe elkülönül a Terézvárostól, és a Terézváros lakosai magasan a Ferencváros lakói fölött érzik magukat. A hét-nyolc szobás lakások

lakóinak élete, a háromszobás polgári standard a kétszobás lakás birtokosai számára a talán soha el nem érhető luxus képe. Az egyszobás, konyha nélküli lakás, sőt a hét lakásra eső egy vécé a nyomortelepek lakóinak éppen úgy aligha juthat osztályrészéül, mint ahogy sokat kell küzdenie a közös cselédlakásban lakó falusinak, hogy valaha, ha már álláshoz jutott a városban, hasonló lakásba költözhessen.

A lét külső látszata, az életmód tárgyakban leírható lényegi különbségeket jelző értelme mellett ott van az emberi létezés cselekvésben kifejtett lényegi értelme, ott van a mindennapi aktivitások rendszerében és azok módjában. Abban, hogy az ember mit tesz azért, hogy éljen, hogy megmaradjon, s mi köti, mi kényszeríti létét fenntartó vagy létét igazoló cselekvésekre. Végighaladhatunk a leírt struktúrán ebből a szempontból is: az elegancia lázas semmittevő bizonyításán, amihez a semmit úgy kell tenni, hogy a „valakiság" látszata bizonyított legyen, s társadalom biztosította ellenértéke itt az összes lehetőség birtoklása; amíg az ellentétes póluson a teljes létenergia, önpusztító munka mindent megemészt, mindent elnyel a létfenntartó cselekvésbe, s az ellenértéke a semminél is csak annyival többet hoz, hogy ezt a létet folytatni lehessen. A cselekvések rendszere, értelme és társadalmi ellentéte szerint világosan leírhatjuk a struktúra képét.

Az emberi létezés mindebben kidolgozza megkülönböztető társadalmi jegyeinek külső és világosan érthető látszatelemeit is; végül ugyanez fejeződik ki a ruhákban, az öltözködésben, az ember elővezetésének látványos kirakatában; egyik oldalon ősi családi ékszerek patinája vagy az újgazdagok megvásárolható, csörgő aranya, ami kirakatba helyezett árát és értékét mutatja, mindenki számára láthatóan. Minden tárgy vall arról, akihez tartozik, minden tárgy kifejeződik és kifejezi azt, akinek szolgálatába szegődött. S a külsőségektől a még mindig látható, de már a lényeghez jobban közeledő jellemzők: a modor, a viselkedés, nemcsak amit esznek, hanem ahogyan esznek, a gesztusok, az egymáshoz való viszonyok számtalan jelzése,

amiben kifejeződik a biztonság vagy a bizonytalanság a viselkedésben, az életben. Hogy miként tükröződik mindez a nyelvben, a szóhasználatban, a gesztusokban, a fejbólintásban vagy a fej meghajlásában, a lábmozgásban, a könnyű vagy nehéz járásban, a kezek külsejében, a bőr színében – osztályok lényegét, életet, magatartást, emberi kapcsolatokat lehet mérni és lehet kifejezni, megfelelő hozzáértéssel le lehet olvasni mozgásból és gesztusból – ha úgy tetszik – az ősökig visszamenőleg a hovatartozást.

S a külsőségektől egy lépéssel még beljebb az „emberi lényeg" felé: a társaságok, az összetartozó emberek közösségének egyszerű topográfiai leírása, az, hogy ki kivel jár együtt, ki, kinek, hogyan köszön, ki köszön előre, ki hogyan fogadja. A sapka vagy kalap lendül vagy biccen, vagy mozdulatlan. Milyen koreográfiája és pontos íratlan törvénye volt minden egyes mozdulatnak, ami kifejezte az összetartozó, egymástól függő vagy egymástól független emberek találkozásának, alá- és fölérendeltségének minden gesztusát!

Ez a kasztosodás, zárt rendek léte és öntudata munkált és munkál számos, még ma is nehezen követhető vagy nehezen visszavezethető módon a társadalomban, a „ceremónia"-vá vált szabályozott viselkedésben, helyzetet kifejező gesztusokban vagy eltanult viszonyt utánzó kifejezésekben. Mindezek messze túlélik azt a társadalmi rendszert, amely létüket szervesen teremtette meg.

Szándékunk és feladatunk nem az volt, hogy ezeknek az elemzésébe fogjunk. Ennél valóban fontosabb számunkra, hogy a mához érkezzünk, és a mából értsük meg magunkat. De az, *ami* létrejött, *ahogyan* létrejött, egy megépített – mégpedig masszívan megépített – társadalom szétrobbantásából jött létre. Az új társadalmi feltételek új viszonyokat teremtettek, de minden forradalmi változás azt „fordítja meg", ami *van*, és azokkal, akik *vannak*. A szétrobbantott elemek az új rendező elvek alapján ugyan valami teljesen más egésszé állanak össze, de az új elrendeződés számos részelemében nem tehet mást,

mint épít a meglevőre, mert a meglevő magába olvasztása nélkül nem létezhet.

Nos tehát, a kérdés az, mi pusztult el, és mi jött újonnan létre. Bár erről sok szó esett és esik ma is, most előző gondolatmenetünket követjük: megszűnik a nemesi előjogok rendszere, s a történelmi felelősség vállalására kényszeríti a történelmi nevek viselőit, a történelmi középosztályt az új uralkodó osztály. Azok, akik nem rendelkeztek a hajdani előnyökkel – következésképpen nem vált terhessé számukra ez az örökség –, s azok, akik elnyomottságukból hatalomra kerültek, számon kérik a háborúval megterhelt múltat. A forradalmi változások elsősorban a feudális rend ellen fordultak: megszüntették a feudális jogokat. A feudális jogokkal együtt megszűnik minden feudumnak alapja – a földbirtoklás. Megszűnik mint ősi birtok, megszűnik mint tőkés birtok, megszűnik, ha kapitalizálódott, és ha hagyományosan szorították ki termékeiket, megszűnik mint kisbirtok, mint a birtoklás reménye, megszűnik mint a birtokvesztés fájdalma. A „kicsúszott alóla a föld" nem egyéni siralom, egyéni ügyetlenség vagy tehetetlenség, mert annál is megszűnik, aki jól gazdálkodott, és annál is, aki rosszul élt a neki jutott föld vagyonával. Az előjogok megszűnnek és velük a születési arisztokrácia, amely önmagában jogossá tette azt, hogy valaki uralkodjon, míg másokat arra kényszerített, hogy legyen, aki neki szolgáljon. Az anyagi alappal együtt megszűnt a jogalap a legfelsőbb osztályok kiváltságainak gyakorlására. Az újonnan hatalomra került osztályok képviselőinek társadalmi igazságtevését fűtötte az elnyomottság, megalázottság ideje alatt felgyűlt indulatok heve.

Az új hatalom megszünteti és kisajátítja a tőkéstulajdont s az ezen épülő és ebből fakadó értékek létét. Azt a tulajdont is, amely megéri a szorgalmat, a kemény munkát, a gürcölést, az önmegtartóztatást, és azt is, amely lehetővé teszi a munkátlan életet, a fitogtató létet, s a tulajdon társadalmi fölényét mindazokkal szemben, akiknek nincs tulajdonuk, megszünteti a tulajdonon épülő társadalmi hierarchiát és az ezen a hierarchián

felépülő társadalmi becsültségi rendszert, minden mellék és fő etikai – tisztelet, becsület – tartalmával együtt.

Nem csupán a feudális rend képviselőiről és a burzsoáziáról van szó; Magyarországon az alsóbb társadalmi rétegek, melyek félig proletár-, félig kispolgárlétet éltek, éppen a felszabadulás után, a feudalizmus, a nagybirtok és a nagypolgárság felszámolásával elérkezettnek vélték az időt, hogy régen remélt és a korábbi társadalmi rendben korlátozott vágyaikat beválthassák. (A kispolgárosodni akaró igen széles falusi és elég széles városi népességről van szó, amely arányaiban is, különösen a földosztáskor, a legszélesebb társadalmi tömeget képviselte.) Sajátos módon éppen akkor kezdhettek igazából korábbi kispolgári aspirációjuk beváltásához, amikor a történelmi fejlődés következtében megszűnt a kispolgáriasulásnak a vagyoni bázisa. A szocializmus társadalmi felépítésének, kezdetben létrejövő társadalmi ellentmondásainak ez volt az egyik sarkalatos pontja.

E polgárosulásra vágyó – különösen falun élő, de a városokban is jelentős erőt képviselő – tömeg hatása és fejlődése, törekvéseinek legbelső és régen beépített mozgástendenciája volt az egyik legerősebb mozgató- és mozgósítóerő, amely mindig, minden szituációban, a tömegmozgás törvénye szerint a legerősebb hatást gyakorolta a fejlődésre és gyakorolja mind a mai napig. Ugyanakkor a kispolgári lét alatt élő legnagyobb tömeg egyszerűen az elemi életfeltételeket akarta önmaga számára biztosítani, s a kispolgári lét az ő számukra a soha el nem érhető reménytelenség magasságában volt, mégis azt a létet látta magához a legközelebb állónak, ez jelentette számára az egyetlen belátható emelkedést, amely csak társadalmi változás útján érhető el. A felemelkedés a nyomor szintjéről valamilyen *emberi* létre éppen az alsó kispolgári létfeltételek irányába húzott, el is lehetett érni a társadalmi forradalmi változás útján, a termelékenység emelésével és a szocialista elosztás kialakult rendszerével. Az emberibb életre való vágy legfontosabb indítéka mozgatta ezt a kispolgárság után követ-

kező, annál sokkal alacsonyabb szinten élő nagy társadalmi tömeget.

A társadalmi átalakulás két módon és két ütemben ment végbe. A forradalmi átalakulásban gyakorlatilag megszűnik a teljes régi felső uralkodó osztály, és megszűnik ennek mindenfajta feudális és polgári jellegű, tartalmú tulajdon- és presztízsbázisa. Az uralmat kézbe vevő népi hatalom csaknem egyszerre történő helycserével váltotta le a régi rendeket, a régi osztályokat és azok tartozékait. A teljesen szélsőségesen polarizált társadalom két szélső pólusa itt ha nem is cserélt teljesen helyet – ahogyan erre a forradalmak kezdetén az első tendenciák irányulnak –, két értelemben hozott létre változást: vezetők a társadalmi piramis hatalmas alapzatából kerültek ki. Ez a változás időben egyszerre zajlott le. Az egész elnyomott népesség felemelkedése viszont (anyagi-politikai-kulturális téren) a társadalmi-gazdasági-történeti fejlődés szükségszerűen lassúbb üteme miatt egyszeri fordulattal nem oldódott és nem oldódhatott meg. A nagy gazdagság felszámolása nem teremtette meg egyszerre a nagy szegénység felszámolását. A kisajátítók kisajátítása nem jelentette egyszersmind a teljes gazdasági felemelkedést, hiszen nagyobb tömeget kellett alacsonyabb szintről felemelni, mint amennyi akkumulálódott a gazdasági erők, a tőke kisajátításával. A kisajátítók kisajátítása, az új uralkodó osztály hatalommegragadása, a lentről felemelkedő proletárok és parasztok hatalmának létrehozása a forradalmi változás első lépése volt. A fordulat után a fejlődés másik szakasza következett, természete szerint lassú folyamat, lényege a gazdasági struktúra, a politikai hatalom stabilizálódása, s ennek megfelelően a társadalmi struktúra átalakítása, az ipar és mezőgazdaság ágainak az új gazdasági alapokra való helyezése magával hozza a társadalmi mobilitást, az átrétegződést, a városiasodást, a technika és az életszint fejlődését, az információk robbanását és a teljes életkeret átalakítását.

A további változás magával ragadja, megmozdítja vagy érinti a teljes népességet. A paraszt talpazatú társadalom éppen tal-

pazatában módosul. Az egész társadalom súlypontját – következésképpen presztízsének súlypontját – az átalakulás áthelyezi a mezőgazdaságról az iparosodásra: a faluról a városra, a vidéki ország városközpontúvá kezd válni, s a nemzeti jövedelemben az ipar és mezőgazdaság aránya felcserélődik, ahogyan felcserélődik az ipari és mezőgazdasági munkások aránya az ország társadalmi szerkezetében. Mindez egy emberöltőn belül zajlik le, de három generáció életén vonul keresztül. Ez a változás azonnal a fejére állítja a régi értékeket, kihúzván alóluk a társadalom rendi és gazdasági alapját, lehetetlenné teszi a régi értékek teljes rendszerének fenntartását; azok lényegi tagadása a harc első menetében uralkodóvá, vallott, tudatosult elvvé válik.

A történetiség jelene nem más, mint az átélt valóság emberekben épült élő készsége cselekvés és ítélet formájában. Nem csupán a tudat maradhat el a léttől, a lét is elmaradhat a tudattól, itt éppen a létezés módjának beidegződéséről, reflexéről, reagálási módjáról, viszonyáról, emberi kapcsolatokról, szokásokról, hajdani magatartások és azok elemeinek továbbéléséről van szó. Ahogyan az sem véletlen, ha valaminek a tagadása nem a tagadott megszüntetését hozza létre, hanem mintegy a „tagadandó" negatív lenyomata, amely megőrzi azt, ami pozitív érték volt egy megelőző társadalmi valóságban.

Az eredet ezért nemcsak annak megítélésében fontos, hogy hol, milyen feltételek között milyen kulturális minták rögződtek, és minek a folytatását kell keresnünk, vagy minek a folytatását találhatjuk meg; amikor a körülmények vagy a minták tagadásával találkozunk, az olyannyira utal az eredeti konfliktusra, hogy mivel érzelmi indíték erősíti, olykor még fontosabb meghatározóvá válik, mint a példák rutinszerű követése. A mintáknál sokkal nagyobb hatása van a tagadott létfeltételeknek és az abból sugallt életmód-mintáknak, mivel a megszokottság lehet rutinszerű, de a tagadás éppen az emocionális tartalma miatt lesz erősebb és hatékonyabb.

A rendszer tagadása minden ponton létrejön: ha a származás

az ősökig visszamenően a kék vér bizonyításával fontos, akkor az antitézis nem az, hogy a „származás nem fontos", hanem a származás mint érték megmarad, de osztálytartalmának másik oldala, ellenpólusa válik „fontossá", a hatalom érdekének megfelelően. Ha a viselkedésben az előkelőség volt a fontos, a tagadása ennek a rossz öltözködés és a polgárbosszantó viselkedési ideálok. Ha a tudás értékképző tényező és magasabb társadalmi állapotot jelez egy tagadott társadalomban, akkor ellentéteként a tudatlanság érdemmé válik. A választékos beszéddel szemben a hangsúlyozott durvaság, az elegancia helyett a hangsúlyozott toprongy, a fitogtató gazdagság helyett a szegénység fitogtatása (pedig az igazi szegény, ha nem is szégyelli, de sose talál dicsekvésre való okot szegény létében).

Egyébként is érdekes megfigyelni, hogy egy uralkodó hatalmi struktúra vagy társadalmi struktúra tagadása minden esetben hogyan szüli meg azoknak az értékeknek a becsét, amelyeket tagadnak, csak nem a pozitív értelemben, hanem a korábban uralkodó értékeknek pontosan a negatív képében. És jó darabig eltart, amíg a társadalom túllép az érték negációján, már nem kell bizonyítani identitását és életképességét ezzel a tagadással, és pozitívan, más minőségben képes létét új értékteremtés jegyében megszervezni.

Kérdés, mitől *rezisztensek* bizonyos életmód-elemek, és mitől mozdulnak meg mások. Az örökléstan, a genetika tisztázza, hogy mi az, ami öröklődik az emberben, s hogyan programozza be a szervek működését a szem színétől a gesztusokig, a magasságtól a termékenységig a DNS, megadva a szervezet növekedéséhez az utasításokat. A kérdés az, hogy vajon a „társadalmi genetika" ezt az átöröklést milyen programozható működési faktorokon keresztül biztosítja. Az ugyan nem kétséges, hogy a társadalmiasulás folyamata és az elevenen élő társadalmi előképek ugyancsak megadják a kínálatát az emberi készségeknek, szervező elveknek és magatartásmódoknak. A változó társadalmi feltételek az emberi képességből előhívják és mozgósítják az alkalmazkodókészséget, az élet biztonsága és szervezése,

az életmód cselekvési struktúrája és értékének rendje érdekében kifejlesztve az emberbe beépített történelmi múlt modelljeit.

Az egyik legfontosabb kérdés, hogy mennyire tradícióról, fenntartó és átörökítő csatornákról és mennyire szívósan továbbélő vonzáskörökről, a társadalmi feltételek által újratermelt magatartás-életmód elemekről van szó.

A társadalmi forradalmi változások kétségtelenül robbantották és fejtetőre állították azokat a reagálásmódokat, melyeket a történelmi beidegződés öröklődő programszisztémája jelentett, s a régi értékekkel és értékeléssel, a régi besorolással és tekintélyrendszerrel nem lehetett már tovább mit kezdeni. De a struktúra szétrobbantása nem jelentette az összetevő elemek megsemmisülését. A gesztusokban megmarad, a viszonyokban kifejeződik, a társadalmi cselekvésben, a szimbolikában továbbél: a hát hajlásra görbül, a kéz kézcsókra emelkedik, a habzsolás, a szerezni, a „tied legyen" áttevődik a lét más típusú struktúrájára, a másképpen megmagyarázott szférákra. Arról nem is beszélve, hogy jóllehet a társadalomban éppen a forradalom hozhat létre ugrásszerű változásokat, de a természet nehezen tűri az ugrásokat, s ebben nem kivétel az emberi természet sem. Egyszerűen rugalmatlan az emberi viszonyrendszerek természetrajza, mint ahogyan ugyanígy rugalmatlan bizonyos szokások, normák vagy új értékek befogadásának ideje és módszere az emberi társadalmakban. A változásoknál különösen fontos ennek a „rugalmatlanságnak" és az életben maradáshoz szükséges alkalmazkodási képességnek a kölcsönhatását és küzdelmét megfigyelni. Miközben az emberi természet úgy alakult ki, hogy bámulatos módon képes a legszélsőségesebb és legszokatlanabb helyzethez is alkalmazkodni – más kérdés, hogy ez mibe kerül az embernek és a társadalomnak –, ugyanakkor az új helyzetekhez való alkalmazkodásban is mindig kialakítja azokat a támasztékokat, amelyekkel valamilyen módon fenntarthatja azt, amit megszokott. Ilyenkor a szituáció a régi, berögződött kristályosodási pontok mentén újraszervezi az emberi élet belsőleg kialakult, kidolgozott, kiformált szerve-

zettségét és megfelelő stilizációs motívumait. Az alkalmazkodás és a rugalmatlanság, a módosulás és a merevség, a változékonyság és a rezisztencia elemeinek ezt a különös keveredését figyelhetjük meg az életmód- és a társadalmi változások során.

A MAI ÉLETMÓDKUTATÁS SZEMLÉLETÉRŐL

A társadalom jelen állapotának bizonyos oldalairól elég alapos feldolgozásokkal rendelkezünk, vannak viszont fontos területek, ahol igen hézagosak az ismereteink. Ez a munka éppen azért, mert kevés volt az előzmény, amire támaszkodhatott volna, különösen abban a komplex és emberközpontú szemléletben, amelyet az életmódkutatás lényegének tartunk, bizonyos kezdeményező szerepet vállalt, de teljes választ nyilvánvalóan se nem tud, se nem akar adni a társadalomban ma létező különböző életmódtípusokról. Nem kíván mást nyújtani, mint amire képes, nevezetesen „részeket" adni egy később kidolgozandó *„egész"*-hez. Így a jövőre hárítja az összegezés és az igazságtevés feladatát, saját képességei szerint hozzáadva ehhez a képhez azokat az ismereteket, „adalékokat", amelyekkel *egy* konkrét időben, meghatározott, konkrét helyen, meghatározott emberi-társadalmi, technikai feltételek között lefolytatott kutatás alapján rendelkezik.

Ennek érdekében most megfordítjuk társadalmi nézőpontunkat, elemzési rendszerünket. A múlt életmódszemléletében a nagy társadalmi építmény volt a vizsgálat bázisa. A nagy egységeken – rendeken – belül vizsgáltuk az életlehetőségeket, életfeltételeket, az élet módját. S ha a múltbeli társadalom hierarchiájában az értékek befolyását néztük, ahogyan a nagyobb egységek az adott feltételeken *belül* teremtettek különbségeket, akkor most az építmény elemzése helyett az „összetartozó szerkezeteket" vizsgáljuk. Mi volt az, ami a magatartásokat egymáshoz kötötte, milyen faktorok voltak azok, amelyek azonos életmódokat azonos feltételeken belül elválasztottak, és különböző feltételek között, az életmód belső szerkezetének elmozdulásai-

val hasonlóvá tettek? Hosszmetszet helyett most keresztmetszetet vizsgálunk, szemünk és eszközeink szerint: ahol tudjuk, mikroszkóppal, ahol merjük, „makroszkóppal". A struktúrán belül a függőleges tagoltságokat összekötő és elválasztó magatartáselvek szervező szerepe szempontjából vizsgáljuk az életmódot: hogyan hatnak valójában a társadalmi struktúrában, és hogyan töltik be rendező szerepüket?

Nyilvánvalóan ez nem azt jelenti, hogy a társadalmi feltételek meghatározó szerepével nem foglalkozunk; éppen azokkal együtt, azokba beépítve vizsgáljuk ezeknek a rendező elveknek a hatását. Elsősorban azonban azokkal az objektív társadalmi mutatókkal dolgozunk, amelyek vizsgálataink során beigazolt életmódformáló tényezőknek látszottak. De önmagukban ezek nem adnak választ az életmód kérdéseire, ehhez meg kell ismerni a mélyebb rendező elveket is. A legfontosabb objektív életmód-meghatározó mutatók eszerint a következők:

Az életlehetőségek különbözősége az első kérdés: különböző az *indítás,* és különböző a *változás* lehetősége. (Ezért fontos az eredet és a mobilitás.) Más terhet ró az emberre a különböző munkák milyensége, a munka jellege, anyaga; felelőssége szerint más és más az ember rendelkezési joga önereje, képessége, munkája és munkaeredménye felett (munkamegosztás, viszony, képzettség stb.). A társadalmi cselekvések szervezettségében és a viszonosság gyakorlatában az elosztást a termelés alapján a társadalom rendszere hierarchizálja, s e megosztottságban az anyagi becsültség szabja meg gyakran a társadalmi „helyi értéket". (Társadalmi juttatások rendszere, anyagi elosztás és presztízsrendszer.)

Hogy az emberek hol laknak, az nemcsak földrajzi eltérést jelent, hanem korszakkülönbséget is takar (települési viszonyok). A munkahely és a lakóhely távolsága más és más terhet ró a közel és távol dolgozókra, életkülönbségük az odajutásra fordított idő, erő, fáradság órákban mérhető igénybevételbeli különbségét mutatja. (Települési szintek, infrastruktúra, ingázás.) A tanultság színvonala megosztja az embereket, más lehe-

tőségekkel indítja, másképpen kapcsolja őket a társadalmi termelés és elosztás rendszereibe (iskoláztatás, iskolázottság és tudásszint különbségei). Következésképpen mindebben megmarad az összes adottságokkal való gazdálkodás különbsége: a térrel, az anyagival, a saját munkaerővel, az energiával, az idővel, s mindezeket külön-külön és teljes egységükben mérni is lehet. Ezek a társadalmi adottságok határozzák meg az életmód feltételeit, de ez csak tendenciaszerűen igaz. A társadalmi feltételek ismerete nélkül csak a levegőbe beszélhetünk az emberi életvitelről, de a társadalmi tényezők ismerete nem egyenlő magának az életmódnak az ismeretével. Az életmód megértéséhez valamennyi „kemény társadalmi mutató" együttesen sem elegendő, ezek alapján nem kaphatunk teljes képet; rangsort lehet felállítani, hogy melyik faktor milyen mértékben befolyásolja az életmódot, hogy így az alternatívák köre bezár-e vagy megnyit-e bizonyos életlehetőségeket, de a legszűkebb mozgáslehetőségeken belül is átrendeződhetnek az életfeltételek elemei, aszerint, amit *életszervező elveknek* nevezünk.

A társadalmi feltételeken belül „belső" szervező elvek formálják az életmódokat olyanokká, amilyenekké válnak. De valamennyi megragadható, társadalomstatisztikai szinten leírható mutató ismerete sem ad választ az életmód valóságára, csak annak feltétel-kereteire. Meg kell ismernünk tehát ezeket a belső rendező elveket, amelyek szerint az életet az adott feltételeken belül szervezik, azokat a „kristályosodási pontokat" vagy dinamizáló faktorokat, amelyek az életfeltételek kezelésében jutnak kifejezésre. Ezeket együttesen életszervezési elveknek és életszervező stratégiáknak nevezzük. A mára vonatkozóan tehát ez lesz a kiinduló szemléleti módszerünk. Mit tekintünk életszervező elvnek vagy rendnek?

A társadalom mindenkori struktúrájának az érdeke az, hogy olyan modelleket vetítsen, olyan parancsokat teremtsen, amelyek zökkenőmentesen biztosítják fennmaradását. Ezt nevezi Max Weber a hatalom legitimitásának, és az a lényege, hogy ezeket a pozitív társadalomépítő és -fenntartó modelleket (visel-

kedési parancsokat, irányulási elveket, értékeket stb.) úgy építse be az emberekbe, hogy azok önkéntesen követett irányelvekké és belső szándékokká váljanak, a társadalmi feltételrendszer emberekbe internalizált, belső parancsrendszerévé. Ez a követelményrendszer azonban különböző produktumokat hoz létre, s társadalomfenntartó etikának ugyanaz a követelménye történetileg eltérő feltételek között, a különböző társadalmi struktúrákban más módon jelentkezhet és hathat. A különböző feltételek között élő emberek számára ugyanazon elveknek eltérő hangsúlya van, és a különböző szituációk különböző értelmezéssel telítik az egyazon elvnek tűnő követelményrendszereket.

Ugyanakkor a társadalmi feltételrendszer struktúrája szerint eltérő *érdekek* húzódnak minden elv és életvitel-stratégia mögött, és így az elvek is másképpen érnek, és másképpen formálódnak. Az elvek „kiválasztása" tehát kettős nyomás alatt történik: részben az ideális életszervező együttélést és cselekvést diktáló elvek élnek, amelyeket különböző történeti feltételek alakítottak ki; ugyanakkor élnek és hatnak a különböző feltételek között élő osztályok és csoportok, akiknél érdekeik szerint eltér ezeknek az elveknek a hangsúlya: a különböző rétegek feltételei és történelmi útjai szerint eltérő módon érvényesülő társadalmi gyakorlat szembekerül a mindennapi praxissal, ami vagy igazolja, vagy elveti, vagy alátámasztja, aláássa, közömbössé vagy értelmetlenné teszi a kialakult elveket, erkölcsöt. Ilyen módon az eleve strukturált életszervező elvek mellett az általánosan uralkodó és sugallt elvi rendszer megtörik, és módosul az eleven társadalom gyakorlatának különbségei között, a feltételek és az igények feszültségének szorításában. Az emberek pedig startvonaluknak megfelelően magukkal hoznak valamilyen beépített (történelmileg kialakult), „megtanult", társadalmilag irányított elvi-gyakorlati szokásrendszert, amely megrögzött reagálásmódokból, szokásokból és erkölcsi rendszerből épül, és amelynek próbája a gyakorlat, azaz abban formálódik valósággá, miközben az újonnan létrejövő eszmei hatások módosítják. A napi életvitel ezt a szokásrendszert újra meg újra a gyakorlattal szem-

besíti, és e folyamat eredménye, hogy kialakul a mindennapi életvitelt és teljes életet diktáló stratégia többé-kevésbé rögzült rendszere. Így „választanak" az emberek és a csoportok a társadalomban élő, az életmódra ható, életvezérlő, szabályozó, magyarázó elvek és módozatok közül aszerint, hogy milyen feltételek között élnek, ezen belül milyen „minta" hatása éri őket, mivel találkozhatnak, ebből következően, milyen kívánalmaik *lehetnek*.

Mi az az életszervezési modell, amelynek követésére a társadalmi feltételrendszer létük és fennmaradásuk érdekében „bevezetett szokásokkal" és kialakult konvenciókkal készteti vagy kényszeríti őket? Amikor ezeket a „szervező elveket" kerestük, kiderült, hogy mindenkinek szüksége van ilyen szervező elvre, lègyen az anyagi cél vagy erkölcsi tartalom, vagy a kettőnek egy sajátos keveréke. Mindenkinek szüksége van arra, hogy valamilyen módon indokolja (racionalizálja) önmagát, cselekvését, hogy egész életét vagy az élet egyes mezőit valamilyen ideálhoz igazítsa, és ezt az eszményit megmagyarázza. Mélyen emberi és az emberbe a társadalom létezése és fennmaradása érdekében beplántált alapvető szükséglet ez.

Az egyénnek valami olyan célt kell találnia, olyanhoz kell igazodnia, amely jobb, mint a jelenlegi élete; olyan célt, amelyhez mérheti cselekedeteit, és magyarázhatja azokat; olyat, amelyhez közelednie kell, de amely ugyanakkor olyan mozgékonnyá válik, hogy *cél* jellegét, a küzdelmeket vagy a fennmaradáshoz szükséges tartalmi erőt, mobilizáló hatását ne veszítse el. Az életszervező elv sajátos egysége a mozdíthatatlanságnak és az állandó mozgásnak, s megújulóan ismétlődő céllá rögzíti az igazolási pontot. Állandó feladatot jelent ez az embernek. Olyan állandó feladatot, amely a belső erők szervezésére, a saját erők mozgósítására teszi képessé. Megismétli a distanciát a tényleges lét és a vágyott lét között, a ténylegesen elért valóság és az elképzelt lehetőség között. Stabil, hogy megmozgassa a cselekedeteket és reálissá tegye a célok elérését, és mobil, hogy mindig többet láttasson annál, mint amit az ember már elért.

Ez a továbbmozduló, de állandóan ható cél sokféle: lehet józan anyagi célokat tartalmazó, és lehet az ideák világából származó gondolat; lehet anyagi és lehet erkölcsi; felépülhet a saját vegetatív lét társadalmilag meghatározott szintű lehetőségeinek reprodukciójából és felépülhet a világot átfogó tudat mozgósító erejéből. Egy dolog lényeges: hogy szervezési céllá formálódva befolyásolja az emberek mindennapi cselekedeteit, indokolja azokat, és tartalmat adjon nekik és indítékot, amely fontossá vagy legalábbis érdemessé teszi a cselekedeteket, függetlenül attól, hogy közvetlen értelmű életelvek-e vagy sem. Olyan rendező elvek ezek, amelyek az életmód egész menetét befolyásolják a tudat különböző szintjeibe épülve – a rutintól a szokásokon át az előrevetített, megtermelt, tudatosult ideálokig, részt vesznek a mindennapokban, és segítenek azokat élni.

A SZÜKSÉGLETEKRŐL

Az életmódot úgy fogtuk fel, mint a cselekvések olyan rendszerét, amelyet az emberek életük fenntartása érdekében szerveznek különböző szintű szükségleteik kielégítése végett. Következésképpen a tárgyi világ teremtése (így a munka és az alkotás minden módja) és a teremtett objektivációk elsajátítása ugyancsak a szükségletek bonyolult funkcionálása és a cselekvés dinamizálása útján történik. Az anyagi szférával kapcsolatban a tárgyi szükségleteket emeljük ki, ha itt nem is mélyreható elméleti igénnyel, de legalábbis annyira, hogy a konkrét kutatás számára kezelhetővé tegyük az elméleti fogalmakat.

Távolról sem vállalhatjuk ennek az igen sokrétű, sokféle és sokértelmű kategóriának sem az „a priori" kidolgozását, de még használatának az áttekintését sem. A hegeli jogfilozófiától a funkcionalista antropológiáig (Malinowski), a különböző közgazdasági értelmezéseken (Pareto, Milton, Friedmann, Katona stb.), a középszintű szociológiai elméletalkotó kísérleteken (Parsons, Merton), a társadalomlélektan és a szociológia igényeinek összekapcsolásán át (Maslow, Campbell, Converse) a

fogyasztást és a magatartást elemző közgazdasági viselkedéstanig egyaránt használták. A fogalom használata már diszciplínánként is mást foglal magába, de még azon belül is eltér ideológiánként, iskolánként és a megközelítés módszerei szerint. Túlságosan nagy téma ahhoz, hogy e munka keretében nemhogy tisztázását, de akár ismertetését is vállalni merjük.

A szükséglet mint fogalom lehet ideologikus és lehet funkcionális, le lehet írni a közgazdaságtan és a filozófia elemző kategóriáinak segítségével, a praxistól az absztrakt szintekig, tudományáganként és felfogásonként más és más módon kerül előtérbe – vagy szorul háttérbe –, de természeténél fogva tartalmazhat normatív elemeket, és engedelmes eszköze lehet a manipulációnak is.

Ezért inkább úgy emeljük ki a legfontosabb gondolatokat, ahogyan a szükséglet fogalmat kutatásunk számára elemző kategóriaként használtuk.

A szükségleteknek – mivel tárgyi anyagi szükségletekről van szó – mindenekelőtt a tárgyi termelési oldala válik számunkra jelentőssé. Ebben tudniillik a társadalom termelési szintje és a tárgyak funkcionális használata is benne foglaltatik. Mivel a termelés és a használat valójában emberi társadalmi viszonyokat takar, és mind a létrehozó, mind az elsajátító oldalban a társadalmi viszonyok jutnak kifejezésre, ezért ez az egyik legfontosabb jellemzője és vizsgálati szempontja a tárgyi szükségleteknek.

A szükségletek tárgyi kifejeződése, létrehozása és elsajátítása ezért hordoz magában társadalmi jelentéstartalmat, következésképpen eltérő kultúrákban, eltérő elosztási viszonyokban más kulturális értelme van, amelyet csak társadalmi komplexitásában értelmezhetünk. (A fogyasztásban például a hozzájutás módja, kielégítésének szintje jellemzi a szükséglet társadalmi szerepét, és magyarázza később kifejtendő társadalmi szimbolikáját.) „Az *ember*... elsősorban... *megsokszorosítja* a szükségleteket és eszközöket, és azután... *megkülönbözteti* és *szétbontja* a konkrét szükségletet részekre és szempontokra, amelyek különböző

partikularizált és ezzel *elvontabb* szükségletek lesznek." Hegel kiemeli a „mások számára való létezés", illetve létrehozatal fontosságát, bevezetve ebbe a fogalomba a kölcsönösséget és az aktivitást, pontosabban a „munka" alkotó fogalmát. Azt mondja, hogy ez a „mások számára való lét", a szükségletek és a munkák által létrejött „kielégülés kölcsönösen meg van határozva..." S ami további gondolataiban számunkra különösen gyümölcsöző, „az a közvetítés, amely a *különös* szükségleteknek megfelelő ugyancsak *különös* eszközöket elkészíti és megszerzi, a munka..." „A munka általános és objektív mozzanata azonban az absztrakcióban van, amely létrehozza az eszközök és szükségletek specifikálódását, ezzel éppúgy specifikálja a termelést és a *munkafelosztáshoz* vezet." „Az eszköznek ez az absztrakciója egyúttal... teljesen szükségessé teszi az emberek egymástól való *függését* és *kölcsönös viszonyát* a többi szükséglet kielégítésével."[9]

Ezért különösen fontos számunkra a *szükséglet aktivitása,* amely itt azt jelenti, hogy az életmódot úgy fogtuk fel, mint a cselekvések olyan rendszerét, amelyet az emberek életük fenntartása érdekében szerveznek azért, hogy különböző szintű szükségleteiket kielégítsék. A nálunk kialakult marxi szükséglet-interpretáció nem csupán az elméleti gondolkodás alapjának tisztázásában, hanem az operacionális megközelítésben is segített.[10] Arról a marxi tételről van szó, hogy a szükséglet már magában a tárgyiasulásban születik, s a társadalmi feltételek között élő, e feltételekbe „beleszületett" emberi lény szükségleteinek kialakulását a társadalomban létező és ható szükséglettárgyak vezetik. A szükségleteket az emberi környezet teremti azzal az egyszerű ténnyel, hogy az embert körülvevő világ számos „objektivációban" testesül meg. Amikor a szükséglet valamilyen objektivációra irányul, felkelti az aktivitást, megadja az aktivitás cselekvésének irányát (irányultságát), hogy az ember valamilyen módon elsajátítsa, s ezzel számára valósággá tegye, saját életébe építse az adottat. Az egyik legfontosabb és egyben leggyümölcsözőbb gondolata ennek az interpretációnak, hogy a

szükségletek tárgyra irányultsága magába foglalja a szükségletek aktivitását is. A szükségletekre irányult aktivitásban, a tárgyak „elsajátításának" aktivitásában egyben szenvedélyek és képességek is kifejezésre jutnak. Ezeknek a képességeknek a kifejlesztése a szükségletek kielégítésére indít, következésképpen a tárgyi tevékenység az egyik legfőbb emberi szükséglet is. Ebben a gondolatban és ennek interpretálásában lényegesen eltérünk azoktól a polgári elméletektől, amelyek a „fogyasztásra" redukálják a szükségletet[11], de eltérünk a fogyasztói passzivitás és kiszolgáltatottság egydimenziós rendszerétől is, amely nem látja a képességek szükségletben való kifejlesztésének vagy elsorvadásának útját; másrészt a szükséglet reduktív szemléletétől, amely megmarad a primer és primitív szükségletek funkcionális, kétoldalú, mechanisztikus felfogásánál. Ezzel szemben a szükségletnek ez az elmélete vezet az „aktív", cselekvő szükségletszemléleti komplexitáshoz, összekapcsolván a szükségletet az aktivitás gondolatával.

A termelés oldala a tárgyi szükségletekben

A szükségletek tárgyra irányulnak, aktivizálóak, és sajátos, társadalmilag meghatározott értéktartalmuk van. Amikor konkrétan tárgyra irányulnak, és az élet közvetlen fenntartásában látnak el funkciókat, akkor csaknem minden szükséglettel operáló ágazat valamilyen hierarchiát vagy preferenciát, vagy legalábbis valamilyen szükségletrendszert állít fel.[12] Általában megkülönböztetnek primer vagy biológiainak tartott szükségleteket, és további rangsorokat állítanak fel (szekunder, tercier szükségletek stb.). Bennünket szociológiailag csak két dolog foglalkoztat: mikor kerülnek az anyagi használati – esetleg életfenntartó – értékek mint csereértékek a társadalmi körforgásba, hogy mint a munka létrehozta termékek a munka ellenértékeként megvásárolhatóak legyenek; továbbá hogy mi az elemi szükséglet, és mi nem az, hogy mit tekintünk „primernek" és mit „másodren-

dűnek" – ez az, ami kultúránként, termelési és elosztási rendszertől függően kétségtelenül változik.

Táplálék kell az élet egyszerű újratermeléséhez is, hogy egyáltalán életben maradhasson az ember, ruhát kell hordania, hogy testét védje az időjárástól; barlangba, lakásba kell mennie a család létrehozásához, s hogy minden külső veszéllyel szemben önmagát, családját megfelelő módon meg tudja védeni. A primer „biológiai" szükségleteknek is társadalmi tartalmat adott a társadalmi együttélés módja. A „természetes" szükségleteket a termelés társadalmi értelművé tette, s ahogyan a „társadalmi" biológiaivá vált, úgy vált a biológiai meghatározottság is társadalmivá. „Az emberi szükségletek kielégítésére szolgáló tárgy nem közvetlenül természeti, hanem termelőtevékenység által megváltoztatott tárgy. A társadalmi ember szükségletei – írja Márkus György – nem pusztán valamely meghatározott kémiai, fizikai stb. tulajdonsággal bíró természeti tárgyra irányulnak (mint az állat esetében), hanem meghatározott emberi, társadalmi jelleget viselő produktumokra."[13] E jellegnek tehát az egyik „oldala" a termelés. Minden idő mindenfajta szükséglete csak egy adott korszak termelési szintjére épülhetett, jóllehet már ebben is kifejeződik a társadalmi viszonyok különbözősége is, és a szokások igénye is.

A társadalmi termelés magába foglalja a használat módját is; mind a termelés, mind a felhasználás ebben a társadalmi értelemben válik fontossá. Marx szerint: „Ahogy a fogyasztás adta meg a terméknek mint a terméknek a finishét, ugyanúgy adja meg a termelés a fogyasztásnak a finishét. *Először is* a tárgy nem egyáltalában tárgy, hanem egy meghatározott tárgy, amelyet egy meghatározott módon kell elfogyasztani, s ezt a módot megint magának a termelésnek kell közvetítenie. Az éhség éhség, de az az éhség, amely késsel és villával fogyasztott főtt hússal elégül ki, más éhség, mint az, amely a nyers húst kéz, köröm és fog segítségével falja fel. Nemcsak a fogyasztás tárgyát, hanem a fogyasztás módját is termeli."[14] S ez, mivel egyszerre fejezi ki a termelési színvonalat és a fogyasztás módját, ezért

lehet az életmód egyik, empirikusan is megragadható jellemzője.

A fogyasztás módját a tárgy használati lehetősége alakítja, a szokások jellege formálja, s a termelési szint tágítja. Ez belejátszik létrehozásába is. A termelési elképzelésekben, amelyekkel a tárgyat létrehozzák, benne foglaltatik mindazok igénye, társadalmi szintje, lehetősége és várakozása, akik számára készül a tárgy. A fogyasztás tárgyainak értelme éppen ebben a társadalmilag tipikus használatban van, ezért él, és ezért kell jelen lennie már a termelés során is a fogyasztás módjának. Ez a termelés és a használat funkcionális értelme.

A tárgyak értelme és tartalma

Malinowski funkcionális antropológiai felfogásában is teljesen egyértelműen bizonyítja a szükségleteknek és a kulturális szférának az összefüggését azzal, hogy semmilyen fajta szükséglet nem jöhet létre „kultúrán kívül", mindegyik szükségletnek megvan a maga „visszhangja a kulturális szférában", s ez nem csupán visszhang, hanem célba foglalt értelmezése is az adott, társadalmilag kondicionált szükségletnek.[15] Ez vezet a tárgyi szükségletekhez és a tárgyak társadalmi tartalmának kérdéséhez. A szükségletek kielégítése, a tárgyak létrehozása alapvetően az emberi igények szolgálatát jelenti, ennek érdekében jött létre, jóllehet már a termelés folyamatában magukon viselik az elosztás teleologikus különbségeit. A társadalmi viszonyok már a dolgokban is kifejezésre jutnak, abban, ahogyan minden tárgyiasult. S ez kettős értelemben érvényesül: egyrészt a társadalmi viszonyok dolgokká válnak, vagy legalábbis dolgokban, tárgyakban is kifejezésre jutnak, mivel azokban jelentkeznek: ugyanakkor a dolgok (tárgyak) visszaadják – miközben képviselik – azokat az emberi viszonyokat, amelyek érdekében létrejöttek.

Ez kutatásunk és annak értelmezése szempontjából azt jelen-

ti, hogy a szükségletet kielégítő dolgoknak (tárgyaknak) társadalmi értelme és társadalmi jelző szerepe, társadalmi tartalma van. Jóllehet az emberi életben betöltött funkció ad értelmet a tárgyaknak, de a birtoklás és a hozzájutás módja osztálytartalommá változtatja, és ez az osztálytartalom módosítja vagy eltéríti az eredetileg tisztán funkcionális hasznosságot jelentő értelmezéstől.

Az elosztás a tárgyi szükségletekben

Ebben a funkcióban nagy szerepet játszanak a termelés módja mellett az elosztás különbségei, valamint a fogyasztás módja. Ezek szerint még a legprimerebb „biológiai" szükségletekben is – amelyek a természettel szemben védelmet nyújtottak – a társadalmi termelés módja, a termelt javak elosztási különbségei mutatkoznak meg. A használati lehetőségben a használati eredmény pedig társadalmi értelmet nyer, és ezzel a társadalmi hovatartozás jellemzője lesz.

A szükségletek minden tárgyi formája nemcsak anyagi jelentéssel, nemcsak anyagi értékekkel, hanem társadalmi értéktartalommal is bír. S ha a javak elosztása egyenlőtlen, a hozzájutás módja eltérő, a tényleges színvonal differenciált, akkor ez tovább élteti a tárgyakban benne levő társadalmi szimbolika jellemző megkülönböztető erejét s a státus biztosításának megtartó, fenntartó szerepét.

A szükségletek elemzésénél talán szintén elég világossá vált, hogy bár teljesen és egyértelműen az anyagi feltételrendszerből indulnak ki, de sohasem tisztán anyagiak, sohasem tisztán dologiak, létük értelme társadalmi használatuk eredményében és kapcsolatában kettőződik vagy sokszorozódik meg, és kifejező értelemmel telítődik, amely minden más értéknél és minősítő rendszernél jobban és egyértelműbben fejezi ki a társadalmi különbségeket, a társadalom minősítési rendszerében.

Alapvető anyagi szférák társadalmi ellátottsági különbségei-

vel, sorrendjével és arányaival jellemezhetem valamely ország társadalmi struktúráját és termelési színvonalát.

Jellemezhetem az anyagi ellátottság szintjével azt, hogy a társadalmi osztályok és rétegek között milyen különbségek érvényesülnek, s hogyan fejeződik ki azokban a társadalmi elosztás preferencia-rendszere. A különbségek szintjének eltéréséből és az igények ismeretéből következtethetek az e téren érvényesülő társadalmi feszültségekre is.

A társadalom nemcsak a termelés szintjében vagy a fogyasztás módjában jut kifejezésre, hanem abban is, ahogyan a javak az emberek használatába kerülnek. Egészen pontosan abban, hogy milyen társadalmi osztályok, csoportok a tárgyak milyen használatához jutnak, illetve más társadalmi osztályok milyen tárgyak (dolgok) használatához nem juthatnak hozzá. Bourdieu így fogalmazza meg ezt: „Ez azt jelenti, hogy a sajátosan gazdasági különbségek megkettőződnek a javak használati módjában, vagy ha úgy tetszik, a fogyasztásban, s még inkább a szimbolikus (vagy fitogtató) fogyasztásban megnyilvánuló különbségek által. A szimbolikus fogyasztás a javakat jelekké, a *ténykülönbségeket szignifikáns megkülönböztetéssé* vagy »értékké« alakítja, előnyben részesítve a cselekvés vagy a tárgy megjelenését és formáját funkciójával szemben."[16]

A tulajdonviszonyok, a termelésben való részvétel, a társadalmi tagozódás szerint történik a használati tárgyak mennyiségi elosztása is. Ezért lehet a szükséglet és az ellátottság szintjének a kutatása a szociológia tárgya. Halbwachs francia szociológus a munkásosztály fogyasztási szokásait elemezve a következőket írja: „»A szükségleteknek« jelentésük van, s ez társadalmi tartalom. Egy ilyen klasszifikáció (nevezetesen, hogy milyen szükségletek kiknek, milyen szintű kielégítést nyújthatnak – *L. Á.*) tehát a társadalom műve."[17] Az osztályozás magyarázata a csoporthoz tartozás, ami – társadalmi életerejénél fogva – az emberekre kényszeríti kiadásaik terjedelmének előrelátását, előre kalkulását, hogy valamennyi szükségletüket abban a mértékben legyenek képesek kielégíteni, mint csoportjuk többi tagja.

Ha viszont a társadalmi csoportra, sőt az osztályra jellemző, hogy milyen szinten, hogyan és milyen sorrendben elégíthetik ki az emberek szükségletüket, akkor a társadalmi rétegek ellátottsági szintjében meglevő különbségekből megérthetjük a társadalmi különbségek mechanizmusát, mivel ez az egyik legérdekesebb és legjellemzőbb struktúraképző elem. „A kifejező cselekvések és eljárások rendszerének logikája így nem érthető meg funkciójától függetlenül, ami abban áll, hogy a társadalmi rendszernek – McGuire kifejezésével: a »befogadás és kizárás rendszerének« – szimbolikus fordítást adjon, hogy a gazdasági javakat jelekké és a gazdasági célok felé irányuló cselekvéseket kommunikációs cselekvésekké (vagy ezek egy fajtájaként a kommunikáció elutasítását kifejező cselekvésekké) alakítsa át, s ily módon jelölje az azonosságokat és a különbségeket."[18]

Visszatérünk tehát arra az indító gondolatunkra, hogy az életmód a „létfenntartás minőségében valósul meg", s az anyagi ellátottság szintje, az életmódnak a fogyasztásban tárgyiasult formája, amelynek már egyszerű leltárba vételével antropológiai biztonsággal és statisztikai pontossággal jellemezhetek egy embert, csoportot, társadalmat. A tárgyak birtoklása társadalmi különbségeket jelez, s így megkettőződött vagy megsokszorozódott értelme szerint társadalmi viszonyokat fejez ki. Az életmódban ezek a viszonyok konkrétan tárgyakká válnak, és megtestesülésük empirikusan, mennyiségileg is jellemezhető. Talán érdekesebb és többet jelent a kvantitatív mérésnél is ez a kvalitatív tartalom, az a mozgatóerő, amely a tárgyak megnyerésére indít, és az embereket cselekvésre készteti. Az, hogy mire indít, mire késztet, mire teszi képessé az embereket, hogy „szükségleteiket" beválthassák, hogy a nekik jutó tárgyi világ adott szeleteit elnyerhessék. Milyen létrehozott tárgyi világgal arányos az energia erőssége, amely megszervezésük érdekében létrejött?

Más kérdés, a szükségletek társadalmi feltételrendszerének másik oldala, hogy ha a „szükséglet" ennyire „tapad" a társadalmi struktúrához, a funkcióhoz, az értékhez és a szimbolikához, akkor egyre nagyobb szerepet játszik abban, ahogyan a

különböző társadalmak érdekkörei a szükségletet ideologikusan minősítik, és a cselekvési rendszerbe beépítve manipulatíve kezelik. A szükségletek alakítása, felkeltése és kielégítésének vagy kielégíthetetlenségének vonzása olyan erőt jelenthet, amelyik mozgásba hozhatja vagy mozgásban tarthatja a társadalom különböző termelő-fogyasztó, törekvő-cselekvő részeit, a szükséglettel bánni tudó, azokat kézben tartó és „adagoló" vezető érdekeknek megfelelően.[19]

A szükségleteket a konkrét társadalom termeli, és elosztási rendszerének megfelelően elégíti ki; de nem egyszerűen az „aznapi" társadalmi igényekről van szó. A „hic et nunc" a kielégítés lehetőségére vonatkozik, s a kielégítésben, a tárgyak birtoklásában rejtőzködő emberi viszonyokra. A tárgyak termelési és használati módja az idő folyamatának elemét hordozza magában. Az emberi vágyaknak, mozgatóerőknek korábban beépített igényét, a megszerzésre való késztetést már nemcsak a jelen, hanem a történeti folyamat is magyarázza.

[1] „Az a mód, ahogy az emberek létfenntartási eszközeiket termelik, mindenekelőtt maguknak a készentalált és újratermelendő létfenntartási eszközöknek a mibenlététől függ. A termelésnek ezt a módját nem szabad pusztán abból a szempontból néznünk, hogy ez az egyének fizikai létének újratermelése. Hanem ez már ezen egyének tevékenységének egy meghatározott mikéntje, életük megnyilvánításának egy meghatározott mikéntje, egy meghatározott *életmódjuk*" – mondja Marx és Engels „A német ideológiá"-ban, s ez a felfogás egyszerre állítja középpontba a tevékenységet s a tevékenység és termelés által újrateremtett emberi életet, s az e módok által meghatározott cselekvés és újrateremtés módját is. (*Marx–Engels* Művei. 3. köt. Budapest 1960. 23. old.)

[2] A szükséglet kérdésére még visszatérünk az anyagi életszervezés kérdéseinél. Mivel azonban középponti kategóriánk, s az életmód egyik dinamizáló faktoraként kezeljük, e kapcsolódás forrásáról beszélnünk kell. A szükségletfogalom egyik leginspirálóbb gondolata volt életmód-koncepciónknak, abban az értelemben, ahogyan a marxi antropológiai felfogást továbbgondolja Heller Ágnes. „A mindennapi élet" c. könyvében több oldalról elemzi a szükségletet mint a cselekvés szabályozó funkcióját (111. old.); másutt a tárgyak, eszközök világának és általában az objektivációknak szükségletfelkeltő és szükségletkielégítő beteljesüléséről és a beteljesítés érdekében szerveződő tevékenységről beszél (220. old.). *Heller Ágnes:* A mindennapi élet. Budapest 1970.

[3] Max Weber így ír: „Gazdálkodni két különböző szempontból lehet: Először valamilyen szükséglet fedezése végett. A szükséglet vonatkozhat minden elképzelhető dologra, a táplálkozástól a vallásos épülésig; nyomban gazdálkodásról van szó, mihelyt a szükségletekhez képest szűken rendelkezésre álló javakra vagy szűk körben lehetséges cselekvésre van szükség." (*M. Weber:* Gazdaság és társadalom. Budapest 1967. 126. old.)

[4] Az egész marxi cselekvő, teremtő, változtató ember koncepciója s a

cselekvés gondolata – a korábban idézett „A német ideológia" gondolatköre – mellett kétségtelenül inspirálóan hatott munkánkra az antropológiai-társadalomlélektani gondolkodó, G. H. Mead is. Mead vitatkozik a behavioristák passzív alkalmazkodást bizonyító szemléletével: „Figyelmünk képessé tesz bennünket arra, hogy megszervezzük azt a területet, amelyben cselekedni fogunk. Íme a szervezet, amint cselekszik, és egyben meghatározza környezetét. Nem csupán passzív érzékek sorozata, amelyre kívülről jövő ingerek hatnak. A szervezet kifelé fordulva meghatározza, mire fog reagálni, és megszervezi ezt a világot. Egyik szervezet egyvalamit választ ki, egy másik megint más valamit ragad meg, mert az elsőtől eltérő módon fog cselekedni." (*G. H. Mead:* A pszichikum, az én és a társadalom. Budapest 1973. 35. old.)

[5] *Lenin* Összes Művei. 5. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 173–174. old.

[6] Folytatva az idézetet: „A »hivatásrend« is »rend«, azaz társadalmi becsületre rendszerint csak különleges – esetleg foglalkozás által determinált – »életvitel« alapján tarthat sikerrel igényt." (*M. Weber:* Gazdaság és társadalom. Budapest 1967. 242. old.)

[7] A „rendet" Max Weber nem csupán az ismert feudális rendiségből vezeti le, hanem ennek mélyebb társadalmi szerveződéstörvényére is utal. Ilyen értelemben rendnek tekinti azokat a társadalmilag összetartozó, nem csupán a tulajdonviszonyokkal és a birtoklás jellegével meghatározható konglomerátumokat, amelyeket a társadalmi építményben elfoglalt helyük meghatározó karakterisztikája meghatározott viselkedéssel, szokásokkal, magatartással, kulturális ismérvekkel és ezekhez kötődő stilizálással is jellemez. Megjegyzik ezzel önmagukat, és elkülönülnek másoktól. Így van ez a felső osztályok életvitel- és stilizálásmódjának esetében, de még az alsó osztályok kényszerhelyzetből következő életvitelét is jellemzi. (Például a szegénység „kultúrája" Oscar Lewis antropológus meghatározása szerint. Lásd *O. Lewis:* A Sanchez család. Budapest 1968.) „Tartalmilag a rendi becsület elsősorban abban fejeződik ki, hogy az emberek mindenkitől, aki a körhöz akar tartozni, meghatározott *»életvitelt«* várnak... sima út vezet a (pozitív vagy negatív) jogi privilegizáláshoz, mihelyt a társadalmi rendnek valamilyen fajta tagozódása tényszerűen »meggyökerezett«, s a gazdasági hatalom-megoszlás megszilárdulásával maga is szilárddá vált. Ha a végső következtetéseket is levonják, a rend zárt *kasztté* fejlődik. Ez azt jelenti, hogy a rendi különválást a konvención és a jogon kívül még a *rítus* is szentesíti." (*M. Weber:* Id. mű. 248. old.)

Vagy másutt: „Ha gyakorlati szempontból vizsgáljuk a dolgot, a rendi tagozódás mindenütt az eszmei és anyagi javak vagy előnyök

tipikusan megismert monopolizálásával jár együtt. A különleges rendi becsülethez – amely mindig távolságon és exkluzivitáson nyugszik – és a becsületbeli előnyökhöz a legkülönfélébb materiális monopóliumok járulnak." (Ugyanott, 251. old.) Szerinte az „osztályok" a „gazdasági rendben", a „rendek" a „társadalmi rendben", azaz a becsület elosztásának birodalmában vannak igazán otthon. (Ugyanott, 248. old.)

[8] Gramsci írja az ember történeti voltáról: „...nem elég ismerni e viszonyok összességét úgy, ahogyan egy adott időpontban létezik, mint adott rendszert, hanem az a lényeges, hogy genetikusan ismerjük, kialakulási mozgásában ismerjük; mivel minden egyes egyén nemcsak a meglevő viszonyok, hanem e viszonyok történeti folyamatának szintézise, vagyis az egész múlt összefoglalása." (*A. Gramsci:* Marxizmus, kultúra, művészet. Budapest 1965. 50. old.)

[9] *G. W. F. Hegel:* A jogfilozófia alapvonalai. Budapest 1971. 213–226. old. (214., majd 218–219. old.) A teljes idézet: „A szükségletek és az eszközök mint reális létezők *mások számára való létté lesznek,* akiknek szükségletei és munkája által a kielégülés kölcsönösen meg van határozva." „...Ez az általánosság mint *elismertség* az a mozzanat, amely az elszigetelt és elvont szükségleteket *konkrét,* azaz *társadalmi* szükségletekké, a kielégítés eszközeivé és módjává teszi." 216. old.

[10] *Heller Ágnes:* Id. mű; *Heller Ágnes:* Hipotézis egy marxista értékelmélethez. Magyar Filófiai Szemle, 1970. 5–6. sz. E gondolatok nem csupán a fenti tanulmányokból származnak, hanem a könyvek szerzőjével folytatott több igen termékeny konzultáció és vita segített e munka szükséglet-aktivitás-érték koncepciójának kidolgozásában.

[11] A fogyasztással foglalkozó hatalmas közgazdasági-szociológiai-pszichológiai irodalomra utalok, amelyet valamilyen módon a „szükségletekkel" kapcsolnak össze.

[12] E gondolkodásmód első pregnáns képviselője a húszas években Alfred Marshall volt a „Principles of Economics" (1920) c. művében. Folytatói a „rugalmasság" és „határhaszonelmélet" sokágú közgazdasági szemléletét terjesztették egyéb szférákra, új ismeretek és módszerek alapján differenciálták e gondolkodást. Többek között ebből fejlődött ki a fogyasztói magatartások vizsgálatának és elméletének itt felsorolhatatlanul széles irodalma.

[13] *Márkus György:* Marxizmus és „antropológia". Budapest 1966. 19. old.

14 *Marx:* Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatába. *Marx–Engels* Művei. 13. köt. Budapest 1965. 159. old.

15 Az alapvető szükségleteket és a kulturális szféra összefüggését magyarázza Malinowski. A szükségletek célra irányulnak, amelyet az emberi közösségi kultúra alakít és átalakít, az a kultúra, amely az eszközök, az értékek és a tevékenységek bonyolult integrált rendszerében jelentkezik. Sémája a következő:

Alapvető szükségletek	*Visszhangja a kultúrszférában*
1. Anyagcsere	1. Táplálkozás
2. Újratermelés	2. Családi közösség
3. Testi közérzet	3. Lakás
4. Biztonság	4. Védelem a veszélyekkel szemben
5. Mozgás	5. Tevékenységek
6. Fejlődés	6. Nevelés
7. Egészség	7. Higiénia

A „visszhangnak", amelyet a szükséglet a kultúrszférában kifejez, fő csoportjai a következők: 1. a gazdaság, 2. a társadalmi ellenőrzés, 3. a nevelés, 4. a politikai szervezet. (*B. Malinowski:* A Scientific Theory of Culture. Chapell Hill 1944.)

16 *P. Bourdieu:* Osztályhelyzet, osztálypozíció. In: A francia szociológia. Budapest 1971. 420. old.

17 *M. Halbwachs:* A munkásosztály fogyasztási tendenciái. In: A francia szociológia. Id. mű. 76. old.

18 *P. Bourdieu:* Id. mű. 421. old.

19 „Az ipari rendszer zsenialitása éppen abban rejlik, hogy a saját szükségleteit tükröző célokat – a javak mind nagyobb mérvű termelését és a fogyasztás folytonos emelését, azt a beállítódást, amely szerint fontosabb további javakhoz jutni, mint a szabad időt élvezni, ...társadalmi erényekké emeli." (*J. K. Galbraith:* Az új ipari állam. Budapest 1970. 355. old.)

N. SZ. MANSZUROV

Az életmódkutatás elméleti kérdései

A társadalom életében lezajló folyamatok és jelenségek vizsgálata a szociológia legfontosabb feladata. Ezért érthető az a rendkívüli érdeklődés, amellyel ma valamennyi szocialista ország szociológusai az életmód-probléma felé fordulnak.

Filozófiai értelemben az életmód lényeges jellemzője valamennyi társadalmi-gazdasági formációnak. A formáció fogalma a történelmi folyamat szempontjából – mint a termelési mód szakadatlan fejlődésének egy meghatározott láncszemét – jellemzi a társadalmat. Az életmód fogalma azt fejezi ki, hogyan, milyen tevékenységi formák közt élnek az emberek az adott társadalomban. A tevékenységi formákat itt a szó tágabb értelmében használjuk, tehát mint az élet alapját jelentő munkát, mint társadalmi-politikai aktivitást, mint a társadalmi és egyéni élet valamennyi szférájában kifejtett tevékenységet.

Az életmód összetetten meghatározott jelenség; számos tényezőtől, mindenekelőtt a termelési módtól függ. „Az anyagi élet termelési módja – írja Marx – szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot egyáltalában."[1] Ám ez utóbbiak (vagyis a társadalmi, politikai és szellemi folyamatok) valamilyen módon ugyancsak megnyilvánulnak az életmódban. Ilyen összefüggésben beszélhetünk életmód-típusokról, melyeket az emberiség történelmében figyelhetünk meg, és melyek társadalmi-gazdasági formációkhoz kapcsolódnak, egy-egy életmód-típuson belül pedig beszélhetünk altípusokról, melyeket másodlagos ismérvek különböztetnek meg egymástól.

Ma joggal különböztethetünk meg szocialista és kapitalista

életmódot, amelyek mintegy két szélső póluson helyezkednek el.

A szocialista életmód a kommunista társadalmi-gazdasági formációt e formáció fejlődésének első szakaszában jellemzi, és azon társadalmi változások eredménye, melyeket a szocialista forradalom indított el. Ebben az életmódban a marxizmus–leninizmus eszményei és elvei testesülnek meg, melyek az emberiség társadalmi haladásáért folyó mozgalom élvonalában álló kommunista és munkáspártok tevékenységének alapját képezik. Ez az életmód megteremti a feltételeket a tudományos-technikai forradalom eredményeinek legtökéletesebb felhasználására a szocialista termelési mód bázisán.

A kapitalista életmód a kapitalizmusra jellemző belső ellentmondásokat tükrözi, a tőkés társadalmi viszonyok és az ezeknek megfelelő polgári ideológia nyilvánul meg és konkretizálódik benne. Ez az életmód egyre inkább kiváltja a dolgozó tömegek és a haladó értelmiség elégedetlenségét. Alighanem ez volt az oka, hogy az Egyesült Államok volt elnöke, John Kennedy „a dolgok minőségének javításáról az amerikai életminőség tökéletesítésére való áttérés" jelszavát hangoztatta mintegy központi célkitűzéseként.[2]

Az NSZK-ban, Ausztriában, Franciaországban, Angliában ma már a szociáldemokraták is hangot adnak a jelenlegi életmóddal való elégedetlenségüknek. Így például H. Reithofer osztrák szociológus a „Zukunft" c. folyóiratban, pártja elméleti orgánumában, átfogalmazva Marx és Engels ismert szavait a „kommunizmus kísértetéről", amely „bejárja" Európát, azt írta, hogy ma a politikát „járja be" egy népszerű, új jelszó: az életminőség. Erről beszélnek gyűléseken, előadásokban, még a vasárnapi prédikációban is.[3] Reithofer a modern tőkés társadalmat bonyolult gépkocsihoz hasonlítja, amelyet utasainak termelői és fogyasztói hiszékenysége az elkerülhetetlen katasztrófa felé hajt. Merre térhetne el, hogy elkerülje a pusztulást? A kiút keresése közben a szociáldemokraták egész jól feltárják az országukban kialakult belpolitikai helyzetet. Munkáikban szó

esik az egész „nyugati világban" uralkodó, egyre növekvő nyersanyag-, energia- és élelmiszerhiányról, a fejlődő országok közötti jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenség növekedéséről, a magas technikai színvonallal rendelkező társadalmak életének iszonyatos egyoldalúságáról, mely különösen a túlzsúfolt városokat jellemzi, a pszichés és idegi megbetegedések növekedéséről és így tovább.

Bármily találó és igazságos legyen is azonban egynémely baloldali szociáldemokrata bírálata a kapitalista életmódról (életminőségről), arra vonatkozólag nem ad útmutatást, hogyan lehetne jobbra fordítani a tőkés társadalomban élő ember életét. Nem ad pedig azért, mert e bírálók, mint a Német Kommunista Párt egyik vezetője, Schleifstein írja, a legfontosabbat lényegében ignorálják: azt tudniillik, hogy az „életminőséget" meghatározó fő tényező; „kapitalizmus vagy szocializmus, a monopóliumok uralma vagy antimonopolista demokrácia".[4]

Mint már említettük, minden életmód-típusnak, legyen az szocialista vagy kapitalista, számos altípusa van, melyeket történelmi, politikai, nemzeti-tradicionális és az adott ország egyéb fejlődési sajátosságai határoznak meg. Beszélhetünk például amerikai és japán életmódról, mint a kapitalista életmód két variánsáról. Miben áll a kettő különbsége?

Az Egyesült Államok is, Japán is a legfejlettebb tőkésországok közé tartozik, életükben a nagy monopóliumok játsszák a fő szerepet. Mindkét ország lakosságának életmódjában vannak közös sajátságok: az emberek többsége munkaerőként bocsátja áruba magát, és ezzel egyéni meggazdagodásra törekszik. Az emberek közti kapcsolatokban a dologi és pénzviszonyok dominálnak, individualizmus, létbizonytalanság, a fogyasztás és a durva erőszak kultusza uralkodik. Mindez jellemzője lehet bármely fejlett tőkésország életmódjának.

Az amerikai életmódot azonban ezen felül más sajátságok is jellemzik: vállalkozó szellem és pragmatizmus, racionalitás, hangsúlyozott érzelem-ellenesség és a pénz kultusza – a pénz megszerzéséért minden szabad. Az amerikaiak nagyra értékelik

a polgári szabadság külső megnyilvánulásait. Számukra nagy jelentősége van a szociális környezet véleményének, melyet sokszor többre tartanak a törvénynél (ezt bizonyítják például a négerellenes akciók).

A japán életmódnak is megvannak a maga sajátos vonásai. Domináns szerepük van benne a tradícióknak, amelyek sok mindent meghatároznak a japánok életében. Például a japán polgár is munkavállaló, akárcsak az amerikai, ám Japánban a munkaadó társaság a gondos patrónus szerepét játssza „kádereivel" szemben, akiket egészen a nyugdíjig ellát munkával. Japánban minden tisztviselő tudja, milyen szolgálati előrehaladás vár rá, és annak halálát vagy nyugdíjazását várja, akinek a helyére kell kerülnie. A japánok viselkedését keményen meghatározzák a tradíciók. A japán fiataloknak mind a mai napig 85%-a (az első világháború előtt 100%!) a szülők akaratából házasodik. A hagyományok, a nemzeti sajátságok időnként oly erősen hatnak a japánokra, hogy szinte megfosztják őket individualitásuktól.

Folytathatnánk az amerikai és japán életmód sajátságainak felsorolását; a legfontosabbat azonban, úgy véljük, ezzel a távolról sem kimerítő elemzéssel is elértük: sikerült rámutatnunk a kétféle életmód közös és eltérő vonásaira. Az összevetés még markánsabb volna, ha egységes rendszerben folytatnánk tovább.

A fenti összevetés egyik leglényegesebb hiányossága, hogy elvi alapjaiban inkább zsurnalisztikai, mint szaktudományos, szociológiai. Ennek pedig az az oka, hogy az életmód fogalma nem szigorúan körülhatárolt, nincs pontos definíciója, az életmód rekonstruálandó képének nincs tudományosan kidolgozott struktúrája. Más szóval: az életmód tudományos-szociológiai elemzésének és leírásának előfeltétele, hogy rendelkezésre álljon e társadalmi jelenség meghatározása és kidolgozott mutatórendszere. Mit nevezünk tehát társadalmi mutatónak általában és ezen belül életmód-mutatónak? Nézzük előbb az első kérdést, mert ha erre választ adunk, könnyebb lesz meghatározni magának az életmódnak a fogalmát.

A társadalmi mutatók a társadalmi jelenségek elméleti analízisének eredményei, összegezései; amint létrejönnek, amint megbízhatóságuk kontrollált, a társadalom megismerésének eszközeként funkcionálhatnak.

Ismeretelméletileg a társadalmi mutatókat a társadalomban meglevő objektív kölcsönviszonyok visszatükröződéseként kell felfognunk. Nyilvánvaló tehát, hogy a társadalmi jelenségek közti kölcsönös összefüggések fajtáit kell vizsgálnunk.

1. *Fejlődési összefüggések.* Minden társadalmi jelenség fejlődése a megfelelő törvényszerűségek érvényesülése következtében olyan változást jelent, melynek során a folyamat egyik állapotából (szakaszából, fokáról, stádiumából) egy másikba megy át. Minden fejlődési szakasznak (stádiumnak, foknak) megvannak a jellemző sajátosságai. A marxizmus a társadalom fejlődését a társadalmi-gazdasági formációk változásának törvényszerű természeti-történeti folyamataként fogja föl, melynek során minden formáció az előzőből nő ki, és csírájában létrehozza a következőt. Nyilvánvaló, hogy az egyes formációk közt különböző jellegű összefüggések állnak fenn.

2. *Oksági összefüggések,* melyek lehetnek közvetlenek és objektíve meghatározottak. Közvetlen oksági összefüggéseknek nevezzük az olyan összefüggéseket, amelyekben egy jelenség minden esetben törvényszerűen kiváltja a másikat. A közvetlen oksági kapcsolatok természetesen magukba foglalják a fejlődési összefüggéseket, de olyan jelenségek közti kapcsolatot is jellemezhetnek, amelyek nem egy egységes fejlődési folyamat láncszemei, sőt – a fogalom egyértelműsége érdekében – éppen ez utóbbiakat értjük oksági összefüggéseken.

Az objektíve meghatározott oksági összefüggések olyan összefüggések, amelyekben valamely jelenség csupán meghatározott feltételek közt vált ki egy másik jelenséget, tehát nem mindig, csak bizonyos esetekben.

A közvetlen oksági összefüggésekre például szolgálhat a következő: a mezőgazdaság gépesítése munkaerőt szabadít fel a mezőgazdaságban, mégpedig minden társadalomban; tehát a

mezőgazdaságban a gépesítés és a foglalkoztatottság közti összefüggés állandó. Példa az objektíve meghatározott összefüggésre: a lakosság pénzkészleteinek növekedése csak abban az esetben vezethet a személygépkocsi-kereslet növekedéséhez, ha elegendő személygépkocsi van a kereskedelmi forgalomban, ezért volt a múltban a vagyonos személyeknek lovuk, nem pedig gépkocsijuk.

3. *Szubjektíve meghatározott összefüggés*ről akkor beszélünk, ha egy jelenség (például egy árucikk iránti kereslet) abban az esetben kapcsolódik egy másik jelenséghez (a lakosság rendelkezésére álló anyagi eszközök), ha a lakosság érdeklődik ezen árucikk iránt, ha tehát valóban fennáll az adott árucikk iránti kereslet, vagyis egy bizonyos szubjektív momentum mintegy „beékelődik" a két objektív tényező közé.

4. *Összetett okságí-okozati összefüggések*. Világítsuk meg egy példával ezt a kapcsolatformát. A lakosság pénzeszközökkel rendelkezik és háztartási gépeket vásárol; a gépek segítségével növekszik a szabad ideje, ami viszont a szabad idő eltöltésének formáit változtatja meg, és így tovább. A kölcsönös összefüggések ilyetén láncolatában minden okozat új jelenségek okává válik.

5. *Kísérőjelenség*ekről beszélünk, ha egy jelenséggel együtt jár valamennyi többi jelenség. Például a városi élet egész jelenségkomplexussal jár együtt; a komplexust alkotó tényezők mindegyike hiányzik a vidéki élet feltételei közül.

6. *Komplexusalkotó összefüggések*. Több jelenség olyan, bonyolult komplexust alkot, melynek ily módon bizonyos önállósága, meghatározottsága lesz. Ilyen komplex jelenség például a pszichológiai légkör, egy társadalom erkölcsi-politikai egysége és így tovább.

7. *Többjelentésű összefüggés* az, amikor egy jelenséget több más jelenség idéz elő, de nem egyenlő mértékben. A munkaerővándorlás oka lehet például a fizetéssel vagy a munkafeltételekkel való elégedetlenség, különböző személyi kapcsolatok, életkörülmények és más tényezők, amelyek közül adott helyzetben egy vagy kettő döntővé válik.

Csupán néhány összefüggésformát emeltünk ki a társadalomban előfordulók közül; tudjuk persze, hogy a felsorolás folytatható. Nem annyira a lehetséges összefüggésformák felsorolását tekintettük lényegesnek, mint inkább a kérdés elméleti megfogalmazását; társadalmi mutatónak olyan jelenséget kell neveznünk, amely valamilyen módon összefügg más jelenséggel vagy jelenségekkel. Ez az összefüggés lehet homológ: ilyenkor a jelenségek között belső összefüggés áll fenn (fejlődési összefüggés, bizonyos oksági összefüggések), és lehet izomorf: ilyenkor a mutató szerepét betöltő jelenség teljességgel más természetű, mint az a jelenség, amellyel összefügg, és melynek mutatójaként szerepel. Ezért az izomorf mutatók különböző koordináta-rendszerekben más-más jelenségek mutatói lehetnek. A pénz például lehet mutatója a szakképzettségnek, a jólétnek vagy egy adott ember munkája társadalmi szükségességének stb. A homológ mutatók tehát egyjelentésűek, míg az izomorf mutatók többjelentésűek.

A társadalmi jelenségek objektív összefüggésformáitól függően a mutatókat az alábbi csoportokra oszthatjuk.

1. osztály – homológ mutatók

1.1. közvetlen mutatók – fejlődési összefüggések bizonyos oksági összefüggések alapján

1.2. determinált mutatók – bizonyos objektíve és szubjektíve meghatározott összefüggések alapján

2. osztály – izomorf mutatók

2.1. determinált mutatók – bizonyos objektíve és szubjektíve meghatározott összefüggések alapján

2.2. összetetten determinált mutatók – oksági-okozati láncolatok alapján

2.3. egyidejűségi (kísérőjelenség) mutatók – a megfelelő összefüggések alapján

2.4. komplexusalkotó mutatók – a megfelelő összefüggések alapján

2.5. kiegészítő mutatók – a megfelelő összefüggések alapján

Hangsúlyoznunk kell, hogy e mutatókat a társadalmi jelenségek elméleti elemzése, összetevőik és a köztük fennálló kölcsönös összefüggések felismerése révén találhatjuk meg. Lényegét tekintve tehát a mutatók meghatározása a társadalmi jelenségek minőségi elemzésének eredménye, a mutatók a vizsgált jelenséget minőségi oldalról jellemzik.

Magától értetődik, hogy a társadalmi élet kutatása nem korlátozódhat csupán a tanulmányozott jelenségek minőségi elemzésére, mutatók kidolgozására. A társadalomtudományok ma olyan társadalmi folyamatokat és jelenségeket is igyekeznek felmérni, amelyek közvetlen módszerekkel többnyire nem mérhetők. Mert csakugyan: hogyan mérhető közvetlenül a jólét vagy a szociálpszichológiai légkör?

A bonyolult társadalmi folyamatok és jelenségek mérésének nélkülözhetetlen momentuma olyan megfelelő mutatók kimunkálása, amelyek különböző szinten általánosíthatók és absztrahálhatók, illetve lebonthatók az általánosítás és absztrakció olyan fokára, amely már mérhető. A kutató például megállapítja, hogy az életmód egyik mutatója a jövedelem. De mi a jövedelem? A fogalmat nyilván alkotóelemeire – fizetésre, mellékes jövedelmekre, nyugdíjra, lottónyereményre, a telken vagy háztájiban termelt termény értékesítéséből származó bevételre stb. – kell bontanunk; e tényezők összességükben fogják alkotni a jövedelem fogalmát. Mihelyt ismerjük a jövedelem összetevőit, kifejezhetjük őket számszerűen, ha a nem pénzjellegű összetevőket előzetesen átszámoltuk pénzre.

A mutató mérésének eredménye számszerű kifejezés lesz, melyet indikátornak nevezünk. Az indikátor tehát mennyiségileg, vagyis egy bizonyos oldalról fejez ki egy mutatót.

A mutatók és a megfelelő indikátorok összessége mutatja meg a kutatónak a vizsgált jelenség, folyamat mértékét, minőségi-mennyiségi karakterisztikáját.

Emeljünk ki egy másik fontos tételt. A mutatók elméleti elemzés eredményei, míg az indikátorok az objektív valóságjelenségek mutatókban kifejezett mérésének produktumai. Az

indikátorok rendszerének kialakítása valamely skálák felhasználásával, a társadalmi jelenségek mérésének különféle módszereivel függ össze. Bizonyos esetekben indikátorként funkcionálhatnak statisztikai adatok: a mozik látogatottsága, a nemzeti jövedelem nagysága, a lakosság tulajdonában levő televíziókészülékek száma stb.

A kidolgozott mutatórendszer és a megfelelő indikátorrendszer a kutató kezében új társadalmi jelenségek és folyamatok tudományos megismerésének eszközévé válik. Tegyük fel, valamely társadalmi csoport életmódját kívánjuk kutatni. Az életmód mutatóinak és indikátorainak ismeretében azonnal el lehet kezdeni a célra irányuló konkrét anyaggyűjtést, hiszen előre tudjuk, hogy a gyűjtött anyag összességében a kívánt képet fogja nyújtani.

A mutatók és az indikátorok tehát a társadalmi jelenségek és folyamatok megismerésének eredményei és ugyanakkor egyelőre ismeretlen, analóg folyamatok és jelenségek kutatásának eszközei.

Alábbiakban szolgálunk majd néhány konkrét példával a mutatókra, itt azonban, általános elméleti fejtegetéseinkben érintenünk kell még egy lényeges kérdést. Azt tudniillik, hogy sokféle számadattal dolgozni nehézkes; célszerűbb valamilyen általánosított kifejezéssel operálni. Összehasonlítás céljából például jobb, ha a nemzeti jövedelem nagysága helyett az egy főre jutó nemzeti jövedelem mutatóját alkalmazzuk; a születések és halálozások számszerű adatai helyett valamely meghatározott módszerrel kidolgozott születési és halálozási koefficienst használunk.

A koefficiensek és az indikátorok matematikai feldolgozásának más eredményei segítségével olyan számadatokat kapunk, amelyek nem közvetlenül, hanem általánosítva, közvetve, valamely összefüggések rendszerében fejezik ki a vizsgált jelenséget, folyamatot. Ennek a számadatnak az objektív valóságban valaminek a mennyisége felel meg, hiszen az adott szám konkrét mérés eredménye; a koefficiens ilyen mennyiségi konkrétságot

nem takar. A koefficiens – absztrakció, amely arra szolgál, hogy mélyebben, pontosabban megértsük a tanulmányozott jelenségeket, folyamatokat. A koefficiens nem egyszerűen a tanulmányozott jelenség vagy folyamat mérésének eredménye, hanem bonyolult matematikai általánosítás produktuma.

Az indikátorok meghatározott módszer szerint történő matematikai feldolgozásának eredményét nevezzük indexnek.

Lássunk egy egészen egyszerű példát arra, hogyan fejezhető ki ugyanaz a jelenség számszerűleg és nagyon egyszerű indexekkel (adott esetben az összmennyiség százalékával).

Japán kereső lakosságának foglalkoztatottsági struktúrája

	Kifejezések	
	abszolút számokban (ezer fő)	százalékban
Önálló vállalkozók	9 770	19,2
Besegítő családtagok	8 050	15,8
Bérmunkások	33 060	64,9

A táblázat meggyőzően mutatja, hogy Japán lakosságának foglalkoztatottsági struktúráját sokkal világosabbá és érthetőbbé teszi az indikátorok átváltása egyszerű indexekké.

*

Miután első megközelítésben tisztáztuk a társadalmi jelenségek és folyamatok megismerésének legfontosabb tényezőit, ideje visszatérnünk az életmód fogalmának elemzéséhez. Fel kell tennünk a kérdést, hogy milyen szerepet játszanak benne a társadalmi mutatók.

Amikor erre a kérdésre felelünk, mindenekelőtt arra kell kitérnünk, hogyan értendő maga az életmód fogalma. „A német ideológia" című művükben Marx és Engels az életmód fogalmát az „élet mikéntjével", a „tevékenység mikéntjével" hozta

összefüggésbe. „Az a mód, ahogyan az emberek létfenntartási eszközeiket termelik, mindenekelőtt maguknak a készentalált és újratermelendő létfenntartási eszközöknek a mibenlététől függ" – írja Marx és Engels. „A termelésnek ezt a módját nem szabad pusztán abból a szempontból néznünk, hogy ez az egyének fizikai létezésének újratermelése. Hanem ez már ezen egyének tevékenységének egy meghatározott miként je, életük megnyilvánításának egy meghatározott miként je, egy meghatározott *életmódjuk*."[5]

A marxizmus klasszikusainak nyomán az életmódot tehát mint a „tevékenység miként jeit", mint az „élet megnyilvánításának meghatározott miként jeit" határozzuk meg.

Ezen a ponton azonban felmerül néhány kérdés, amelyeket tisztáznunk kell. Az egyik az, hogy beleértendők-e az életmód-fogalom tartalmába azok a körülmények, amelyek az ember tevékenységét, viselkedését meghatározzák. A másik: azonos-e az életmód-fogalom tartalma az általánosítás különböző szintjein, vagyis azonos mutatók jellemzik-e a társadalom, az azt alkotó különböző közösségek, osztályok vagy az egyén életmódját.

Úgy véljük, az életmódot meghatározó körülmények nem tartoznak bele magának az életformának a tartalmába. Inkább annak hátterét képezik, előfeltételek rendszerét, semmint magát az élettevékenységet vagy viselkedést. Az életkörülmények okozati összefüggésben határozzák meg az életmódot. Ezért ha nem akarunk tévedni, az életmód elemzésénél az életmódot meghatározó körülményekből kell kiindulnunk. Úgy véljük tehát, hogy az életmód elemzését az életkörülmények mutatóinak kidolgozásával kell kezdeni, hozzátesszük: az objektív, tehát a tudattól független körülmények mutatóinak kidolgozásával.

Az objektív életkörülmények mutatórendszerének összeállítása során arra a konklúzióra jutunk, hogy az egész társadalom életkörülményei (következésképp a megfelelő mutatók is) eltérnek a társadalmat alkotó különböző közösségek, osztályok életkörülményeitől, továbbá azoknak az egyéneknek és szemé-

lyiségtípusoknak az életkörülményeitől, akik összességükben az egyes csoportokat alkotják. Miben különbözik a felsorolt három körülménytípus? Mindenekelőtt a bennük foglalt tartalom terjedelmében. A társadalom életkörülményei a tényezők sokkal szélesebb körét ölelik föl, mint egy osztály vagy az egyén életkörülményei; a társadalom életkörülményei számos esetben az egyén viselkedésének okaként jelentkeznek. A társadalom szociális- és osztálystruktúrájától függ például az egyén szociális helyzete: a szocialista társadalomban, nem lévén kizsákmányoló osztályok, nem lehetnek gyárosok, bankárok és így tovább.

Az alábbiakban felsoroljuk az objektív életkörülmények azon mutatóinak alapvető blokkjait, amelyek bármely társadalom és bármely egyén objektív életkörülményeire érvényesek. (A rövidség kedvéért a különböző közösségek, osztályok életkörülményeinek mutatóit elhagytuk). Fontosnak tartjuk annak hangsúlyozását, hogy a társadalom antagonisztikus vagy nem-antagonisztikus osztályjellege igen jellemzően mutatható ki egyetlen séma keretében. A sémának azért kell feltétlenül egységesnek lennie, mert az életmódkutatásban jelentős szerepe van az elektronikus gépi számításnak, ami viszont csak egységes elemzési algoritmus alapján végezhető.

AZ OBJEKTÍV ÉLETKÖRÜLMÉNYEK MUTATÓI

TÁRSADALMI	EGYÉNI
1. Anyagi életkörülmények	1. Az élettevékenység sajátságai az adott anyagi feltételek között
1.1. Természeti környezet	1.1. Természeti körülmények
1.2. Lakosság	1.2. Demográfiai helyzet
2. A társadalom szociális-gazdasági alapjai	2. Az anyagi javak megszerzésének módja
3. Népgazdaság	3. A társadalmi termelés rendszerében elfoglalt hely

4. A társadalom politikai rendszere és politikai szervezete	4. Társadalmi-politikai tevékenység
5. Ideológia és ideológiai intézmények	5. Világnézet és nézetrendszer
6. Közgondolkodás	6. A társadalommal való szociálpszichológiai egység
7. Oktatási, művelődési és szakképzési rendszer	7. Az oktatás, művelődés és szakképzés szférájában folytatott tevékenység
8. Kultúra és művészet	8. A kultúra és művészet szférájában folytatott tevékenység
9. Mindennapi élet	9. Viselkedés a mindennapi életben
10. A társadalom szociális szervezete	10. Viselkedés a közvetlen szociális környezetben
10.1. Az állam mint a közösség politikai formája	10.1. Politikai közösséghez való tartozás – állampolgárság
10.2. A nemzet mint a közösség formája	10.2. Nemzeti közösséghez való tartozás
10.3. Területi-regionális közösségi formák	10.3. Területi közösséghez való tartozás
10.4. Termelési-szakmai közösségek	10.4. Termelési-szakmai közösséghez való tartozás
10.5. A család mint közösség	10.5. Családi állapot és a családban mint közösségben elfoglalt hely

Ezek tehát a társadalom és az egyén objektív életkörülményeinek mutatói blokkokba csoportosítva; ezek a blokkok szabják meg az életmód mutatóinak számát és tartalmát az általánosítás különböző szintjén (példánkban a társadalom és az egyén szintjén).

A fenti blokkok közül az utolsó szorul magyarázatra. Mit jelent az, hogy „a társadalom szociális szervezete", mi az, hogy az egyén „viselkedése a közvetlen szociális környezetben"?

A társadalmi életben az emberek sohasem voltak, és nem is lehetnek elszigetelve egymástól, mindig beletartoznak valamilyen közösségbe, társadalmi szervezetbe. Közösségnek azokat a valóságosan létező, szervezett tömörüléseket nevezzük, amelyek sajátos megkülönböztető jegyekkel rendelkeznek: közös céllal, meghatározott belső felépítéssel, jellemző érintkezési formákkal, kizárólag az adott csoportra jellemző közösen kimunkált megnyilvánulásokkal, tradíciókkal, magatartási normákkal stb.

Ilyen közösség az állam mint a közösség politikai formája, a nemzet, ilyenek a termelési-szakmai kollektívák, a családi és más köznapi közösségek. Összességükben ezek alkotják azt, amit a társadalom szociális szervezetének neveztünk. Az ilyen közösségbe tartozó emberek viselkedését, egymás közti kapcsolatait neveztük az egyén viselkedésének a közvetlen társadalmi környezetben.

Térjünk most át az életmód mutatóira. Mint már említettük, ahogy az objektív életkörülmények nem teljesen azonosak a társadalom és az egyén számára, úgy a társadalom életmód-mutatói is különbözni fognak az egyén életmódjának mutatóitól:[6] az előbbiek igen gyakran az utóbbiak okaként, előfeltételeként jelentkeznek, mégpedig azért, mert a társadalom mint egész mindig a különböző közösségek, osztályok, egyének funkcionálásának („tevékenységi miként jének") nélkülözhetetlen feltétele. Nincs mit csodálkoznunk azon, hogy sok esetben a társadalom tulajdon mutatóival jellemezhető.

A társadalom életmódjának elemzéséhez például feltétlenül ismernünk kell az alkotmányt, amely meghatározza az adott

állam politikai rendszerét, állampolgárainak jogait és kötelességeit, oktatási és egészségügyi rendszerét, ezen belül olyan adottságokat, mint az iskolák, iskolai osztályok, kórházi ágyak száma és még sok egyéb tényezőt. Mindez mutatója az egyén életmódjának. Az egyén számára az alkotmány például feltétele állampolgári mivolta érvényesülésének, társadalmi-politikai aktivitásának; az oktatási és egészségvédelmi rendszer ugyancsak nem maga az életmód, hanem csak feltétel, mely lehetőséget ad az egyénnek a tanulásra (továbbképzésre) vagy egészségének megóvására. Az egyén életmódját – a fent tárgyalt kérdések értelmében – párttagsága, a társadalmi szervezetekben való részvétele, társadalmi aktivitása, politikai beállítottsága, képzettségi szintje, a magasabb képzettség megszerzésére fordított idő, egészségi állapota, a betegség miatt mulasztott napok száma stb. jellemzi.

A társadalom életmódjának egyes mutatói természetesen egybeeshetnek a közösségek (osztályok) és az egyén életmódjának mutatóival. Egy bizonyos természeti-éghajlati övezet viszonyai között például azonosak a fogyasztási sajátosságok, minthogy ebben az esetben az általános (a társadalomra vonatkozó) a különösnek (a közösségekre, osztályokra vonatkozónak) az összessége, a különös viszont az egyedinek (az egyénre vonatkozónak) az összessége.

Nézzünk meg még egy kérdést, amely valamennyi szinten (a társadalom, a kisebb közösség, osztály szintjén) érvényes az életmód mutatóira.

Az életkörülmények mutatói objektívek voltak; milyen természetűek lesznek az életmód mutatói? Lehetnek-e szubjektívek? Úgy véljük, erre a kérdésre igenlően kell válaszolnunk. Az életmód mutatórendszerébe feltétlenül beletartoznak olyan tényezők, mint a körülményekkel való elégedettség vagy elégedetlenség, az objektív tényezők értékelése, a hozzájuk való viszony, a viselkedés motívumai. Miért? Mit ad hozzá mindez az életmód objektív képéhez?

Azt, hogy miként élnek az emberek, az objektív tényezők nem

határozzák meg teljesen. Előfordulhat olyan helyzet, amelyben valaki elegendő mennyiségben rendelkezik bizonyos dolgokkal, ezek azonban nem tetszenek neki; az ilyen ember létét tehát egészében véve elégedetlenség jellemzi. Ha tudjuk, hogyan viszonyulnak az emberek különböző objektív tényezőkhöz, képet kapunk az adott életmód szilárdságáról. Ha valaki elégedetlen munkája tartalmával, nagy a valószínűsége, hogy vagy változtatni próbál rajta – például ésszerűsíteni, tökéletesíteni igyekszik –, vagy munkahelyet fog cserélni, miáltal új körülmények közé kerül.

Mindebből az következik, hogy amikor a kutató életmódról beszél, objektív és szubjektív mutatókkal egyaránt dolga lesz, minden szinten. Az objektív mutatók egy része mennyiségi oldalról jellemzi az életmódot. Az életmód mennyiségi oldalát fogjuk életszínvonalnak nevezni. A szubjektív mutatók ugyancsak mérhetők skálával vagy más, hasonló rendszerrel, ezek azonban az életmódot inkább minőségi oldaláról jellemzik, ezért az életmódnak ezt az oldalát inkább életminőségnek nevezhetjük.

A rövidség kedvéért eltekintünk attól, hogy az életszínvonal és az életminőség közti különbségeket részletesen elemezzük; ugyanígy le kell mondanunk a társadalom életmód-mutatóinak felsorolásáról is; a továbbiakban csupán az egyén életmódjának legáltalánosabb – ezen belül objektív és szubjektív – mutatóit fogjuk tárgyalni, anélkül, hogy tovább bontanánk életszínvonal- és életminőség-mutatókra.

AZ EGYÉN ÉLETMÓD-MUTATÓI

1. *Az élettevékenység sajátosságai adott anyagi feltételek között*

1.1. Természeti feltételek által meghatározott sajátosságok a munkatevékenységben és viselkedésben	1.1. Az életviszonyok különböző oldalaival való elégedettség foka

1.2. Az élettevékenység sajátosságai

1.2.1. életkortól
1.2.2. nemtől
1.2.3. egészségi állapottól függően

1.2. Az élet különböző oldalaihoz való viszony

1.3. Az egyes életkörülmények értékelése
1.4. Az anyagi feltételek által kiváltott szükségletek és ezek kielégítettsége
1.5. Érdekek
1.5.1. életkorral
1.5.2. nemmel
1.5.3. egészségi állapottal
1.5.4. a természeti környezet sajátosságaival
1.5.5. a demográfiai helyzettel összefüggésben

Megjegyzés: Terjedelmi okokból alább a szubjektív mutatókat rövidítve jelöljük.

2. *Az anyagi javak megszerzésének módja*

2.1. Munka
2.2. Munka nélküli (magántulajdonból származó)

2.1. ... elégedettség foka
2.2. ... a hozzá való viszony

2.3. Eltartott:
2.3.1. szüleik, ill. az állam által eltartott kiskorúak
2.3.2. rokkantak
2.3.3. nyugdíjasok
2.4. Anyagi jólét

2.3. ... értékelése

2.4. ... szükségletek
2.5. ... érdekek
2.6. Az anyagi javak megszerzési módjának motívumai

3. *A társadalmi termelés rendszerében elfoglalt hely*

3.1. Elhelyezkedés – munkába állás
3.2. A munka sajátosságai:
3.2.1. a termelés műszaki színvonala
3.2.2. a munkáltató intézmény specifikus feladatai szerint
3.3. A munka sajátosságai a vállalat (intézmény) szociális körülményei szerint
3.4. Munkaszervezés, életritmus
3.5. Munkahelyi kapcsolatok
3.6. Munkahelyi társadalmi aktivitás

A 3.1.–3.6. pontok megegyeznek a 2.1.–2.6. pontokkal

3.7. Az egyénnel szemben támasztott munkakövetelmények
3.8. A munka megfizetettsége, az anyagi jólét mértéke

4. *Társadalmi-politikai tevékenység*

4.1. Párttagság
4.2. Társadalmi szervezetekben való részvétel
4.3. Társadalmi-politikai aktivitás
4.4. Spontán társadalmi megmozdulásokban való részvétel
4.5. A társadalmi-politikai tevékenységre fordított idő

A 4.1.–4.5. pontok megegyeznek a 2.1.–2.5. pontokkal

4.6. A politikai ellenfelekhez való viszony
4.7. A társadalmi-politikai beállítottság szilárdsága és következetessége

4.6. A társadalmi-politikai tevékenység motívumai
4.7. Társadalmi-politikai öntudat

4.8. A társadalmi-politikai tevékenység mint érték

5. *Világnézet, nézetrendszer*

5.1. Ideológiai intézmények munkájában való részvétel
5.2. Politikai nézetek

Az 5.1.–5.5. pontok megegyeznek a 2.1.–2.5. pontokkal

5.3. Világnézet
5.4. Erkölcsi szemlélet
5.5. Művészet-szemlélet
5.6. Vallásosság (a valláshoz való viszony)
5.6. Az ideológiai intézmények munkájában való részvétel motívumai
5.7. Tömegkommunikációs eszközök használata
5.7. Öntudat foka
5.7.1. otthon
5.7.2. munkahelyen
5.7.3. ideológiai intézményekben
5.8. Az egyes tömegkommunikációs eszközök preferálása
5.8. A nézetek szilárdsága
5.9. A tömegkommunikációs eszközök használatára fordított idő

6. *A társadalommal való egység szociálpszichológiai sajátosságai*
6.1. A 6.1.–6.5. pontok megegyeznek a 2.1.–2.5. pontokkal
6.1.1. az uralkodó eszmék
6.1.2. uralkodó ízlés
6.1.3. uralkodó értékrend stb. elfogadásának foka
6.2. A más gondolkodású személyekhez való viszony

6.3. A gondolkodásmód szilárdsága vagy ingatagsága

6.4. A társadalmi alkalmazkodási hajlandóság mértéke

6.6. A gondolkodásmód tipikusságának foka

7. *A közművelődés, közoktatás és szakoktatás szférájában folytatott tevékenység*

7.1. Végzettség

7.2. Szakképzettség

7.3. A közművelődés, közoktatás és szakoktatás területén kifejtett aktivitás

7.4. Önképzés

7.5. A képzettség és szakképzettség megszerzésére, illetve a művelődésre fordított idő

A 7.1.–7.5. pontok megegyeznek a 2.1.–2.5. pontokkal

7.6. A magasabb végzettség megszerzésének módja, illetve a szakmai továbbképzés formái

7.6. A tevékenység motívumai

7.7. A művelődésre, oktatásra és szakoktatásra fordított anyagi eszközök

7.7. A művelődés és tanulás mint érték

7.8. A művelődésre stb. rendelkezésre álló lehetőségek kihasználása

8. *A kultúra és művészet szférájában folytatott tevékenység*

8.1. Kulturális színvonal
8.1.1. munka-kultúra
8.1.2. a köznapi élet kultúrája
8.1.3. a kapcsolatok kultúrája
8.1.4. fogyasztási kultúra
8.1.5. testi fejlettség és testkultúra
8.2. A kultúra (ezen belül a testkultúra) területén folytatott tevékenység
8.3. A kulturális szint emelésének formái
8.4. Esztétikai ideálok
8.5. Művészi ízlés
8.6. A kulturális színvonal-emelés lehetőségeinek kihasználása
8.7. Az ízlés és az ideálok szilárdsága, illetve ingatagsága
8.8. A kultúrára, művészetre és sportra fordított költségek
8.9. Kulturális fogyasztás, illetve a kulturális értékek létrehozásában való részvétel

A 8.1.–8.5. pontok megegyeznek a 2.1.–2.5. pontokkal

8.6. A tevékenység motívumai

8.7. A kultúra, művészet és sport mint érték

9. *Viselkedés a mindennapi életben*

9.1.	A 9.1.–9.5. pontok megegyeznek a 2.1.–2.5. pontokkal
9.1.1. a munkatevékenység	
9.1.2. a társadalmi-politikai tevékenység	
9.1.3. a társadalmi nézetek	
9.1.4. a társadalom-pszichológiai jelenségek	
9.1.5. a kultúra és művészet	
9.1.6. a sport szerepe az egyén életében	
9.2. A nézetek és a viselkedés egyéni és társadalmi jellege	
9.3. Életrend – az élet szervezettsége	
9.4. Életstílus	
9.5. Életritmus	
9.6. Preferenciák	9.6. ... motívumai
9.7. Egészségvédelem	9.7.
9.8. Hagyományok	9.7.1. államérdekek
9.9. Mellékes elfoglaltság:	9.7.2. nemzeti érdekek
9.9.1. mellékjövedelemért	9.7.3. a város, község, lakóhely érdekei
9.9.2. kényszerűségből, kötelezettségekből	9.7.4. a munkahelyi kollektíva érdekei

9.9.3. kedvtelésből (hobbi)

9.7.5. a családi érdekek értékrendje
9.8. A mindennapi élet értékei
9.8.1. táplálkozás
9.8.2. öltözködés
9.8.3. tárgyak
9.8.4. lakás
9.8.5. művészi tárgyak
9.8.6. dísztárgyak stb.

10. *Viselkedés a közvetlen társadalmi környezetben*

10.1. Politikai közösséghez – az államhoz – való tartozás

A 10.1.1.–10.1.5. pontok megegyeznek a 2.1.–2.5. pontokkal

10.1.1. állampolgári öntudat
10.1.2. az alkotmány betartása
10.1.3. állampolgári aktivitás
10.1.4. hazafiság és megnyilvánulásai
10.1.5. internacionalizmus és megnyilvánulásai
10.1.6. a politikai közösségben elfoglalt hely

10.1.6. az állam mint érték

10.1.7. az állampolgári összefogás formái

10.2. Nemzeti közösségbe való tartozás	A 10.2.1.–10.2.5. pontok megegyeznek a 2.1.–2.5. pontokkal
10.2.1. nemzetiség	
10.2.2. más nemzetekhez fűződő viszony	
10.2.3. nemzeti nyelv és nemzeti kultúra	
10.2.4. nemzeti hagyományok	
10.2.5. a nemzeti egység formái	
10.2.6. nemzeti pszichológiai sajátosságok	10.2.6. a nemzet mint érték
10.3. Területi közösséghez való tartozás	
10.3.1. lakóhely; a közösség jellemzői	A 10.3.1.–10.3.5. pontok megegyeznek a 2.1.–2.5. pontokkal
10.3.2. munkabeosztás	
10.3.3. komfort; az élet rendezettsége	
10.3.4. szociális és kulturális élet	
10.3.5. lakóhelyi aktivitás	
10.3.6. hagyományok és helyi szokások	10.3.6. a területi közösség mint érték

10.3.7. erkölcsi-pszichológiai légkör
10.3.8. regionális mobilitás
10.3.9. közbiztonság
10.3.10. a területi közösségbe tömörülés módjai

10.4. Szakmai-termelési közösséghez való tartozás

10.4.1. munkahely; a munkahelyi kollektíva jellemzői
10.4.2. a munkahelyi közösség létszáma és összetétele
10.4.3. erkölcsi-pszichológiai légkör
10.4.4. a vállalat (intézmény) és a dolgozók érdekeinek egybeesése
10.4.5. munkahelyi aktivitás
10.4.6. a munkatársak közti egyetértés foka

A 10.4.1.–10.4.5. pontok megegyeznek a 2.1.–2.5. pontokkal

10.4.6. a munkahelyi kollektíva mint érték

10.4.7. a társadalmi szervezetek tevékenysége a vállalatnál (intézménynél)

10.4.8. a dolgozók közösségbe tömörülésének módjai

10.5. Családi állapot és család mint a közösség jellemzői

10.5.1. családi állapot, a család összetétele

A 10.5.1.–10.5.5. pontok megegyeznek a 2.1.–2.5. pontokkal

10.5.2. a családtagok egymás közti kapcsolata

10.5.3. a családtagok kötelességei

10.5.4. a családot összefogó tényezők

10.5.5. családi hagyományok

10.5.6. gyermeknevelés

10.5.6. a család mint érték

10.5.7. a család gazdálkodása

10.5.8. a család jóléte

10.5.9. a család összeforrottsága

Az egyén általános életmód-mutatóinak száma tehát 200 körül van, ezen belül az objektív és szubjektív tényezők aránya nagyjából egyenlően oszlik meg. A felsorolás 192 mutatót tartalmaz, magától értetődik azonban, hogy ez a szám bizonyos mértékig relatív, és természetesen növelhető, bár lényegesen csökkenteni aligha lehetne anélkül, hogy az elemzés rovására ne menne.

Az egyén általános életmód-mutatóinak fenti rendszeréből mindenekelőtt az az elméleti következtetés adódik, hogy a társadalomban az egyéni életmódnak több altípusa is lehetséges. Ezt bizonyítják egyes olyan mutatók, amelyektől az életmódot meghatározó legfontosabb, központi tényező függ. Célszerűnek látszik ezeket a mutatókat életmód-alkotóknak nevezni, megkülönböztetésül azoktól a mutatóktól, amelyek csupán jellemzik az életmódot; utóbbiakat nevezhetnénk életmód-feltáróknak.

Melyek tehát az életmód-alkotó mutatók? Soroljuk fel őket.

1. A társadalom és az egyén életének természeti feltételei, amelyek a munkatevékenység és a köznapi viselkedés számos sajátosságát (például az északi sarkvidék vagy a sivatag lakójának életmódját) eleve meghatározzák.

2. A társadalmi lét sajátosságai (például egy szovjet állampolgár, valamely más ország állampolgára vagy egy állampolgárság nélküli egyén életmódja; egy megrögzött agglegény vagy egy családos ember életmódja stb.).

3. Az egyén osztályhovatartozása (például egy munkás vagy egy tőkés életmódja).

4. Világnézet és nézetrendszer (például egy fanatikus hívő és egy ateista életmódja).

5. Beállítottság (például egy harácsoló, egy egoista vagy egy társadalmi aktivista életmódja).

6. A munka sajátosságai (egy munkás vagy egy tudós életmódja); a munka tartalma, a tevékenység jellege, természeti feltételei.

7. Demográfiai tényezők: nem, kor, egészségi állapot (gyermekek, rokkantak, nyugdíjasok, nők, férfiak életmódja).

Levonhatnánk még más konklúziókat is, amelyek az egyén általános életmód-mutatóinak fenti rendszeréből következnek. Ez azonban terjedelmi okokból nem áll módunkban. Reméljük, hogy a társadalmi jelenségek mutatóival kapcsolatos további elméleti munka, valamint az életmód-mutatók rendszerének továbbfejlesztése bármely szinten, hozzájárul a szociológia fejlődéséhez, megszilárdítja e tudományág kapcsolatát a társadalomirányítás gyakorlatával.

JEGYZETEK

1 *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet. *Marx–Engels* Válogatott Művei. Kossuth Könyvkiadó 1975. 2. köt. 6. old.

2 Idézi: Langzeitprogramm 4. Kommentare. Neue Gesellschaft Gmbh, Bonn–Bad Godesberg 1973. 76. old.

3 *H. Reithofer:* Zukunft, 1973. 20–21. sz. 45–46. old.

4 *J. Schleifstein:* Kinek hasznos az „élet minősége" koncepció? Béke és Szocializmus, 1974. 7. sz. 76. old.

5 *Marx–Engels:* A német ideológia. *Marx–Engels* Művei. 3. köt. Budapest 1960. 23. old.

6 Mint már említettük, ebben a cikkben a közösségek (az osztályok) életmódjára nem térünk ki.

V. Z. ROGOVIN

Az „életmód" fogalma mint a szociálpolitika tudományos-elméleti kategóriája

Az életmódkutatásnak a Szovjetunióban régi hagyományai vannak. Már a húszas években számos filozófiai és szociáletikai munka foglalkozott a szocialista életmód elméleti koncepciójának kidolgozásával. Ugyanebben az időben igen tartalmas szociológiai kutatások folytak, amelyek eredményeit olyan művek tükrözik, mint G. Sz. Sztrumilin „Munkáséletmód számokban" vagy L. O. Kabo „Tanulmányok a munkáséletmódról" c. munkája.

A húszas években, abban az értelemben, ahogyan ma az „életmód" („obraz zsiznyi") fogalmát alkalmazzuk, többnyire inkább az „életvitel" („bit") fogalmát használták. A két kifejezés szinonimaként való alkalmazása a tudományos kommunizmus és az etnográfia irodalmában egészen a hatvanas évek végéig megmaradt.[1] Az évek során azonban a szociológiai irodalomban az „életvitel" fogalma leszűkült, egyre inkább az élettevékenység munkán kívüli szférája kapcsolódott hozzá, ugyanakkor az emberi élettevékenység körülményeinek és formáinak összességét az „életmód" fogalmával kezdték jelölni.

Az 1930–1960-as években a szovjet szociológiában tovább folyt a szocialista életmód különböző aspektusainak feltárása, amiről többek közt az időmérleg-kutatás igen termékeny szovjet hagyománya tanúskodik.

A szocialista életmód komplex interdiszciplináris kutatása legszélesebb síkon a 70-es évek elejétől bontakozott ki. Ma az életmód problémáinak kidolgozását minden társadalomtudomány elsőrendű feladatának tekintjük.

A kérdéskör megvitatása alkotó viták légkörében folyik,

amelyek a kiinduló elméleti és metodológiai álláspontok azonossága mellett megmutatják a szovjet kutatók között fennálló véleménykülönbségeket is. Az eltérések többek között az „életmód" fogalmának meghatározásában adódnak. Az életmódnak a szovjet tudományban használatos definíciói közül kettő bizonyult a legtartalmasabbnak: az életmód mint az emberi élettevékenység lényeges formáinak összessége, e tevékenység körülményeivel együtt[2], és az életmód mint a szükségletek kielégítése, alakulása és fejlődése körülményeinek és módjainak összessége. Ezek a meghatározások elválaszthatatlanul összefüggnek egymással, minthogy a szükségletek, mint ezt a marxizmus klasszikusai hangsúlyozták, alapvető ösztönzőerőt jelentenek, ezek minden emberi élettevékenység, aktivitás mozgatórugói.

Vannak olyan szovjet kutatók (A. P. Butenko, L. A. Gordon és mások), akik az életmód ilyen értelmezését túlságosan tágnak tartják, és az életkörülményeket az életmód keretein kívüli tényezőknek tekintik. Attól tartanak ugyanis, hogy az életkörülményeknek az életmód fogalmába való belefoglalása következtében a fogalom elveszti specifikumát, mértéktelenül tággá válik, és magába olvasztja a társadalomtudományok más kulcsfogalmait is, olyanokat, mint a társadalmi lét, termelési mód stb.

Nem látunk lényeges ellentmondást a két fenti koncepció között, amennyiben a második szempont követői sem gondolnak az életmódnak az életkörülményektől független vizsgálatára, jóllehet az utóbbit csupán az életmód előfeltételének tekintik. Célszerűnek látszik megkülönböztetni a szó tágabb értelmében vett társadalmi körülményeket, amelyek egy egész társadalmi-gazdasági formáción keresztül alapjában végig változatlanok (a termelési eszközök tulajdonviszonyai, társadalmi rendszer, uralkodó ideológia stb.) és az élettevékenység szakadatlanul változó közvetlen körülményeit (például életszínvonal, szociális-földrajzi környezet), amelyek mennyiségileg mérhetők. Míg az élettevékenység körülményeinek első csoportja valóban az élet-

mód előfeltételei közé tartozik, addig a második csoport az életmód alkotórészét képezi.

„A szocialista életmód tökéletesítése" megfogalmazás alatt éppen az emberi szükségletek kielégítése közvetlen körülményeinek, rajtuk keresztül pedig az élettevékenységi formáknak a változását értjük. Ezért tartoznak például a lakáskörülmények mutatói az életmód mutatói közé. A Szovjetunióban például az utolsó évtizedben tömegesen költöztek új, külön lakásba a családok, és ez a korábbi társbérleti életforma felszámolásához, vagyis sok millió szovjet ember életmódjának közvetlen megváltozásához vezetett.

Az emberi élettevékenységek közvetlen körülményeinek sorában vezető helyet foglal el az életszínvonal. Aligha érthetünk egyet e fogalomnak azzal a kitágított értelmezésével, amelyet egyes közgazdászok vallanak, akik az életszínvonalon lényegében az életmód valamennyi alapvető komponensét értik, egészen a munka és az életvitel szociális körülményeiig, a munkaidő illetve a szabad idő struktúrájáig. Nézetünk szerint a fogalmat szűkebben kell értelmezni. Az életszínvonal mutatói még azokra a kérdésekre sem tudnak mind teljes mértékben eligazítást nyújtani, amelyek az élet anyagi oldalához tartozónak látszanak. Például az öltözködésben hatalmas szerepet játszik a divat szociálpszichológiai mechanizmusa, a csoport- és egyéni ízlés stb.

Az életszínvonal fogalmát úgy kell felfognunk, mint elsősorban gazdasági kategóriát, amely olyan mutatókkal mérhető, mint az áruk és szolgáltatások ára, a pénzjövedelmek, ezek szociális csoportok szerinti differenciálódása stb. Az életszínvonal mellett az életmód mint összetett, sokrétű szociális fogalom magában foglalja a szociális lét minőségi jellemzőit is, mint például a kultúra és a társadalmi erkölcsök állapota, az emberi szükségletek tartalma és irányulása stb. Az életmód minőségi oldala szociális indikátorokból áll össze, amelyek azt mutatják, mit tud kínálni tagjai számára a társadalom az anyagi javaknak

a gazdasági fejlődés statisztikájában tükröződő növekedésén kívül.

Az életmód minőségi oldalával összefüggő egész problémakomplexust gyakorta jelzik rövidített szóhasználattal „életminőség"-ként. Ebben az értelmezésben az „életminőség" jelentős, reális szociális problémaként jelenik meg, amelynek elméleti elemzése csak a marxista–leninista metodológia alapján, gyakorlati megoldása pedig csakis a szocializmus feltételei között válik lehetségessé.

Az „életminőség" fogalma csak abban az esetben interpretálható marxista módon, ha az életmód valamennyi minőségi jellemzőjét kölcsönös összefüggésben vizsgáljuk a társadalmi viszonyok jellegével, a társadalmi rend típusával. A fogalom felhasználható azoknak az új problémáknak az elemzésénél, amelyeket a modern kor tudományos-technikai fejlődése és a társadalmi haladás közti bonyolult összefüggés vet fel. Az életmód mennyiségi és minőségi aspektusainak dialektikus kölcsönhatásait elemezve feltárható, milyen kölcsönös összefüggésben áll a gazdasági növekedés és a lakosság életszínvonala, milyen szociális-gazdasági célokat szolgálnak az adott társadalomban a tudományos-technikai forradalom eredményei, hogyan realizálódik a társadalmi haladás leglényegesebb oldala: az, hogy olyan létfeltételek jöjjenek létre, amelyek biztosítják az emberi élettevékenység alkotó, humanista, az egyéniség mindenoldalú fejlődését elősegítő formáit.

A szocialista életmódot tehát úgy képzelhetjük el, mint minőségi jellemzők és mennyiségi mutatók egységét. Napjainkban a szocialista országokban intenzíven folyik a szociális indikátorok – az életmód minőségi oldalának mennyiségi mérésére alkalmas eszközök – kutatása. A probléma bonyolultságát súlyosbítja, hogy a hivatalos statisztikai adatok főként az életmód mennyiségi oldaláról nyújtanak képet. Ugyanez vonatkozik a szociológiai kutatások számos hagyományos módszerére, például a szabadidő-kutatásra, amely a kulturális fogyasztásnak csupán a mennyiségi oldalát tárja fel. Ám az, hogy mennyi időt

tölt valaki olvasással, vagy mondjuk, a mozik és színházak látogatottságának évi átlaga nem ad teljes képet az egyes emberek kulturális szintjéről. Ehhez még feltétlenül tudnunk kell, milyen filmeket, könyveket, színházi előadásokat részesít előnyben, mennyire adekvátan fogadja be az eszmeileg és művészileg magas színvonalú művek tartalmát. A megfelelő mutatók megtalálásának előfeltétele a szociológiai kutatások eszköztárának, metodológiájának és metodikájának tökéletesítése.

Az életmód kutatásánál figyelembe kell venni az élettevékenység objektív és szubjektív elemeinek bonyolult dialektikáját; a konkrét individuális életmódra irányuló orientáció megválasztásában és megvalósításában ugyanis az ember bizonyos szabadsággal rendelkezik. Jóllehet az élettevékenység körülményei és formái objektíve alakulnak ki és funkcionálnak, életútjának valamely szakaszában minden ember feltétlenül maga választja meg élettevékenységének mind formáját, mind körülményeit (például amikor munkahelyet vagy szakmát változtat, faluról városba települ, gyermekei számáról dönt stb.). Az élettevékenység bizonyos szféráiban (spontán migráció, az állampolgárok kulturális tevékenysége, a szabad idő felhasználása, családi viszonyok) a társadalomnak az életmódra gyakorolt hatása csupán közvetett, és ezért a szociális élet e területeinek tervezése nem tartalmazhat direktív mutatókat. Ebben az esetben az életmód befolyásolása olyan körülmények megteremtése révén valósulhat meg, amelyek biztosíthatják az emberek élettevékenységének szociálisan optimális formáit, és ugyanakkor bizonyos szabadságot hagynak az egyéni élettevékenység konkrét formájának megválasztásában.

A polgári szociológusok gyakran hajlamosak arra, hogy az objektív „életminőséget" azonosítsák az „érzékelt életminőséggel", azaz a szubjektív elégedettség mértékével. Az életmód minőségi jellemzőinek ilyesfajta azonosítása vagy a szubjektív elégedettség- és boldogság-érzésre való leegyszerűsítése indokolatlannak látszik. Köztudott, hogy a nagyfokú elégedettség, sőt a boldogság is gyakran szegény életformával, primitív, sőt olykor

eltorzult igényekkel függ össze. Különböző embereknél, különböző csoportoknál, különböző társadalmi rendszerekben másmás életértékek kerülnek előtérbe, ezért természetes, hogy még hasonló életkörülmények között is egészen eltérő lehet az „érzékelt életminőség".

A marxizmus klasszikusai meggyőzően kimutatták, hogy szubjektív elégedettséget „demoralizáló" életmóddal szemben is tapasztalhatunk; ezért az életmód minőségi oldalának objektív értékelése csak abban az esetben lehetséges, ha az életmódot a társadalmi fejlődés objektív logikájával, a szociális folyamatok törvényszerűségeivel való kölcsönös összefüggéseiben vizsgáljuk. A társadalompolitikának nemcsak arra kell irányulnia, hogy olyan életkörülményeket teremtsen, amelyek közt az emberek elégedettek életmódjukkal (ilyen elégedettség tapasztalható a nyárspolgárnál vagy társadalomellenes életmódot folytató egyénnél is), hanem elsősorban olyan élettevékenységformák és feltételek megteremtése, amelyek a legteljesebben elősegítik az egyéniség mindenoldalú kibontakozását.

Az életmód-problémakomplexus aktualitása a fejlett szocialista társadalom szakaszában a társadalompolitika szférájának kiszélesedésével függ össze.

A fejlett szocializmus szakaszában lehetőség nyílt arra, hogy a társadalom növekvő gazdasági tartalékait egyre inkább felhasználjuk a szociális feladatok megoldásában. A 9. ötéves tervben a nép életszínvonalának emelésére fordított állami kiadások a 8. ötéves tervhez viszonyítva (évi átlagban) több mint kétszeresére nőttek. Az 1971–1974-es időszakban a környezetszennyeződés megelőzésére fordított állami beruházások mintegy 3 milliárd rubelt tettek ki, ami 75%-kal több, mint amennyit a 8. ötéves terv megfelelő időszakában ilyen célokra fordítottak. 1975-ben a környezetszennyeződés elleni küzdelemre fordított költségek elérték az 1,8 milliárd rubelt. Munkavédelemre és biztonsági berendezések továbbfejlesztésére a 9. ötéves tervben évente több mint 1,5 milliárd rubelt fordítottak.

A tudományos-technikai fejlődés előrehaladtával növekvő

mértékben jelentkeznek a folyamat negatív mellékkövetkezményei, amelyek az egészséges emberi létet fenyegetik. Ilyen többek közt a levegőszennyeződés, az édesvízkészletek kiapadása, a mérgező és káros anyagok mennyiségének növekedése az emberi szervezetben, a zajártalom, a szeméthegyek, a közlekedési balesetek áldozatainak növekvő száma, az egészségre ártalmas munkakörülmények, az emberek fokozódó ingerlékenysége, az „információs neurózis", a „civilizációs stresszek" speciális esetei stb. Ezeknek az új problémáknak a számbavétele és az emberre gyakorolt negatív hatásuk gyengítése egyre inkább a társadalompolitika egyik fő feladatává válik.

Az az aktív és céltudatos befolyás, amelyet a párt és az állam a szociális folyamatokra gyakorol, a szocialista életmód fejlődésének és tökéletesedésének egyik legfontosabb tényezőjeként jelentkezik. Az életmód fogalmában összefoglalt kérdéskomplexus lehetővé teszi a szocialista társadalom irányításában és tervezésében jelentkező tulajdonképpeni szociális problémák kiemelését. A szocialista életmód-koncepció képezi a népgazdasági tervek szociális programjának alapját, meghatározza a tervidőszak alatt megvalósítandó szociális célok rendszerét, megvalósításuk sorrendjét és szakaszait.

A szociológia szerepe a társadalompolitika kialakításában mindenekelőtt a szociális prognózisok és az ezekre épülő népgazdaságtervezési és -irányítási indítványok kidolgozásában áll.

A szociális prognózisok kidolgozása nem szorítkozik az egyes szociális folyamatok pusztán mennyiségi értékelésére vagy paramétereinek meghatározására, hanem feltételezi az emberi tevékenység körülményeiben és formáiban, illetve a szociális intézmények struktúrájában és funkciójában bekövetkezett minőségi változások elemzését is.

A szociális és társadalmi-gazdasági prognózisokra való támaszkodás bizonyos mértékben átorientálja a szocialista tervezést, amely már nem elégedhet meg a kvantitatív növekedési mutatókkal, hanem számításba kell vennie a fogyasztás szerkezetében és a fogyasztói kereslet formáiban bekövetkezett minő-

ségi előrelépést is. Íme egy példa, hogy mennyire fontos figyelembe venni a prognózisok eredményeit a kultúrpolitika direktív mutatóinak meghatározásában: minthogy a televízió hatására a mozik és színházak látogatottsága ismeretes mértékben csökkent, és továbbra is csökkenni fog, helytelen lenne a filmszínházak 1000 főre jutó számának növelését előirányozni. Ezért a kultúrszociológusok a mozik számának további növelése helyett kombinált mozi-koncerttermek építése mellett érvelnek.

Különösen fontos a szociológia bekapcsolódása azoknak a normatív modelleknek a kidolgozásába, amelyek feltárják a szocialista életmód különböző szféráinak minőségi-mennyiségi paramétereit, és ezáltal konkretizálják az adott időszakban megvalósítandó szociális célokat. Ebben az összefüggésben emlékeztethetünk arra, hogy a marxizmus–leninizmus klasszikusai, ugyanakkor, amikor minden oldalról megvilágították a kommunista eszmény körvonalait, nem vállalkoztak arra, hogy minden részletében előre megjósolják az eljövendő szocialista és kommunista társadalom életmódjának jellemzőit.

Engels nemegyszer óvott a jövő életmódjának konkrét problémáival összefüggő spekulatív prognózisok kiagyalására tett kísérletektől. Kautsky ajánlatára, hogy fejtse ki véleményét a népességnövekedés szabályozásáról a kommunista társadalomban, Engels megjegyezte, hogy elvontan fennáll a lehetősége az emberiség olyan számbeli növekedésének, amely szükségessé teszi a további növekedés korlátozását. „De ha a kommunista társadalom valamikor arra kényszerül majd, hogy az emberek termelését éppen úgy szabályozza, ahogy a dolgok termelését már szabályozta, akkor éppen ez a társadalom és csakis ez lesz az, amely ezt nehézség nélkül véghezviszi... Mindenesetre az akkori emberek dolga, hogy akarják-e ezt, mikor és hogyan akarják, s milyen eszközök alkalmazásával. Nem tartom hivatottnak magam, hogy indítványokat tegyek vagy tanácsokat adjak nekik erre. Olyan okosak, mint mi vagyunk, nyilván azok az emberek is lesznek."[3] Egyik levelében Engels megjegyezte, hogy a kommunista társadalomhoz vezető átmeneti szakaszok

kérdése a legnehezebb kérdés, ami csak létezik, mivel a körülmények szüntelenül változnak.

Különös fontosságra tesz szert a szocialista életmód normatív modelljének megteremtése a két ellentétes társadalmi-gazdasági rendszer versenyének jelenlegi szakaszában, amely korántsem korlátozódik a gazdasági növekedés mennyiségi mutatóira.

Nem tekintjük feladatunknak, hogy versenyezzünk a gazdaságilag fejlett tőkésországokkal olyan mutatókban, mint például a lakosságnak a metropolisokban tömörülő részaránya, a 100 családra jutó gépkocsik száma stb. – ezeknek a mutatóknak a növekedése bizonyos határokon túl az életmód minőségi oldalának zuhanásszerű romlásához vezet (a lakosság mértéktelen összezsúfolódása a városokban, a gépkocsibalesetek áldozatainak növekvő száma, a városi levegő szennyezettsége, közlekedési torlódások és a városi közlekedés lelassulása stb.).

Az ilyen mutatók optimális mennyiségi értékeit feltáró normatív modellek kidolgozásának a szocialista életmód alapvető vonásaira és sajátosságaira vonatkozó tudományos elemzésből kell kiindulnia. Ez vonatkozik a demográfiai problémák megoldására is, amelynek különös aktualitást ad az, hogy számos szocialista országban a születések száma csökkenő tendenciát mutat. Az aktív demográfiai politikának egy tudományosan megalapozott népesség-optimum modellből kell kiindulnia, tisztázva, hogy elég-e elérni a lakosság számának stabilizációját egy bizonyos szinten, vagy a társadalomnak szüksége van a népesség növekedésére – ez esetben milyen mértékűre.

A társadalompolitika szerves részét jelenti a társadalmi fogyasztási alapokból biztosított munkabér és a béren kívüli juttatások, az egyéni és a tömegközlekedés, az üdülési lehetőségek és a különböző szolgáltatások egyéni és kollektív igénybevétele közti arányok és összefüggések meghatározása. Éppen ezek az arányok és összefüggések jellemzik nagymértékben a szocialista és a polgári életmód közti elvi különbségeket.

A két rendszer közötti versengés perspektíváinak megítélésében abból indulunk ki, hogy még egyenlő egy főre jutó nemzeti-

jövedelem-arányok mellett is a szocializmus olyan életmódot alakít ki, amelyre magasabb minőségi mutatók, mindenekelőtt pedig minőségileg más társadalmi egyenlőség- és igazságosságszint jellemző, mint akár a leggazdagabb kapitalista országban.

Az utóbbi években még a polgári szociológusok is kénytelenek voltak elismerni, hogy egy társadalom életszínvonala nem mérhető adekvátan olyan „átlag"-mutatók segítségével, mint az egy főre jutó bruttó nemzeti termék mennyisége, amely mögött tőkés viszonyok közt a különböző rétegek anyagi jóléte közötti óriási különbségek, munka nélkül szerzett jövedelmek, igazságtalan privilégiumok stb. rejlenek. Az a kísérlet, hogy ezeket a különbségeket középértékekkel „egyenlítsék ki", oda vezet, hogy a társadalmi egyenlőtlenség és a javak elosztásának igazságtalansága rejtve marad. Mindemellett a hivatalos külföldi statisztikák adatai szerint a fejlett tőkésországokban a „jövedelmek újraelosztását" célul tűző szociális programok bevezetésére tett kísérletek ellenére a vagyoni különbségek rendületlenül növekednek. Nagy-Britanniában például a jövedelmek és vagyonok elosztásával foglalkozó állami bizottság jelentése szerint a magánvagyon 28,1%-át a felnőtt lakosság 1%-a, 53,9%-át 5%-a, 67,3%-át 10%-a tartja kezében. A jövedelmek mozgására és differenciációjára vonatkozólag a brit TUC kimutatta, hogy ha folyik is az országban valamiféle vagyon-újrafelosztás, az csakis magán a vagyonos rétegen belül megy végbe.

Alapjaiban egészen más törvényszerűségek jellemzik a szocialista társadalom jövedelempolitikáját, amely a pozitív társadalmi integrációs folyamatok ösztönzésére irányul. Következetesen érvényesül az egész szovjet nép jólétének mindenoldalú emelését célzó irányvonal, ezen belül a párt azon szociális csoportok életszínvonal-emelésének tulajdonít kiemelt jelentőséget, amelyek jövedelme alacsonyabb az átlagosnál.

A munkások és alkalmazottak béremelésére szánt összegek túlnyomó részét az elmúlt évtizedben a munkásság közepes és alacsony jövedelmű rétegeinek jövedelemnövelésére fordították. A magasabb szakképzettség, valamint a 8. és 9. ötéves tervben

végrehajtott béremelési intézkedések következtében a munkások és alkalmazottak havi átlagkeresete az 1965. évi 96 rubelről az 1975-ös év első felére 144 rubelre növekedett. (Kb. 1,5-szeres növekedés.) Ennél is gyorsabb ütemben emelkedtek a minimális bérek. A minimálbéreknek 70 rubelre való felemelésével a minimális és a közepes bérek közötti eltérés kb. kétszeres lesz, míg 1956-ban ez az eltérés négyszeres volt.

A munkások és alkalmazottak bérének emelkedését meghaladó ütemben növekszik a kolhozparasztoknak a közös gazdaságból származó keresete. A 8. és 9. ötéves tervben a kolhozparasztoknak a közös gazdaságból származó jövedelme mintegy másfélszerte gyorsabban növekedett, mint a munkások és alkalmazottak jövedelme, amihez nem kis mértékben hozzájárult az 1965-ben bevezetett új felvásárlási árpolitika. Míg a 9. ötéves terv négy éve alatt az egész lakosság reáljövedelme 19%-kal nőtt, addig a kolhozparasztságnak a közös gazdaságból származó jövedelme 22%-kal emelkedett. Még viharosabb ütemben gyarapodtak a kolhozokban a társadalmi fogyasztási alapok; 1964–1974 között a növekedés egy családtagra számítva 4,7-szeres volt.

A fenti törvényszerűség még szemléletesebbé válik, ha összevetjük a kolhozparasztok jövedelememelkedésének dinamikáját a szovhozok munkásaiéval. Míg 1963-ban egy normálmunkanap bére a kolhozokban 1,5-szer kisebb volt, mint a szovhozokban, addig 1969–1970-ben már elérte a szovhozmunkások napi átlagbérének 87%-át. 1965–1974 között a szovhozmunkások bére 1,8-szeresére nőtt, a kolhozparasztoké pedig 2-szeresére.

A munkabérek növekedését meghaladó ütemben nőttek a társadalmi fogyasztási alapok, amelyeknek fontos szociális funkciója a nemzeti jövedelem tervszerű újraelosztása a hátrányos anyagi helyzetű családok, a sokgyermekes családok, a gyermekek, a nyugdíjasok stb. javára. A társadalmi alap részaránya a dolgozók és családjuk által igénybe vett anyagi javak és szolgáltatások összmennyiségében az 1940-es 15%-ról 1974-re 33%-ra nőtt.

Különösen gyors ütemben emelkedett a társadalmi fogyasztási alapoknak a nyugdíj-ellátásra szánt része. A 8. ötéves terv éves átlagmutatóihoz képest 1971–1972-ben a munkabérek 20%-kal nőttek, a munkaképtelenek ellátására fordított kiadások pedig 34%-kal. 1975-ben az állam több mint háromszorosát fizette ki nyugdíjakra az 1960. évi összegnek, az e célra előirányzott eszközök részaránya a nemzeti jövedelem egészében 4,3%-ról 6,4%-ra emelkedett. A nyugdíj-ellátási rendszer tökéletesítését jelezte, hogy közelebb kerültek egymáshoz a minimális és maximális nyugdíjak értékhatárai. Míg a 8. ötéves tervben a munkások és alkalmazottak öregségi nyugdíjának maximuma és minimuma 4:1 arányú volt, addig a nyugdíjminimumok 45 rubelre való felemelésével ez az arány 2,66:1-re módosult.

Nem nehéz meggyőződni arról, hogy az „arány"-mutatók – a maximális, közepes és minimális bérek közti eltérés, a munkások és alkalmazottak átlagbére és a kolhozparasztok átlagbére közti arány, az átlagbérek és a nyugdíj- illetve ösztöndíj-átlagok közti különbség, az alsó és felső nyugdíjhatárok, valamint ezen arányok változásának dinamikája – szemléletesen jellemzik a szovjet társadalom különböző társadalmi csoportjai közti életszínvonal-különbségek csökkenésének folyamatát. Ilyen mutató a decilis koefficiens is, amely a családok legmagasabb egy főre jutó jövedelmű 10%-ának és a legalacsonyabb egy főre jutó jövedelmű 10%-ának jövedelmi és fogyasztási megoszlását méri. A munkabérek decilis koefficiense az 1956-os 4,3-hez képest 1974-re 3-ra csökkent. A munkások és alkalmazottak családi jövedelmének decilis koefficiense az 1965-ös 3,8-ról 1970-re 3,2-re csökkent. A további csökkenést a 9. ötéves tervben egyéb szociális intézkedések mellett a legalacsonyabb jövedelmű (egy főre jutó havi 50 rubel alatt) családokat támogató pótlék bevezetése is biztosítja. A jövedelmi különbségek csökkenése a fogyasztás szerkezetének jelentős közeledését vonja maga után. Így például a Munkatudományi Intézet hozzávetőleges számításai szerint a hús és húskészítmények

fogyasztásának decilis koefficiense az 1956-ban mért 3,5-hez képest 1970-re 2-re csökkent, a tejé 2,2-ről 1,6-re.[4]

A városi és falusi lakosság alapvető élelmiszer- és iparcikk-fogyasztásának kiegyenlítődéséről olyan mutató tanúskodik, mint az áruforgalom, illetve a lakossági költekezés mértéke közti arány falun és városon. Míg az egy falusi lakosra számított áruforgalom 1940-ben a városinak csupán a negyedét érte el, addig 1972-ben már a háromnegyedét. 1965-ben a kolhoz-parasztság 2,2-szer, 1970-ben azonban már csak 1,4-szer fordított kévesebbet iparcikk-vásárlásra, mint a munkások és alkalmazottak.

Kifejezően jellemzik az „arány"-mutatók a kiegyenlítődési folyamatot az élettevékenység körülményeinek egy másik fontos aspektusában – a különböző osztályok és szociális csoportok műveltségi szintjében.

Az 1000 dolgozó lakosra jutó felső- és középfokú (befejezett és befejezetlen) végzettséggel rendelkező személyek száma 1939-től 1973-ig a munkások körében 7,9-szeresére, a kolhozparasztság körében 25,8-szeresére növekedett. Míg 1939-ben az alkalmazottak közt 1000 foglalkoztatottra 6,4-szer több közép- és felsőfokú (befejezett és befejezetlen) végzettséggel rendelkező személy jutott, mint a munkásság között és 301-szer több, mint a parasztság között, addig 1973-ra ezek az arányok 1,4-szeresre, illetve kb. 2-szeresre csökkentek.[5]

Hasonlóan gyors ütemben csökkent a végzettségi szintkülönbség a különböző nemzetiségek között: a végzettség mutatójának maximális eltérése az egyes köztársaságok nemzetiségi törzslakossága között az 1939-es 3,6-szeressel szemben 1973-ban már csak 1,5-szeres volt.[6]

A párt életszínvonal-politikája és kulturális politikája tehát nem jellemezhető pusztán mennyiségi mutatók növekedésével, hanem kiterjed olyan, nagyon lényeges minőségi aspektusokra is, mint az egységes szociális életmód kialakítása a társadalom minden tagja számára, mint az életstandard történetileg kialakult különbségeinek felszámolása a városi és falusi lakosok,

a fizikai és szellemi dolgozók, az egyes nemzetiségek, a különböző tájegységek lakossága stb. között.

A társadalompolitika másik fontos feladata a szocialista életmód elveinek megfelelő szükségletstruktúra kialakítása.

A tudományos-technikai fejlődés és az ezen alapuló gazdasági növekedés a szocializmusban minden eddiginél szélesebb lehetőségeket teremt az elsődleges anyagi szükségletek kielégítésére. Ennek következtében átrendeződik a szükségletek struktúrája, növekvő erővel hat az igények emelkedésének törvénye, aktualizálódnak olyan, magasabb rendű igények, amelyeket az anyagi javak termelésének mennyiségi növekedése önmagában nem elégíthet ki. A szocialista életmód fejlesztésének egyik alapfeladatává az optimális arányok megtalálása válik az anyagi, szellemi, szociális és demográfiai szükségletek alakításában, fejlesztésében és kielégítésében.

Korábban az alapszükségletek kielégítésének kényszere elsősorban az életszínvonal-emelésre koncentrálta a figyelmet. Amint ezek a szükségletek megközelítik a telítettség fokát, a társadalom új, összetettebb szociális probléma-komplexus elé kerül, amely azzal függ össze, hogy ha tovább is kizárólag az életszínvonal emelésére törekednénk, nemkívánatos szociális következményekhez jutnánk el: bizonyos csoportoknál megjelenne az anyagi javak megszerzésére irányuló törekvés túltengése a széles skálájú, sokszínű emberi szükségletek harmonikus fejlődésének rovására. A szocializmusban a fogyasztás növekedésének nem a hagyományos igények értelmetlen túlburjánzásához kell vezetnie, ami a személyiség szellemi és erkölcsi stagnálását jelentené, hanem olyan új szükségletek jelentkezéséhez, amelyek a személyiségfejlődés magasabb szintjének felelnek meg. Az új szükségletek megjelenése a személyiség és a társadalom fejlődésének mutatója.

A fejlett szocializmus szakaszában a népjólét további emelésének valamennyi feladatát úgy kell megoldani, hogy állandóan szem előtt tartsuk: hogyan tükröződik ez a folyamat az érint-

kezési formák, a család, a különböző szükségletek kielégítése egyéni és kollektív formáinak stb. fejlődésében.

A két folyamat – az életszínvonal folyamatos emelése és a humanisztikus, minőségi élettartalom tökéletesítése – dialektikus egységéről szólva Kádár János elvtárs a Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusán a következőket mondta:

„...erősödött a társadalomban a szocialista közgondolkodás, szélesebb körben tudatosodtak a szocialista erkölcs és életmód normái... Egyidejűleg társadalmunkban jelen vannak, sőt időnként még meg is élénkülnek a szocialista elveinkkel, céljainkkal, erkölcsi értékrendünkkel össze nem egyeztethető jelenségek is. Igen fontos, hogy erről beszéljünk, különösen a mostani helyzetben, amikor az anyagi jólét növekedésével a »miből éljünk« nagy társadalmi kérdése mellett mindinkább szerepet kap az is, »hogyan éljünk«."[7]

Mindez azt bizonyítja, hogy a szocialista életmód-koncepció irányadó a társadalompolitika megvalósításában, kiindulópont a szocialista társadalom szociális céljainak kialakításában.

Az életmód fogalma éppen azért válhat a szociális folyamatok tervezésének és irányításának tudományos-elméleti eszközévé, mert lehetővé teszi, hogy az emberek élettevékenységének fejlődését a legfontosabb tevékenységi szférákban a köztük valóságosan meglevő, szoros kölcsönös összefüggésekben és kölcsönhatásokban elemezzük. A kölcsönösen összefüggő életmódbeli változások dinamikáját figyelembe vevő, komplex, rendszerben gondolkozó szemlélet a társadalompolitika kidolgozásának és megvalósításának legfontosabb alapelve.

JEGYZETEK

[1] Lásd V. Z. Rogovin cikkét: Gyiszkusszii po problemam bita i kulturi v szovetszkoj Rosszii 20-ih godov. (Viták a 20-as évek Szovjet-Oroszországának kultúrájáról és életformájáról.); „Szocialnije isszledovavanyija" c. kötet Moszkva 1971/7. – Itt megjegyezhetjük, hogy több nyelvben, például a magyarban az orosz „obraz zsiznyi" és „bit" szavaknak nem két, csupán egy ekvivalensük van.

[2] E meghatározások M. I. Rutkevics, G. J. Glezerman, I. V. Besztuzsev-Lada, N. Sz. Manszurov és más szovjet filozófusok, illetve szociológusok munkáiban találhatók.

[3] Engels levele Kautskyhoz 1881. febr. 1. *Marx–Engels* Művei. 35. köt. Budapest 1976. 143. old.

[4] Dohodi trugyascsihszja i szocialnije problemi urovnya zsiznyi naszelenyija SZSZSZR. (A dolgozók jövedelme és az életszínvonal szociális problémái a Szovjetunióban.) Moszkva 1973. 134–135. old.

[5] A „Naszelenyije SZSZSZR" (A Szovjetunió lakossága) c. kézikönyv (Moszkva 1974. 112. old.) adataiból számítva.

[6] Ugyanott, 116. old.

[7] A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975. 102–103. old.

A. SICIŃSKI

Változások az életmódban

Lengyelországban gyors változások mentek végbe az életmódban. A következő, gyakran bonyolultan összeszövődő tényezők járultak hozzá a növekvő differenciálódáshoz: különböző életkörülmények a városi és a falusi körzetekben; életszínvonal-különbségek; piaci viszonyok; az oktatási színvonal különbségei; foglalkozás; a szabad idő mértéke; a lakáskörülmények; szociális és kulturális infrastruktúra; jog; értékrendszer.

A felsorolt tíz tényező nem az összes, amely Lengyelországban meghatározta az életmód változásainak irányát és ütemét, de ezek látszanak a legfontosabbaknak. Semmi esetre sem tudjuk valamennyit külön kategóriaként tárgyalni.

VÁROS – FALU

A városi és falusi életmód differenciálódásának számos forrása van. Közülük néhány másodlagos jellegű: hogy csak kettőt említsünk, a falvak alacsonyabb komfortszínvonala és a falusi háztartás rosszabb felszereltsége, más szóval, a fejletlenebb technológiai és gazdasági infrastruktúra.

Vannak azonban mélyebb, „elsődleges" okok is: a falusi élet ritmusa sokkal jobban függ a természet ritmusától. Ez viszont fokozza az életmód determinisztikus jellegét, amit az infrastruktúra fejlesztésével és a jólét növelésével sem lehet teljesen kiküszöbölni. Egy másik tényező a tradicionális viselkedésminták sokkal erősebb szorítása, hiszen a falusi közösségnek sokkal több lehetősége van arra, hogy tagjait ellenőrizze.

Ugyanakkor a falusi életmódot erőteljesen befolyásolja a váro-

si, bármennyire különbözik is attól. Ezenfelül a falu önmagában sem monolitikus képződmény, a jövedelem, a foglalkozás és az iskolázottság mélyrehatóan differenciálja.

Jóllehet az életmódváltozások fő tendenciája Lengyelországban az, hogy a városi minták és példák hatnak a vidékre, hiba volna figyelmen kívül hagyni az ellenkező irányú folyamatot, amely elsősorban a falusi lakosság városba vándorlásának a következménye.

Végül meg kell jegyeznünk, hogy jóllehet az etnikai háttérből eredő regionális életstílusok eltűnőben vannak, léteznek még lényeges regionális eltérések az életmódban, bizonyos hagyományok (például Szilézia vagy a hegyvidék), földrajzi feltételek vagy a foglalkozási ág (például halászok, tengerészek) következményeképpen. Általában véve azonban azt mondhatjuk, hogy ez a fajta differenciálódás eltűnőfélben van, ha nem is szűnt meg teljesen a mai napig.

ÉLETSZÍNVONAL

Ez az életmód egyik legfontosabb tényezője. Mindenekelőtt ez határozza meg a fogyasztási mintákat, de befolyásolja a napi időbeosztást, a szabad idő eltöltésének módját stb. is.

Most ismét hangsúlyoznunk kell, hogy a mi induló életszínvonalunk a második világháború után borzasztóan alacsony volt. A jelenlegi helyzetben – bár még sok kívánnivalót hagy maga után – lehetőség nyílt különböző úton-módon kielégíteni a „minimumon túli" szükségleteket és sok helyütt teret engedni az életstílus differenciálódásának.

Az életszínvonal legmegfoghatóbb mércéje a kereset: mégis fontosabb ennél az egy főre jutó jövedelem. A jövedelemszint különösen sokat árul el akkor, ha melléállítunk egy másik, manapság egyre inkább használatos mutatót, az úgynevezett „szociális minimumot", vagyis a szükségleteknek azt a halmazát, amelynek kielégítését egy társadalom adott fejlettségi fokán elengedhetetlennek tekintjük.

A fogyasztási minták változásai különösen jellemzőek és könnyű őket kvantifikálni. Csak néhány számadatot idézünk a változás irányának jellemzésére: 1960-ban az élelmezés tette ki az egyéni fogyasztás 64,3%-át, tehát mindössze 35,7% maradt tartós fogyasztási cikkekre és szolgáltatásokra. Az élelmiszer-fogyasztási mutató értéke 1965-ig 60,1%-ra, 1970-ig 58,8%-ra csökkent, 1974-ben pedig körülbelül 47% volt. A tervek szerint 1990-ben az élelmezés az egyéni fogyasztás 37%-át fogja kitenni, vagyis 63% jut majd tartós fogyasztási cikkekre és szolgáltatásokra.

Ebből látható, hogy az emberek jövedelmük mind nagyobb hányadát költik másra, mint élelmiszerre. Az életmód-váltás abban tükröződik a legvilágosabban, hogy egyre többet költenek olyan dolgokra, mint lakás, egészségvédelem, ruházkodás, kulturálódás, tanulás és turizmus. Ezek a változások azért fontosak, mert általuk a választási skála szélesedik: több a lehetőség intellektuális vagy esztétikai szükségletek kielégítésére, változatosabb szórakozásokra, növekszik a potenciális választék, például az öltözködésben vagy a lakberendezésben.

Az életmód kialakításának fontos és kellőképpen még nem vizsgált kérdése az is, hogy az összes fogyasztás mekkora hányada származik egyéni fogyasztásból, és mekkora a társadalmi fogyasztási alapból. Ez a tényező viszonylag könnyen befolyásolható, ezért nagy szerep várhat rá egy olyan szociálpolitikában, amely tudatosan akarja alakítani a fejlett szocialista társadalom életstílusát.

Az egyik legfontosabb jelenség a fogyasztás szférájában – mind az élelmiszer-fogyasztást tekintve, mind a fogalom általános értelmében –, hogy viszonylag csekélyek és egyre csökkennek az osztályhelyzetből, illetve a falusi vagy városi lakóhelyből származó különbségek. Nagyjában-egészében egy többé-kevésbé általános országos fogyasztói minta kialakulásának vagyunk szemtanúi.

A piacnak az életmódra gyakorolt hatását vizsgálva, legalább két tényezőt kell szemügyre vennünk: az egyik a lényegében ugyanazon szükséglet kielégítésére szolgáló javak és szolgáltatások differenciálódása; a másik az árstruktúra. Az előbbi azt jelenti, hogy a piaci helyzet bizonyos fokig megszabja mind az életstílus változatosságának mértékét, mind pedig az egyének és családok rendelkezésére álló választék nagyságát. Az árszerkezet pedig az életmód különböző összetevői közötti kapcsolatot befolyásolja. Arra ösztönözheti például az embereket, hogy az anyagi javakat előnyben részesítsék a kultúrával szemben (vagy fordítva), a „tékozlásra" vagy a „takarékosságra" helyezve a hangsúlyt. Természetesen nem az árszerkezet az egyedüli fontos tényező, ugyanilyen lényeges az árak és a jövedelem egymáshoz való viszonya.

Az, hogy az életmód milyen módon függ a piaci helyzettől, szisztematikus kutatást igényel, ennek hiányában kockázatos volna részletekbe menően tárgyalni. Nem kétséges, hogy a hatások nagyon komplex halmazával és igen bonyolult összefüggésekkel van dolgunk. A piac nemcsak közvetlenül befolyásolja az életstílust – azzal, hogy milyen árukat és szolgáltatásokat kínál –, hanem közvetetten is: nyilvánvaló példa erre, ahogyan a fogyasztók időgazdálkodásába beleszól.

Éppen ezért mindössze egy szemléltető példára szorítkozunk (talán az egyetlen problémára, amit az elmúlt években széles körben megvitattak Lengyelországban) nevezetesen a gépkocsi szerepére. Mivel nem túl sok embernek van kocsija Lengyelországban és a tömegközlekedési hálózat még nem elég fejlett, a gépkocsi fontos differenciáló tényező az életmódban, különösen a szabad idő eltöltésében (mindenekelőtt a vasárnapok és a szabadság eltöltésében). Ez azonban nem teljesen spontán változás, bizonyos mértékig az elégtelen ellátottság gerjeszti a folyamatot: az autó egyfelől növeli a „presztízst", másfelől könnyebb kocsit venni, mint lakást.

Míg az életszínvonal, a piac, a falusi vagy városi lakóhely „kívülről" korlátozzák a lehetséges viselkedések skáláját – az oktatás olyan tényező, ami elsősorban „belülről" hat. Minél magasabb a színvonala, annál inkább tisztában vannak az emberek az adott társadalmi csoporton belül elérhető és elfogadott választási lehetőségekkel, annál jobban átlátják a választásuk előnyeit és hátrányait, csakúgy, mint a várható következményeket, s annál inkább ismernek más életformákat.

Közvetlenül a második világháború után az oktatási színvonal igen alacsony volt Lengyelországban. Tetemes volt az analfabéták száma (még 1950-ben is a felnőtt lakosság 5,5%-a), akiknek az életstílusát szükségszerűen meghatározta az osztálystruktúrában elfoglalt helyük és alacsony életszínvonaluk. Egészében véve, a társadalom többi részének az iskolázottsága sem volt túl magas, ami gátolta az életmód megváltozását és megszilárdította a különböző társadalmi osztályok és rétegek hagyományos életmódját.

Mint köztudott, az ezt követő években az analfabetizmus mint társadalmi jelenség megszűnt, és az alapfokú oktatás általánossá vált. Az új társadalmi helyzet új minták elterjedésének, új életmódváltozatoknak adott helyet.

Jelenleg újabb célt tűztünk magunk elé az oktatás fejlesztésében: az elkövetkező 10–12 évben kötelezővé kívánjuk tenni a középiskola elvégzését és növelni fogjuk az egyetemet végzettek számát. A most készülő oktatási reform kétségtelenül komoly következményekkel jár majd az életmód alakulására; várható, hogy tovább csökkennek a regionális és osztálykülönbségek, változatosabbá válik az egész lakosság életmódja, tovább növekszik a társadalmi-foglalkozási csoportok differenciálódása. Ezért valószínű, hogy létrejönnek a feltételei annak, hogy egyéni megoldások érvényesüljenek az általánosan elfogadott mintán belül. Úgy véljük, elsősorban ez a folyamat nyomja rá majd a bélyegét az elkövetkező tíz-tizenöt esztendőre.

FOGLALKOZÁS

A végzett munka ma az életmód legfőbb meghatározója Lengyelországban. Mindenekelőtt a városi lakosság körében figyelhető meg a foglalkozás növekvő szerepe a differenciálódásban. Ez kapcsolódik ahhoz a tendenciához, hogy az emberek mindinkább a foglalkozási körön belül érintkeznek és házasodnak egymással. Ennek eredményeképpen tipikus jegyek ismerhetők fel az orvosok, a mérnökök, a művészek, a pincérek stb. életstílusában.

A foglalkozás szerinti differenciálódás kezd észrevehetővé válni a falusi népesség körében is. Az életmód mindjobban összefügg a gazdaság jellegével és nagyságával, illetve a benne végzett munka természetével.

IDŐMÉRLEG

Abból az alapvető tényből kell kiindulnunk, hogy – napi, heti, évi vagy emberöltőnyi léptékben egyaránt – az időmérleg alkotja az életmód „vázát". Ez függ az adott társadalom földrajzi és gazdasági helyzetétől, szervezettségétől, az egyén helyétől a társadalmi struktúrában, az egyén vagy a család életszínvonalától, a végzett munka jellegétől és bizonyos mértékig az egyéni választástól is.

A civilizáció fejlődésével a makroszociális meghatározó tényezők szerepe általában csökken, a szabad személyes választás skálája pedig kiszélesedik.

Számunkra, mivel most a lengyel társadalmat alkotó csoportok életmódjának differenciálódásával foglalkozunk, valószínűleg a mikroszociális csoportok az érdekesebbek. Azt találjuk például, hogy egyes szakmák-és foglalkozások, sajátos vonásaik következtében, kevésbé formalizálják a munkaidőt, mint mások: ez a helyzet az egyetemeken és a kutatóintézetekben, a községi aktivistáknál, a nagyvállalatok menedzsereinél stb. A munkanap hosszúsága lehet tíz, tizenkét óra vagy még több – ez nyilvánva-

lóan befolyásolja az életstílust; a munkaidő további csökkentése (a szabad szombat bevezetése) Lengyelországban éppen ezért ki fog hatni – különféleképpen és különböző mértékben – a különböző életstílusokra is.

Megjegyezzük, hogy a megtakarítható idő nagymértékben múlik a családi viszonyokon és a háztartás felszereltségén is. Az asszonyok vannak kiváltképpen tisztában ezzel az összefüggéssel – főképpen a dolgozó osztályok asszonyai, ahol a „férfi szerep" és a „női szerep" tradicionális elkülönülése szilárdan fennáll. A legrosszabb helyzetben a szakképzetlen munkások feleségei vannak, akiknél nem annyira az életstílus, mint inkább az anyagi és családi körülményeknek – sokuk esetében ezen felül a munkahelyi kötöttségeknek – való teljes kiszolgáltatottság határozza meg az életfeltételeket. Ami ezt illeti, a férfiak és a nők életstílusa a többi osztály, illetve réteg esetében is különbözik (legkevésbé szembeötlően az „alkotó értelmiségnél").

LAKÁS

A lakás mérete, típusa és berendezése széleskörűen befolyásolja a mindennapi emberi viselkedést: nem csupán azt, hogy mivel, de azt is, mennyi időt tölt valaki otthonában. A korlátozott lakásállomány következtében a mi viszonyaink között azt, hogy ki milyen lakásban, milyen bútorok között él, nem az egyéni választás, hanem külső tényezők és bizonyos mértékig a véletlen határozza meg. Ezért azt, hogy valaki „otthonülő" vagy szinte csak ágyrajáró legyen, valójában nem az egyéni ízlés, hanem legnagyobb részt a körülmények döntik el.

A szabad idő eltöltésén kívül a lakáskörülmények az élet számos egyéb kérdésébe is beleszólnak: a munkába, a kultúrában való részesedésbe, az egészségügyi feltételekbe, és így tovább. Példaként arra utalhatunk, milyen fontos szerepet játszanak a társadalmi kötelékek és az interperszonális kapcsolatok alakulásában.

A család, amikor lakáskörülményeiben javulás áll be, több-

nyire igyekszik megszabadulni előző, „rákényszerített" életmódjának számos elemétől, és új lehetőségeiből adódó új elemekkel helyettesíti azokat. Ennek ellenére nem olyan könnyű és egyszerű megválni a régi életformától és egy újat elsajátítani.

TÁRSADALMI ÉS KULTURÁLIS INFRASTRUKTÚRA

A jóléti szükségletek kielégítését szolgáló intézmények megléte, azok felszereltsége és differenciáltsága együttesen előmozdíthatja egy bizonyos életmód kibontakozását, akadályozhat másokat, homogenizáló vagy heterogenizáló hatást fejthet ki. Ennek az infrastruktúrának a fejletlensége (tág értelemben használva a szót, tehát az egészségügyet is beleértve) mutatkozik meg a mai lengyel társadalomban, a fennálló viszonyok nyomása alatt meggyökeresedett régi és új életformák számos elemében. Ez a befolyás különösen erős a családi életben, a pihenésben, sőt a mindennapi emberi érintkezésben is. Megmutatkozik abban, ahogy számos család nem tesz eleget gyermeknevelési feladatának, megmutatkozik a talponállóra korlátozódó társas élet primitívségében, a várakozásban csúcsforgalom idején a tömött buszokra, és más hasonló jelenségekben, amelyek ha nem is éppen a leglényegesebb mozzanatai életünknek, mégis nagymértékben befolyásolják életmódunkat.

Mivel nincsenek szisztematikus tanulmányok arról, milyen hatással vannak ezek a partikuláris tényezők az életstílus módosulásaira, nehéz megjósolni, mit hoz e lemaradások felszámolása. Annyi bizonyos, hogy alapvető hatással lesz nemcsak a különböző életmódok elterjedésére, hanem, és ez a legfontosabb, új életmódok kialakulására is.

A munkahelyi és a lakóhelyi kulturális infrastruktúra egyaránt hozzájárul az életmód differenciálódásához. A kulturális szükségletek, amelyek nagymértékben az oktatás színvonalához kapcsolódnak, aszerint bontakoznak ki, hogy milyen mértékben állnak rendelkezésre a szükségelt kulturális javak és szolgáltatások (illetve, hogy mennyi idő fordítható kielégítésükre). Más-

felől bízhatunk abban, hogy a kultúrában való részesedés, az említett kölcsönhatások ellenére, bizonyos mértékig önálló tényező, mégpedig a városi és falusi életmód közötti különbség egyik lényeges tényezője.

JOG

A jog is egyik (gyakran alábecsült) tényezője az életmód differenciálódásának; betölthet például egalitárius és anti-egalitárius funkciót, hiszen azzal, hogy meghatározza az egyén jogait és kötelességeit, egyszersmind egy újabb speciális keretet jelöl ki az emberi cselekvés számára. Például, egészen a legutóbbi időkig fennállott a szellemi és a fizikai munkások közötti formális megkülönböztetés, ami kétségkívül magyarázatot ad egy sor idejétmúlt társadalmi, többek között életmódbeli különbség továbbélésére.

A nyugdíjszabályozás (mind a nyugdíjkorhatárt, mind a juttatás jellegét illetően), az állami kitüntetések odaítéléséről szóló rendelet, a lakáselosztási elvek, a válási törvény, a munkaügyi törvényhozás – mindez csak néhány példa azokra a szférákra, ahol a jog alakítja az életmódot, vagy legalábbis számos vonatkozásban beleszól.

A büntető törvénykönyv megint más úton befolyásolja az életmódot, amennyiben meghatározza azokat a viselkedésfajtákat, amelyekre (az állami hatóságok által végrehajtott) társadalmi megtorlás vár, illetve büntetendő deviációként elítéli őket. Ezeknek a tényezőknek a jelentősége az életmód kialakulásában ugyancsak alapos tanulmányozásra vár.

ATTITŰDÖK

Végül, de nem utolsósorban (nem törekedtünk semmiféle hierarchia felállítására) hadd emlékeztessünk az elfogadott értékrendszer, ideológia és attitűdök jelentőségére. Olyan tényezőről van szó, amely nem csupán hozzájárul az életmód kialakulásá-

ban, hanem rendkívül erős hatással van az összes többi meghatározó tényezőre.

Azért említem meg ezt itt, mert nagyon valószínű, hogy azok az életmódváltozások, amelyeket az elkövetkező tíz-tizenöt év magával hoz, egyaránt lesznek az „objektív" életfeltételekben *és* az attitűdök szférájában végbement változások eredményei.

SZÁNTÓ MIKLÓS

Gondolatok a szocialista életmódról

A szocialista életmód – ha a fogalmat helyesen értelmezzük – a fejlett szocializmus társadalmában élő ember életvitelét jelenti. Nem egy sosem volt, csak elképzelt utópisztikus ábránd, nem valamiféle nem evilági eszmény evilági megvalósítása. Mindenképpen történelmi kategória. Ez a megállapítás legalábbis két dolgot jelent:

1. Figyelembe kell vennünk a megtett történelmi utat. Ebben az értelemben a szocialista életmód eddigi történelmünk terméke és eredménye, az eddig elért eredmények folytatása, amely magában „megőrizve-megszünteti" az értékek addigi egyoldalú – tegyük hozzá, „szükségképpen egyoldalú" – megvalósulását.

Amikor azt mondjuk, hogy a szocialista életmód történelmi kialakulását a folyamatosság és megszakítottság egysége és ellentmondásai jellemzik, hangsúlyozzuk azt is, hogy a szocialista értékrend általánossá válása társadalmunkban minőségileg új, magasabb lépcsőfokot jelent. A társadalom élete azonban egyetlen új szakaszban sem kezdődik és folytatódik „tiszta lappal". A múlt kíséri a jelent és a jövőt; a negatív tulajdonságok, a régi, elavult viszonyokhoz tapadó, azokat tükröző erkölcsi normák lassan elvesztik szabályozó erejüket, gyengülnek, visszahúzódnak, az új tapasztalatok fényében egyre inkább kiderül ésszerűtlenségük. A fejlett szocializmus szakasza is átmeneti korszak a kommunista formáció magasabb szintje felől tekintve.

2. A szocialista életmódot nem készen kapjuk, hanem a tömegek alakítják ki, akik „szerzői és egyben szereplői saját történelmüknek". A szocialista életmód tehát a dolgozó emberek

műve, akik megteremtik, miközben megváltoztatják önmagukat is.

Mindez nem kívülről jön, nem mannaként hull az égből. A forradalmi gyakorlat során az új felismerések pontosabban tükrözik, egyre jobban szolgálják az adott valóságot: beigazolódnak az új normák, gyakorlattá válnak, szokásokká szilárdulnak.

A szocialista életmód tehát a máig felépített alapokon alakul ki, a megfelelő feltételek esetén. A mi feladatunk megteremteni a szocialista életmód tömegessé válásának feltételeit. Ezeket a feltételeket azonban nem alakíthatjuk ki tetszés szerint, a körülményeinktől teljesen függetlenül. Az eddigi fejlődési színvonal határokat szab a fejlesztési ütem számára, meghatározza az eszközök mennyiségét és minőségét. Az emberek maguk csinálják történelmüket – mondja Marx –, de nem a maguk választotta körülmények között. Éppen a marxizmus tárta fel elsőnek a kölcsönhatások törvényszerűségeit az emberi cselekvés, annak külső és belső előfeltételei és megvalósulási lehetőségei között. A fejlett szocializmus megteremtése minden eddiginél nagyobb mértékű tudatosságot igényel, a szükséges feltételek, eszközök és lehetőségek számbavételét és megtervezését teszi szükségessé. Ez a tudatosság azonban mindenekelőtt az élcsapat tudatossága, nem jelenti feltétlenül a dolgozó tömegek minden rétegének és minden tagjának a tudatosságát. Az emberek nagy része azt csinálja, amit körülményei engednek, azokat a céljait valósítja meg, amelyeket a társadalmi térben való mozgása közben szükségesnek és lehetségesnek vél.

I. ÉLETMÓD ÉS TEVÉKENYSÉG

1970 október-novemberében egy szociológusokból álló munkacsoport e tanulmány szerzőjének irányításával megvizsgálta a kéthetenkénti szabad szombatok bevezetésének hatását a városokban lakó ipari keresők körében.

E vizsgálatunk során munkacsoportunk a következő operacionális fogalmat használta:

az életmód a lényeges, ismétlődő tevékenységek sajátos struktúrája, totalitása.

Ez a meghatározás azonban további finomításra szorul. Különböző embereknél egy-egy tevékenység folytatása, időtartama azonos lehet, életmódjuk mégis egészen más. Gondoljunk csak a termelőtevékenységre, amely rendes munkanapokon nyolc óra. A kérdés, hogy a termelőmunka során az ember mit csinál, milyen eszközzel dolgozik, milyen a termelőmunka terepe, milyen szellemi vagy fizikai erőfeszítéssel végzi munkáját, és milyen a munka során a fizikai és a szellemi tevékenység részaránya. Miért dolgozik az ember, milyen eredménnyel és mennyire képes azonosulni a munkájával? Csupán pénzkeresetnek érzi-e vagy hivatásnak is?

A felsorolt kérdések mögött négy alapvető dimenzió rajzolódik ki: a tevékenységek mineműsége, tárgya; az aktivitások intenzitása; a tevékenységek motívumai; végül pedig jelentése, értelme a társadalom és a tevékenységet folytató szubjektum számára.

A tevékenység akkor életmód-elem, ha a tevékenységet magát is teljes viszonyrendszerében vizsgáljuk. A szükségletet, amelyet kielégít, az eszközt, a terepet, a társasjelleget, a tevékenység körülményeit, feltételeit, előzményeit és következményeit, a célját és eredményét, helyét az aktivitások egész rendszerében, rangsorát, intenzitását, a felkészültségi fokot, a személyiség részvételének, igénybevételének mértékét a tevékenység folyamán, a tevékenység visszatükrözését a tevékeny ember tudatában és így tovább. A tevékenységek nem önmagukban állnak, hanem egy sajátos struktúrában helyezkednek el A tevékenységet megelőzi a választás. Az embernek többé-kevésbé megvan a lehetősége, hogy eldöntse, mit válasszon a tevékenység-alternatívák közül.

A választás különböző életterületeken más és más „szabadságfokkal" történhet. Vannak „kényszerpályás" tevékenységeink, amelyeknél a lehetőségek egyike olyan súllyal kínálja magát, hogy a másik alternatíva csak mint elvont, elméleti esély

merülhet fel. A létfeltételek, életkörülményeink behatárolják az emberek mozgásterét, meghatározzák a választás valószínűségét, de nem szüntetik meg a másként döntés lehetőségét, nem lehetetlen a kitörés az adott helyzetből. Különböző történelmi pillanatokban, különböző helyzetekből induló emberek esetében más és más lehet az eltérő utak felismerésének esélye, a kimenetel nyitottsága.

Az ember folyton választ a szükségletei kielégítésére szolgáló tevékenységek közt. Az eshetőségek általában sokfélék. Van, amikor egyenlő súlyúak, van, amikor más és más nagyságú a lehetőségek húzóereje. Gyakran olyan tevékenységek közül kell valamelyiket választani, amelyeket az ember nem szeret, de a körülmények kényszerítik cselekvésre. Vegyünk egy nagyon egyszerű példát. Vacsorát kell vásárolni és van egy közeli üzlet, nagyon kis választékkal és egy távolabbi, bőségesebb kínálattal. Ha több az időm, ha vendégeket várok, ha ínyenc vagyok, a messzebb levő dús polcú üzletet választom. Ez a helyzet azonban nem igazi alternatíva. Az ilyen döntési szituációt nevezhetem „célszerűségi alternatívának". Tegyük fel azonban, hogy éjjel sokáig maradtak a vendégek, és reggel álmos vagyok, fáradt, jó lenne tovább aludni és lógni egy napot a munkából. Ezt a helyzetet, amely valódi döntést kíván, „érték-alternatívának" nevezhetjük.

Képzeljünk el egy mérleget, amelynek serpenyőjébe minden döntésre ható tényező a súlyának megfelelő nyomóerővel kerül. A nagyobb súly lehúzza a serpenyőt, így történik a választás. Az ember sokféle tevékenysége kényszerpályás: nem lehet nem megtennünk. Enni, aludni kell, hogy életben maradjunk. A tevékenységek egy része állandóan – sajátos ritmusban – ismétlődik és sztereotippé válik. Ez a megszokás tehetetlenségi nyomatékként hat döntéseinkre, tevékenységünkre. A sztereotip tevékenységek alternatívája esetén az embernek szakítania kell a rá nehezedő hagyománnyal és a megszokással.

Esetleg a tevékenység hiánya jelent számunkra „mutatót". (Cseh-Szombathy László és Surányi Bálint közös tanulmá-

nyukban hívják fel a figyelmet arra, hogy az időmérleg-vizsgálatok korlátolt érvényűek: csak azokkal az aktivitásokkal számolnak, amelyek a tevékenység-struktúrában szerepelnek, amelyek bekerültek a napirendbe. A kínálat, a lehetőség, a választás, az igény, a megvalósulás lehetetlensége, az alternatívák egész gazdagsága a szemhatáron kívül reked.)

II. ÉLETMÓD ÉS ÉRTÉKREND

Közhely, hogy az életmódot nem lehet vizsgálni a tevékenységrendszeren kívül. (Ezért határozzuk meg az életmódot mint a tevékenység sajátos rendszerét, totalitását.) A tevékenység azonban önmagában nem lehet sem szocialista, sem polgári; például maga az olvasás vagy a tv-nézés mint tevékenység nem rendszermeghatározott; nem beszélhetek polgári olvasásról vagy szocialista tv-nézésről. Vajon amikor egy tevékenység tartalmáról van szó – és itt a tartalmat a motiváció értelmében használom –, akkor beszélhetek-e, mondjuk, a séta vagy a kirándulás alternatívája eldöntésekor a választás szocialista vagy polgári voltáról?

Egy könyv témája nem döntheti el annak polgári vagy szocialista voltát. Déry Tibort olvashatják az NSZK-ban vagy Jugoszláviában, Chandlert az USA-ban vagy Magyarországon, ez nem perdöntő. Sőt, a feldolgozás miképpen, „vérré válása", összefüggéseiben való elhelyezése, magatartási gyakorlattá alakulása sem rendszermeghatározott.

Felfoghatjuk a tevékenységet mint fogyasztást.

Valamely szükséglet több tevékenységgel is kielégíthető. Egy-egy tevékenység tárgya sokféle lehet. Ezek között a választás lehet kvantitatív és kvalitatív; értékmentes, értékkel járó. Például a szomjúságot kielégíthetem vízzel, tejjel, borral. A kulturális szükségletet könyvvel, televízióval stb.

A tevékenységek tehát sokféle dimenzióban vizsgálhatók, és az életmód ezeknek a sajátos viszonyrendszereknek szintetizálása, totalitása.

Amikor ezeket a viszonyrendszereket az értékrend alapján osztályozzuk, beszélhetünk az adott társadalom embereinek polgári vagy szocialista életmódjáról. A szocialista életmód ebben az összefüggésben tehát azt jelenti, hogy a tevékenységtotalitásban a szocialista értékrend fejeződik ki. A valóságban azonban láthatjuk a fokozatokat; sok a véletlen, az ösztönös elem; sztereotípiák, szokások mint mozgatóerők mellett a több-kevesebb tudatossággal érvényesülő felismerések, tudatos mérlegelések alapján alakítják az emberek magatartásukat, vonzódnak értékesnek érzett megoldásokhoz; kerülik el, ami nem felel meg ízlésüknek, beidegződéseiknek, és mindezek mögött ott munkál a felismert vagy csak sejtett, a helyesen felfogott vagy a hamis tudat által eltorzított érdek. Vannak lényeges, sorspróbáló döntési szituációk, de vannak rutinaktivitások, lényegtelen szerepet játszó tevékenységek, amelyek az értékrend érvényesülése szempontjából szinte semleges területek.

A tevékenység-totalitás szubjektuma lehet férfi vagy nő, fiatal vagy öreg, családos vagy egyedül élő, városi vagy falusi, fizikai dolgozó vagy szellemi munkás, dolgozhat az iparban vagy a szolgáltatásban. Lehet, hogy sportol, lehet hogy nem. Gyakran néz televíziót, esetleg nem szereti. Vagy csak a tv-híradót nézi meg. Lehet, hogy vonattal megy a munkába, lehet hogy biciklivel. Azaz az életmód szocialista jellegét nem egy-egy tevékenység vagy a tevékenységek elvégzéséhez szükséges eszköz adja. A lényeg a szocializmussal mint mozgalommal való tevékeny és nem formális azonosulás, a szocializmus megvalósításában való közreműködés, a közösségi feladatvállalás és felelősség mint meghatározó-rendező elv, amely minden tevékenységben többékevésbé érvényesül.

A munkához való alkotó viszony a szocialista életmód leglényegesebb eleme, az önmegvalósítás fő területe, mert hiszen a munka során és a munka által teremti meg az ember a maga életét, változtatja meg a világot és benne önmagát. A szocialista értékek belső erővé válása, internalizálása hosszú folyamat. Terjedése a tömegek minél nagyobb rétegeiben és „mélységé-

ben", azaz intenzitás, az azonosulás ereje tekintetében is egész történelmi korszak. Maga az értéksor is heterogén elemek együttese, és az emberek ezeket nem egyenletesen, egyszerre és együtt sajátítják el, hanem az egyenlőtlen fejlődés a jellemző mind az értékoldal (mit?), mind a társadalmi rétegek (kik?), valamint a szint (hogyan?) és az ütem (mikor?) tekintetében. A folyamat gyorsasága, szélessége és mélysége a létfeltételektől függ, amelyek ebbe az irányba mozgatják, vonzzák vagy lökik az embert, de lassíthatják, távolíthatják, sőt el is térithetik.

A szocialista életmód világtörténelmi fejlődés eredménye, annak egyik lépcsőfoka, folytatása és új szintje. Az értékrend maga is a kritikailag elsajátított, a történelem folyamán kipróbált és bevált értékeket olvasztja magába, de új összefüggésekbe ágyazva. Ezzel megőrzi, megszünteti, megújítja – amennyiben a régi feltételrendszerben az ugyanaz is másképp működött, mint az új feltételek közt. (A helyzet hasonló az életmód tevékenységeit motiváló értékrend tekintetében ahhoz, amit az erkölcsi normák haladó hagyományainak megőrzése-megszüntetése jelent egy-egy új történelmi korszakban.) Az értékrend elemeit operacionalizálni lehet. Ezek jelenléte, elterjedése vizsgálható. Mérni lehet az azonosulás fokát, mélységét, szintjét, az elemek szerepét, rangsorát, hatásának intenzitását, a tevékenységalternatívák, a szükségletkielégítés egész viszonyrendszerében. Az értékrend elemei mérhetők és vizsgálhatók tehát, de rá kell mutatni, hogy a tevékenységek totalitását, szintetizált rendszerét, tehát az életmódot milyen szempontból vizsgáljuk, mérjük.

Az aktivitás-csoportok különböző jellegű indikátorokkal mérhetők és jellemezhetők. Például a ráfordítás, az energiaigényesség, az eszközrendszer, az időarányok és időtartam, a kielégítettség foka, a szükségletek érettsége, a kereslet stb. elemei és aggregált mutatóinak segítségével.

Amikor például a közgazdászok életszínvonalról beszélnek, lényegében a fogyasztást vizsgálják, és a különböző eszközök, áruk, termékek iránti igények és a kielégítés mértéke alapján képzett, aggregált mutatókkal dolgoznak, vagy azok

kombinációjával mérik a különböző társadalmi rétegekhez tartozó csoportok és ezek tagjainak fogyasztási szintjét. Ha azt mondjuk, hogy az életmód szintetizált viszonyrendszer, akkor az is nyilvánvaló, hogy a társadalommal, annak csoportjaival, osztályokkal, rétegekkel, kollektívákkal és véletlen csoportokkal és ezen csoportokat alkotó emberek létével és tudatával foglalkozó tudományok a maguk tudományterületein vizsgálják a különböző alrendszerekbe tartozó tevékenységeket, a vizsgálat tárgyának megfelelő, specifikált mutatókkal. Relatíve jogos a totalitás oldalainak elkülönített vizsgálata, de az életmód gazdasági, pszichológiai, szociológiai stb. oldalait szükséges „visszaszintetizálni".

III. ÉLETMÓD - ÉLETFELTÉTELEK

Sokan a kutatók közül a feltételrendszert az életmód külső övezeteként, kereteként fogják fel, mereven elválasztják a tevékenységtől. Az igazság az, hogy a feltételek befolyásolják a cselekvést, ez a befolyás lehet áttételes, közvetett és lehet közvetlen; a feltétel, amennyiben hat, belsővé, motivációvá válik.

Gyakran találkozunk azzal a hibás gondolatmenettel, amely a jelenségcsoportok feltételeit két csoportba osztja. E felosztás szerint vannak pozitív és negatív feltételek. A valóságban azonban egészen más történik. A feltételek mindig tendenciaszerűen hatnak, a pozitív és negatív hatásnak a konkrét esetekben van dominanciája, uralkodó tendenciája. Azután vannak úgynevezett közbülső jelenségek, amelyek bizonyos tényezőkre pozitívan, másokra negatívan reagálnak. Szerepet játszik az időtényező is. Egy pozitív hatásnak lehet negatív mellékhatása, mint a gyógyszerek esetében, és mégis használnunk kell, mert az adott konfliktus megoldásában a mellékhatás elhanyagolható. Egy idő után azonban lehetséges, hogy a mellékhatás felerősödik, és ami azelőtt túlnyomórészt pozitív volt, most negatívvá válik. Azután számolnunk kell azzal is, hogy az adott jelenség az életmód vonatkozásában negatív következményekkel jár. A ház-

táji gazdaság például, amely ezekben az években a mezőgazdasági áruk bizonyos csoportjánál, például a hús- vagy tejellátásnál, az ország szükségletének egyharmadát biztosítja, oly mértékben leköti a kulturális energiát és a művelődésre fordított időt, hogy közművelődési hatásában kedvező és kedvezőtlen elemek egyaránt találhatók. Az életmód komplex egész, „totalitás": csaknem minden tevékenységnek van művelődési oldala is. Az életmód-elemek – az aktivitások – nem sorban, egymás mellett helyezkednek el: az életmódnak van egy horizontális és egy vertikális szerkezete: a munkahely, a közélet, a családi otthon például a társadalmi térben egymás mellett létezik.

Az azonos mozgástérben sok ember él. Ezek az emberek számára azonos mozgásteret jelentenek, azonosak a feltételek, a kínált célok és a cél elérésére szolgáló eszközök. A hasonló helyzetben élő emberek azonban válogatnak a célok között, és a rendelkezésre bocsátott eszköztárból. Más-más személyiség, más-más érdekei, értékei, normái alapján mást választ, preferál vagy utasít el.

A társadalom kulturális mintákat, modelleket kínál. Ezek nem teljes, logikusan összefüggő, ésszerűen kombinált elemegyüttesek, hanem különböző súlyú, variálható elemekből állnak. A különböző osztályok, rétegek, társadalmi csoportok az elavuló, megunt helyett a jobb, célravezetőbb, néha egyszerűen divatosabb tevékenység-forma által kiszorított aktivitásra térnek át. Ezek egy részét a tömegkommunikációs eszközök szolgáltatják: a képernyő, a sajtó, a filmvászon, a kirakatok, amelyekben a minták találhatók. Ugyancsak viselkedésmintákat közvetít a család, a társaság, a munkahelyi kollektíva, és ezekben a mértékadó normák, melyeket a tekintélyes, véleményformáló személyek közvetítenek. A kis közösségek tapasztalatai gyakran megegyeznek a tömegkommunikáció által sugárzott, helyeselt vagy elítélt magatartásformákkal, de igen sokszor ellentétes megoldásokhoz juttatja őket a mindennapos élettapasztalat; erősíthetik egymást, vagy szembekerülve gyengítik egymás hatását.

Igény, szükséglet és kereslet: három fokozat az elvonttól, az általánostól a konkrétig terjedő skálán.

Hogyan működik ez a mechanizmus? Például az éhségérzet, az étvágy sokféle étellel elégíthető ki. (Van szellemi éhség is.) Mitől függ a kielégítés lehetősége és maga a kielégítés, mint realizálás?

a) Függ az igénytől.

b) A kínálattól.

c) Igény és kínálat találkozásától, megfelelésétől.

d) A kielégítés akadálytalanságától, lehetőségétől.

E folyamathoz közvetítő rendszer szükséges. Az igényt fel kell kelteni, a kielégítéshez szükséges eszközöket el kell juttatni az emberekhez, meg kell szervezni a találkozást a kielégítés eszköze és a kielégítés alanya között. Mindehhez intézmények és eszközök szükségesek. Kettős, sőt többszörös eszközrendszerre van szükség. Az étel először áru az üzletben. Elkészítéséhez, megfőzéséhez nyersanyagok, tűzhely, elfogyasztásához evőeszközök kellenek. És még nem beszéltünk a tulajdonképpeni előzményekről, az ételek megtermeléséről a földeken, az üzemekben, ezután a szállítóeszközökről stb.

A fejlődésnek egyik mutatója, hogy minden emberi szükséglet kielégítéséhez többszörös eszközláncra van szükség. Marx arról beszél, hogy teljesen más típusú az éhség kielégítése, amikor a vadember nyers húst eszik, amelyet a kezével és a fogaival tép, mint amikor modern körülmények között a megfőzött ételt késsel, villával fogyasztja. Emberek tömegének munkája, széles körű, rendkívül bonyolult munkamegosztás kell ahhoz, hogy naponta előteremtsék akár az elemi szükségletek kielégítéséhez szükséges eszközök láncolatát.

Az életmód feltételrendszerén belül a különböző feltételek nem egyenlő erejűek és nem egyenlő módon hatnak. A különböző feltételeknek van közvetlen és közvetett hatása az életmódra és a közvetett hatás is egy- vagy többlépcsős. A feltételek nem egymás mellett, párhuzamosan hatnak, hanem kapcsolódnak

egymással, és léteznek kölcsönhatásnyalábok, amelyek az életmódot meghatározzák.

Az életkörülmények az életmód feltételrendszereként működnek; ez a feltételrendszer belsővé válik, mint célrendszer, mint szükséglet, mint igény. A szükségleteknek van rangsora. Az embernek mindig választania kell a célok között, meg kell határoznia a megvalósítás sorrendjét, ütemezését és intenzitását, sőt válogatnia kell a cél megvalósításának lehetséges eszközei között is. A feltételek választási lehetőségeket kínálnak, mozgásteret, kijelölik magát a célt, és megmutatják a választható eszközöket is. A választás nem könnyű. Mi segíti az emberek eligazodását? A személyiség felkészültsége, ismeretei, érdekei és értékmotivációja. Kérdéses az is, milyen az adott mozgástérben a társadalmi szituációba való beilleszkedés. Amikor a döntés megtörtént, megkezdődött a szóban forgó szükséglet kielégítése, az ember megtalálta a cél elérésére választott utat és a felhasználható eszközöket, akkor a cselekvések láncolata következik.

IV. ÉLETMÓD ÉS TÖRTÉNETISÉG

A jelenlegi helyzetünk kulcskérdése, vajon milyen életmód-típusok jellemzik a különböző rétegeket. Ezek a múlt milyen előjelű – pozitív és negatív – elemeit tartalmazzák? A mai technikai és társadalmi feltételek milyen magatartásformákat rögzítenek, milyen változásoknak nyitnak utat, milyen modellek terjednek el és milyen motívumok alapján változtatják életmódjukat az emberek?

A társadalmi tevékenységek azért ismétlődnek, azért válnak életmóddá, mert amikor az emberek preferálnak valamilyen aktivitást az adódó lehetőségek közül, számukra a kiválasztott tevékenységben van egy érték-elem, amely kiemeli és kívánatossá teszi a szóban forgó aktivitást. Jelenleg nálunk nem egyetlen életmód-modell szerepel kívánatos mintaként. Csak rétegek relatív dominanciával érvényesülő modelljeiről beszélhetünk;

a státuscsoportokon belül is jelentős eltéréseket találunk nem, kor, családjelleg, egy főre eső jövedelem stb. szerint.

Van a társadalomban egy latens, rétegenként változó életmódelképzelés, amely sokféle tényezőből ered, sokszor meg nem értett és fel nem dolgozott részelemek egyvelege, amelyet a realizálás során ki-ki saját szükségletei és lehetőségei szerint alakít. A modellnek van eszköz- és intézményoldala. Fogyasztás, amely kiadásokkal jár. A modellnek megfelel egy jövedelmi szint, amelyhez vagy megszerzi az ember a szükséges időt és pénzt, vagy ha ez nem sikerül, feszültség támad, rossz közérzet, konfliktussá fajulhat a dolog. A kívánt és a megvalósuló általában nincs egymástól elviselhetetlenül távol. Ha túl nagy köztük a szakadék, az rendszerint beteges dolog.

A minták terjedése régebben rétegről rétegre történt; az adott társadalmi csoport a közvetlen előtte és felette levőtől vette át a „stafétabotot". Az ütem viszonylag lassú volt, az átvitel meghatározott csatornákon át történt. Most viszont a tömegkommunikáció, és különösen a televízió, az utazások segítségével a családok nagy hányada annyira bekapcsolódott a világ vérkeringésébe, hogy az életmód-minták egyes elemei néha nagyon gyorsan terjednek el, lerövidült az átfutási idő. Ugyanakkor más elemek, például gyakran egészségtelen étkezési szokások, a mai lakáskultúrában megnyilvánuló, sokszor elavult, ízléstelen formák rendkívül szívósan tartják állásaikat. Az ilyen szokások nagy ellenálló ereje összefügg az életkor tényezőjével. Sok helyes elképzelésünk például azért vall kudarcot, mert nem vesszük eléggé számításba az idősebb rétegek alkalmazkodó készségének rugalmassági határait. Most még zűrzavaros és heterogén értékek munkálnak az emberek fejében. Az új, fejlettebb értékek csak úgy érvényesülhetnek, ha kiszorítják az elavult, helytelennek bizonyult, értéktelenné vált, korszerűtlennek megismert modell-elemeket. (Érdemes volna végiggondolni és elemezni, hogy nálunk a munkásosztály gyors feltöltődése a kistulajdonos falusi rétegekből, mégpedig az eredeti létszám többszörösére, milyen következményekkel járt a munkásosztály ideológiájának

alakulására.) Az újonnan megismert és ható gazdasági, társadalmi és politikai feltételek, a városi létkörülmények, az üzemi közérzet, a magasabb életszínvonal, a tömegkommunikáció, különösen a televízió hatása, a megnövekedett idegenforgalomból az emberek közé szivárgott divatjelenségek meglehetősen „kevert" nézetrendszereket és illúziókat gerjesztettek fel.

A jövő szempontjából sem rajzolhatunk meg egy általános, mindenki számára alkalmas modellt. A realizálódó modelleknek vannak általános vonásai, amelyeket a tudományos-technikai forradalom kölcsönöz, vannak specifikus vonásai, amelyeket a szocialista társadalmi-termelési viszonyok, a szocialista országok közösségi körülményei adnak, és vannak csak Magyarországra jellemző nemzeti sajátságai.

A nemzeti sajátosságok mindegyike mint módosító faktor új lehetőségeket nyer a szocialista építés külső és belső keretei között. És mindezt csak akkor érthetjük meg, ha belehelyezzük az adott korszak technikai viszonyai, fejlettsége és követelményei által meghatározott koordináta-rendszerbe.

A tényezők hatásai akkumulálódnak: egyes faktorok „sorosan kapcsolva", más tényezők egymás ellen hatva ösztönöznek és gátolnak. Ezek a tényezők természetes módon játszanak bele mindenbe, ami a tevékenységrendszert, az életmódot jelenti.

Átmeneti társadalomban élünk, és ebben az átmenetiségben sokféle árnyalat mossa el a határvonalakat, nincsenek „tiszta" típusok. Az életmód-ideálok meglehetősen vegyesek; az értékmódosulás korszakai gyors egymásutánban következtek; az elmúlt harminc évben szinte öt-hétévenként változott a munkalehetőség és vele a szakképzettség értéke, nőtt a jövedelem, az anyagi ellátottság és ezzel változott a fogyasztási szerkezet, módosult az átrétegződés esélye. Az életmód-változások lassabban, sokféle áttétellel, sokféle hatás által módosítva követik a gazdasági, társadalmi-politikai átalakulások történelmi menetét.

HANKISS ELEMÉR

Társadalmi értékek – társadalmi magatartás*

1. AZ ÉRTÉKEK SZINTJE

A „használati érték" és a vele kapcsolatos „utilitás", „diszutilitás" fogalma a huszadik század folyamán egyre inkább elvesztette jelentőségét mint a közgazdasági elméletben s kiváltképpen a közgazdasági gyakorlatban használható és használandó fogalom. A hatvanas évek közepe óta azonban újra viták középpontjába került, nálunk és másutt is. Gondolok itt például a „Közgazdasági Szemlé"-ben 1963–1964-ben lezajlott használati érték vitára s az azt követő publikációkra[1], a határhaszon-elmélet iránti érdeklődés nemzetközi megújulására[2] vagy például az ENSZ Statisztikai Bizottságának tevékenységére, amely évek óta tanulmányozza egy a már számos országban működő gazdasági elszámolások rendszere mellett esetleg bevezetendő és a *társadalmi jólét* mérésére alkalmas elszámolási rendszer kidolgozását; a jólét fogalmának meghatározása pedig, tudvalevő, előfeltételezi a társadalom szempontjából optimális használatiérték-struktúra és használatiérték-tömeg tisztázását, még akkor is, ha az említett bizottság eddigi munkája során – tudomásom szerint – még viszonylag keveset foglalkozott e kérdéssel.[3]

A jelen dolgozat azonban nem akar s nem tud beleszólni e közgazdasági vitákba s elemzésekbe. Mindössze arra akarja felhívni a figyelmet, hogy a szociológián belül folynak már kísérletek olyan vizsgálati módszerek kidolgozására, amelyek idővel hozzájárulhatnak majd a különféle javak által hordozott hasz-

* E munka Manchin Róbert és Füstös László közreműködésével készült.

nálati értékek, illetve utilitások társadalmi létrejöttének, elosztásának és felhasználásának regisztrálásánál fölmerülő problémák megoldásához. (A továbbiakban „értékeknek" nevezem azokat az elemi, tovább már nem bontható, illetve az adott elemzési szinten nem bontandó használatiérték-komponenseket, amelyek egy-egy emberi-társadalmi szükséglet kielégítésére alkalmasak.)

*

Van az emberi élethez szükséges értékeknek egy olyan csoportja, amely csak az utóbbi években került be, s kerül be egyre inkább a társadalmi tervezés és a társadalmi irányítás figyelemkörébe. Azzal a kérdéssel ugyanis, hogy az *anyagi léthez* szükséges értékeket hordozó javak egy bizonyos hányadát – kisebb vagy nagyobb hányadát – ki kell emelni a gazdasági verseny hatóköréből, s elosztásukat közösségi-társadalmi szinten kell megszervezni: ezzel a kérdéssel már évszázadokkal ezelőtt szemben találták magukat a gazdasági és a társadalmi élet törvényszerűségeit elemző gondolkodók. S már jóval korábban, voltaképpen minden általunk ismert társadalmi formában megvoltak ennek az elosztásnak az intézményes keretei. Gondoljunk csak a hajdani hordákban érvényre jutó különféle „kölcsönösség-elvekre", amelyek szigorúan megszabták a javak közösségi elosztását és körforgását; vagy a rabszolgatartó Róma „panem et circenses" elvére; később, a feudális társadalmakban a hűbérurat terhelő elosztási kötelezettségekre; vagy akár az újkori társadalmak különféle „szegény-törvényeire", bármennyire elégtelen s torz eszközei voltak ezek bizonyos minimális anyagi javak társadalmi elosztásának.

Az úgynevezett *szociális értékek* egy részének, vagyis az egészséggel, neveléssel, kultúrával, közbiztonsággal, közlekedéssel kapcsolatos bizonyos értékek társadalmi elosztásának is megvan a maga évszázados gyakorlata, s a századforduló óta a nemzeti jövedelmek egyre nagyobb hányadát osztják el közösségi-társadalmi szinten. A fejlett ipari országokban a társadalom-

statisztika már több mint fél évszázada rendszeresen regisztrálja az ezeket az értékeket hordozó javak elosztását, s az utóbbi másfél-két évtizedben az egyré differenciálódó társadalmi jelzőszámrendszer egyre hatékonyabbá teszi ezt a regisztráló-ellenőrző munkát.[4]

Van azonban az értékeknek egy olyan rétege, amely – bár javarészt az említett anyagi és szociális javak hordozzák – egészen a legutóbbi időkig többnyire kívül maradt azon a szférán, amellyel az intézményes tervezői és irányítói munka rendszeresen foglalkozik. Olyan *társas-*, illetve *személyiség-értékekre* gondolok, mint például a siker, a megbecsülés, a hivatásnak érzett munka, az emberi méltóság, a függetlenség, a döntésekben való részvétel, a vonzó célok kitűzésének és elérésének lehetősége, a választási lehetőség, a barátság, az emberi együttlét, a közösséghez való tartozás tudata, a társadalmi igazságosság, embertársaink civilizált és etikus viselkedése stb. Ezeket a nagyon is heterogén értékeket (heterogének, mert mind társadalmi-gazdasági meghatározottságukat, mind emberi-társadalmi funkciójukat tekintve erősen különböznek egymástól) az a közös jellemzőjük fogja ebben a gondolatmenetben össze, hogy – egyfelől – a gazdasági és társadalmi folyamatok elemzésével és irányításával foglalkozó szakemberek és intézmények a múltban nem, vagy legfeljebb csak érintőlegesen foglalkoztak velük, s hogy – másfelől – elhanyagoltságuknak ténye s káros következményeinek sokasága az elmúlt másfél évtizedben szinte egy csapásra került be a fontos és megoldandó társadalomtudományi és társadalompolitikai problémák körébe. Számos oka volt annak, hogy az említett kutatók és intézmények korábban nem foglalkoztak az értékeknek ezzel az együttesével.

1. Nem foglalkoztak, mert az anyagi és szociális javak termelésének és elosztásának megtervezését, illetve irányítását tartották, s tartják még ma is – joggal – elsőrendű s még korántsem megoldott feladatuknak. E javak értékhordozó jellege pedig nyilvánvaló; illetve korábban nyilvánvalónak tekintették, s az általuk hordozott értékek mibenlétének, teljes skálájának

elemzését nem tartották feladatuknak. Ma már a korszerű tervezőmunka – így például nálunk, Magyarországon is a távlati tervezés – egyre nagyobb mértékben igyekszik számba venni és elemezni az anyagi és szociális javak tervezett elosztásának közvetlen és közvetett értékkihatásait.

2. Korábban a tervezés szakemberei nem foglalkoztak e kérdésekkel, mert feladatuknak a gazdasági folyamatok megtervezését tekintették, és úgy vélték – nem alaptalanul –, hogy az említett társas- és személyiség-értékek jelentős része (személyes szabadság, emberi méltóság, biztonság, a döntésekben való részvétel lehetősége stb.) társadalmi-politikai folyamatok s küzdelmek, és nem vagy legalábbis nem közvetlenül gazdasági döntések eredményeképpen jön vagy nem jön létre (a közteherviselés törvénybe iktatása, a választójog fokozatos kiterjesztése, az állampolgári jogok egyre szélesebb körének kodifikálása stb.).[5]

3. Nem foglalkoztak e kérdésekkel azért sem, mert általános volt, s még ma is meglehetősen elterjedt az a meggyőződés, hogy az említett társas- és személyiség-értékek egyszerűen „adva vannak", illetve a mindennapi emberi-közösségi együttélésben állandóan és spontán újratermelődnek. Ezt a meggyőződést csak a legutóbbi másfél-két évtizedben kezdték ki és rendítették meg a tények és felismerések, a szociológia könyörtelen helyzetelemzései, a publicisztika leleplezései, a társadalmi gyakorlat vészjelzései. Kiderült, s nap mint nap egyre inkább kiderül, hogy az említett javak és értékek *sem jönnek létre* csak úgy maguktól; egyre kevésbé jönnek létre, egyre inkább hiánycikké válnak a gyors ütemben átalakuló, iparosodó társadalmakban. Ma már közhely, hogy egyre inkább hiánycikk az igazi emberi kapcsolatok lehetősége, a közösségi összetartozás tudata; hogy nem jut az embereknek elég megbecsülés; hogy nincs elég vonzó, az ember személyiségét gazdagító munka; hogy kevés az életnek értelmet adó és elérhető cél; hogy nincs elég lehetőség a sikerre, a választásra, a döntésekben való részvételre; hogy a civilizált s etikus emberi viselkedés hiánya nap mint nap bosszúságok és

sérelmek, vagyis negatív értékek forrása. Ma már világszerte sok esemény utal arra, hogy ha e társas- és személyiség-értékek hiánya elér egy bizonyos szintet, akkor ez a hiány közösségromboló, a társadalom kereteit szétfeszítő, a társadalmi és gazdasági folyamatokat gátló erővé válik.

4. Hosszú út vezet azonban e problémák felismerésétől a teendők megfogalmazásáig, majd végső fokon a gazdasági-társadalmi tervező s irányító gyakorlatba való beillesztésükig. A dolgok megszabott rendje általában az, hogy egyfelől a problémák, másfelől a célok és teendők először a mindennapi élet szintjén és a különféle társadalmi-politikai mozgalmak keretében fogalmazódnak meg, és – esetenként a tudományos kutatómunka közvetítésével – csak később, hosszabb-rövidebb idő elteltével hozzák mozgásba a tervező- és irányító apparátust. Így jött mozgásba például a hatvanas évek súlyos társadalmi zavargásai nyomán az amerikai törvényhozás, s teremtette meg a jogi kereteit annak, hogy az emberi-polgári jogok s a hozzájuk kapcsolódó más fontos javak és értékek a korábbinál szélesebb körben és egyenletesebben kerüljenek majd elosztásra. Igaz, van a tervező-irányító munkának egy-egy szektora, amely elébe ment e folyamatnak; például az építészek és várostervezők tevékenysége, akik a közvéleményt és a társadalmi-politikai mozgalmakat megelőzve, vagy velük egy időben figyeltek föl a társas értékek nagymérvű pusztulására a nagyvárosok kőrengetegében, s akik már évtizedek óta dolgoznak olyan építészeti és városszerkezeti megoldásokon, amelyek elősegítik az említett társas értékek állandó, gazdag újratermelődését.

A tervezőmunka számos területén azonban ma még nem veszik, vagy nem kellő alapossággal veszik figyelembe, hogy a különféle javak adott, illetve tervezett termelése és elosztása végső fokon hogyan jelentkezik az értékek szintjén; vagyis, hogy más értéktermelő tényezőkkel (társadalmi, politikai, életformabeli, magatartásbeli tényezőkkel) együtt s velük bonyolult kölcsönhatásban a pozitív és negatív értékek milyen skáláját és mennyiségét bocsátják a társadalom egészének és különböző rétegei-

nek-csoportjainak rendelkezésére. És még ha elismerik is, mint ahogy világszerte növekvő mértékben elismerik, hogy halaszthatatlanul fontos az értékek szintjének is állandó s rendszeres figyelembevétele, elemzése, az itt jelentkező hatások és változások irányítása, úgy vélik, hogy az olyan nagyon is „szubjektív" értékek, mint amilyen a barátság, az öntudat, a megbecsülés, a siker, az etikus emberi magatartás, a tolerancia, a közösséghez tartozás tudata stb.; mindezek ma még megfoghatatlanok, kezelhetetlenek a társadalmi-emberi következmények fontosságának tudatában lévő, de szükségszerűen dollár-, rubel- vagy forintmilliókkal, vas és beton megatonnákkal, álló- és forgóalapokkal, gazdasági és demográfiai függvényekkel s matematikai modellekkel dolgozó tervezés számára.

De vajon valóban „megfoghatatlanok", „kezelhetetlenek"-e ezek a kétségtelenül sok szubjektív mozzanattól függő társas, érzelmi, magatartásbeli értékek? Erre a kérdésre ma már nem lehet olyan határozott nemmel válaszolni, mint egy vagy két évtizeddel ezelőtt lehetett és kellett volna. Ma egyfelől a társadalmi jelzőszám-kutatásból, másfelől a különféle szociológiai és szociálpszichológiai vizsgálattípusokból kibontakozó úgynevezett *életminőség-kutatás* eredményei egyre inkább nyilvánvalóvá teszik, hogy a javak és értékek, illetve a gazdasági, társadalmi és emberi tényezők kölcsönhatás-rendszere lépésről lépésre föltárható. Ez a tanulmány nem is e ma már nyilvánvaló összefüggések létét, hanem kvantifikálhatóságát akarja néhány példán bemutatni. Arra szeretnék érveket felhozni, hogy az életminőség-kutatások fokozatosan hozzáférhetővé teszik a társadalmi tervezés s általában a tudatos társadalmi cselekvés számára az értékek szintjét általában, s ezen belül az említett társas- és személyiségértékek jelentős hányadát is[6].

2. AZ ÉRTÉKEK TÁRSADALMI ELOSZLÁSÁNAK MODELLÁLÁSA

Minthogy az „életminőség" nem egyszerű, elemi változó, hanem heterogén változók sokaságának eredője, az életminőség-kutatások – szemben számos más társadalomtudományi vizsgálattípussal – már átmenetileg sem térhetnek ki a sokváltozós elemzés elméleti és gyakorlati problémái elől. E problémák az életminőség-kutatás terén különösen nehéz feladatok elé állítják a szakembert. Mert:

– midőn ezelőtt mintegy tíz évvel, a hatvanas évek derekán megindultak a kutatások, még csak nagyon hozzávetőleges elképzelések voltak arról, hogy milyen tényezők játszanak szerepet egy adott ember vagy embercsoport életminőségének kialakításában;

– az életminőséget meghatározó tényezők annyira heterogének (skálájuk az olyan objektív tényezőktől, mint például az egy főre jutó jövedelem vagy az egy főre jutó lakótér nagysága, az olyan végletesen szubjektív tényezőkig húzódik, mint amilyen például az emberek jövőképe vagy a morális értékek iránti érzékenysége), hogy igen nehéz egy rendszeren, illetve modellen belül jól kezelhető mennyiségi változókká alakítani őket;

– a többváltozós elemzés a szociológia és a szociálpszichológia e határterületén kevesebb hagyománnyal s eredménnyel rendelkezik, mint a társadalomtudományok néhány más ágazatában s különösen mint az ökonometriában. A munkát így az alapoktól kiindulva kellett elkezdeni.

E problémákat természetesen nem lehetett egy csapásra megoldani. S bár Bertram Gross, az életminőség-kutatás egyik korai szorgalmazója már 1966-ban a társadalmi rendszer egészének működését leíró s magyarázó modellek kidolgozását sürgette, az életminőség-kutatás fokozatosan haladt s halad az egyszerű, statikus modellek felől az összetettebb, analitikus és dinamikus modellek felé. Mégpedig nem egyszerűen a valóságot egyre teljesebben feltárni igyekvő kutatómunka önmozgásának

eredményeképpen; fontos szerepe volt s van itt a társadalmi elvárásoknak is. Vagyis más szóval: az egyre bonyolultabbá váló vagy bonyolultabbnak bizonyuló társadalmi és társadalomtervezési problémák tették szükségessé az egyre komplexebb s magasabb szintű életminőség-modellek kidolgozását. Az alábbiakban röviden felvázolom ezt a fejlődési folyamatot.

a) Taxonomikus modellek

Amíg pusztán arról volt szó, hogy a szociálpolitikával s bizonyos redisztribuciós mechanizmusokkal befolyásolható javak társadalmi elosztását kellett feltárni, addig az úgynevezett „taxonomikus modellek" tökéletesen megfeleltek a célnak. E modellek megszerkesztésénél a kutató előbb tartományokra – úgynevezett alosztályokra vagy alrendszerekre – osztotta a vizsgálandó jelenséganyagot, majd mindegyik tartományon belül kidolgozott egy jelzőszámcsoportot az ott számba veendő javak előfordulási szintjének mérésére. Tucatjával készültek már az ilyen taxonomikus modellek, amelyek kisebb-nagyobb mértékben eltérő alrendszer-, illetve jószág-csoport beosztásokkal dolgoztak, de valamennyien a következő szerkezeti felépítést követték (1. ábra).

E modellek jól és hatékonyan működnek olyankor, amikor azt kell megvizsgálni, hogy a gazdaság- és szociálpolitika milyen javakat bocsát a lakosság rendelkezésére. Vagyis amikor az úgynevezett „közvetlen output" regisztrálása a cél. De ahhoz túlságosan merevek és nehézkesek, hogy az úgynevezett „közbülső outputot" is feltárják, vagyis azt, hogy az említett és más forrásból származó javak milyen értékeket, pozitív és negatív értékeket hordoznak az adott lakosság számára. Ehhez olyan modellek szükségesek, amelyekkel az értékek szintjének regisztrálása is lehetséges.

Vegyük a „lakás" példáját. Ez általában egyetlen tételként, egyetlen jószágként szerepel a taxonomikus modellekben, de

1. ábra

Taxonomikus modell

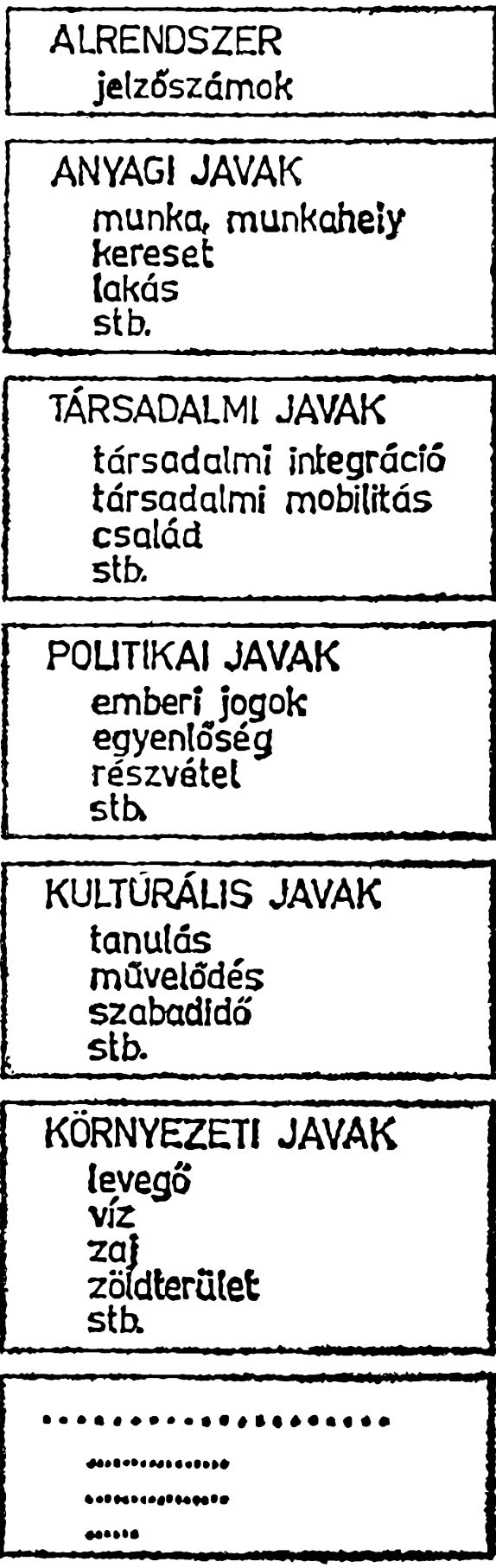

nem egyetlen érték, hanem értékek egész halmazának a hordozója. Az ugyanis, hogy az embernek van lakása, az értékek sokaságát és sokféleségét biztosíthatja a számára: biztonságot, függetlenséget, családot, társas életet, presztízst, kényelmet, nyugalmat, „saját világot" és így tovább. Ezeket az értékeket azonban nemcsak a lakás hordozza, hanem más javak is, sőt más jószágtartományok is; például a munkával, munkahellyel, a környezettel, a társadalmi-politikai struktúrával vagy a szabad idővel kapcsolatos javak. S következésképpen, ha meg akarjuk tudni, hogy valakinek (vagy valakiknek: társadalmi csoportoknak, rétegeknek, társadalomnak) milyen mértékben áll rendelkezésére a biztonság mint alapvető érték, akkor meg kell mérni a biztonság szintjét minden releváns tartományban (fizikai-egészségbeli biztonság, gazdasági-anyagi biztonság, társadalmi-politikai biztonság), s csak ezek után lehet, második lépésként, mindezeket az adatokat összesíteni egy aggregált biztonságmutatóban. A javaknak ez az értékhalmazokra való felbontása az úgynevezett „mátrixmodellek" segítségével vált lehetővé.

b) Mátrixmodellek

A mátrixmodellek voltaképpen nem mások, mint az említett tartományok (s bennük az előforduló javak) és az értékek kereszthálózatai.[7] Egy ilyen mátrixmodell egy részletét mutatom be a 2. ábrán.

A mátrixmodell legfőbb előnye abban rejlik, hogy rendszeresen végig lehet pásztázni minden sorát és oszlopát, vagyis rendszeresen föl lehet deríteni egyfelől, hogy egy-egy *érték* milyen tartományokban fordulhat elő, illetve másfelől, hogy egy-egy *tartomány* milyen értékek forrása lehet. Álljon itt két egyszerű példa egy Magyarországon lefolytatott kísérleti vizsgálatból, amely segédmunkások, szakmunkások és tervezőmérnökök egy-egy csoportjának úgynevezett „szubjektív" vagy „megélt" életminőségét elemezte. (Az „objektív", illetve „szubjektív"

2. ábra

Mátrixmodell (részlet)

Tartományok / Értékek	Fizikai lét	Anyagi lét	Család	Emberi kapcsolatok	Nevelés, iskola	Munka, munkahely	Szabadidő	Ügyintézés	Környezet	Az Élet, a Lét	Stb.
Egészség, fizikai jólét											
Biztonság											
Hatalom											
Birtoklás											
Státus presztizs											
Szerep, fontosság tudata											
Siker											
Szabadság											
Alkotás											
Előbbrejutás											
Tudás											
Társas lét											
Szeretet											
Megbecsülés											
Igazságosság											
Béke, harmónia											
Játék											
Stb.											

életminőség kérdésére tüstént visszatérünk.) Minthogy itt viszonylag kis csoportok intenzív vizsgálatáról volt szó, s nem reprezentatív felmérésről, pontos számadatok helyett inkább csak az értékek (szubjektíve megélt) eloszlásának tendenciáit jelző szimbólumokat használok az ábrákon. A 3. ábra azt illusztrálja, hogy egy igen fontos érték, a *Siker* (és ellenpárja, a *Kudarc*) milyen mértékben fordul elő a vizsgált csoportok megítélése, megélése szerint az élet különböző tartományaiban.

3. ábra

A siker és kudarc eloszlása a különböző tartományokban

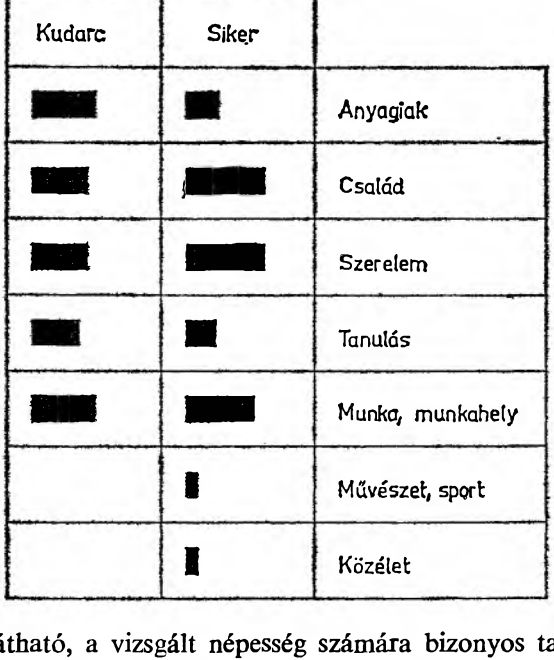

Mint látható, a vizsgált népesség számára bizonyos tartományok igen *aktívak*, vagyis nagy a valószínűsége és lehetősége annak, hogy itt az ember sikereket ér el, illetve kudarcokat szenved el; más tartományok viszont *passzívak*, vagyis itt sem a

siker, sem a kudarc valószínűsége nem nagy. Nem bocsátkozom most bele az ábrán látható tendenciák elemzésébe, csak azt jegyzem meg, hogy már az ilyen egyszerű (s mint majd látjuk, minősítésre szoruló) adatok is fontos problémákra s teendőkre hívhatják fel részben a kutatók, részben a gyakorlati szakemberek figyelmét. A 4. ábra a mátrixmodellnek nem egy sorát, hanem egyik oszlopát mutatja be, vagyis azt, hogy egy adott tartományban, a *Munka, munkahely* tartományban milyen mértékben fordulnak elő a különféle értékek. Itt már a három csoport bontásában láthatók az adatok.

4. ábra

A munka és a munkahely mint pozitív és negatív értékek forrása

	Mérnökök	Szak-munkások	Segéd-munkások
Emberi kapcsolatok	+ +	+ +	+ +
Megbecsülés	+ +	+	+ +
Érdekes, kielégítő	+ +	+ +	+
Vezetők viselkedése	+ +	+	+ +
Előmenetel	+ +	—	— —
Nem túlfeszített, nem hajszolt	+ +	—	—
Részvétel a döntésekben	+ +	—	+ +
Kereset	+ +	—	— —
Igazságosság, méltányosság	+	—	+
Munkaszervezés	+	— —	+
Fizikai körülmények	—	— —	— —

A mátrixmodellek tehát, szemben a taxonomikus modellekkel, már alkalmasak arra, hogy a javak által hordozott értékek társadalmi eloszlásáról is képet adjanak. E modellek azonban a felvázolt formában még csak heurisztikus értékűek, csak a továbbgondolkodás segítőeszközei, de nem alkalmasak arra, hogy velük konkrét felméréseket végezzünk. Ehhez a modellek operacionalizálására, illetve továbbfejlesztésére van szükség.

c) Viszonyítási keret modellek

A mátrixmodellek minden rekesze egy-egy adott érték előfordulását jelzi, jelezheti egy-egy adott tartományban. De vajon hogyan *mérhető* egy-egy érték előfordulási szintje? Az értékeket hordozó javak *tárgyiasult* (vagy legalábbis az elemzés számára elvileg tárgyiasítható) tényezők, s ennek következtében előfordulásuk, társadalmi eloszlásuk objektíve mérhető, meghatározható. Maguk az értékek azonban, mint láttuk, csupán *virtualitások,* a javak olyan tulajdonságai, potenciái, amelyek bizonyos emberi szükségletek kielégítésére alkalmassá teszik őket. Hogyan mérhetők azonban e virtualitások? A társadalomstatisztika által használt objektív indikátorok segítségével, mint ismeretes, közvetlenül nem lehet mérni őket, csak következtetni lehet rájuk a jelzőszámok adataiból. Kétféle objektív jelzőszámmal szokás ugyanis az életminőség-kutatásokban dolgozni:

1. *Forrás indikátorokkal,* amelyek azt jelzik, hogy milyen mértékben állnak az életminőség szempontjából fontosnak ítélt (bár közelebbről gyakran meg sem határozott) értékeket hordozó javak az adott embercsoport rendelkezésére. Például:

– egy főre jutó jövedelem
– egy főre jutó lakótér
– 10 000 főre jutó kórházi ágyak száma

→ értékek → életminőség

2. *Visszacsatoló indikátorokkal,* amelyek valamely következményt regisztrálnak, s e következményekből engednek visszakövetkeztetni az adott csoport életminőségére (és esetleg az ezt az életminőséget meghatározó értékek halmazára). Például:

értékek ← életminőség ← | – öngyilkosságok számaránya
– iszákosok számaránya
– gyomorbajosok számaránya
– bűnözések számaránya

Megközelíthetők azonban az értékek egy másik oldalról is. Nem az őket hordozó javak, hanem az általuk kiváltott hatás: az úgynevezett haszonhatás vagy értékhatás oldaláról. A javakat ugyanis azért termeli a társadalom, hogy végül elfogyassza őket, s ez az „elfogyasztás" más szóval azt jelenti, hogy a javak által hordozott virtuális értékek „realizálódnak", beépülnek az egyének és közösségek szervezetébe, s ezzel lehetővé teszik a biológiai, pszichológiai és szociológiai szervezetek működését, fennmaradását, illetve fejlődését. S nem lehet-e vajon közvetlenül rákérdezni az értékekre itt, realizálódásuknak, haszonhatásuk kifejtésének szakaszában?

Az úgynevezett életminőség indikátorok látszólag közvetlenül regisztrálják a vizsgált népesség életében realizálódó értékeket. Ezek a jelzőszámok ugyanis olyan kérdésekre adott szubjektív válaszokban rejlő információkból épülnek fel, amelyek nyíltan vagy leplezve azt firtatják, hogy bizonyos értékek milyen mértékben fordulnak elő, illetve hiányzanak az adott emberek életében. Valójában azonban ezek az indikátorok nem adnak közvetlen s megbízható képet még az értékek szubjektív megéléséről sem (vagyis az értéktermelő folyamat végső outputjáról, a szubjektív életminőségről sem), s még kevésbé adnak ilyen képet az adott népességnek objektíve rendelkezésére álló értékekről, értékpotenciákról (vagyis az értéktermelő folyamat úgynevezett közbülső outputjáról, az objektív életminőségről). Nem adnak, mert – egyfelől – az emberek általában vonakodnak at-

tól, és igen gyakran képtelenek arra, hogy megbízható és részletes információkkal szolgáljanak saját maguk szubjektíve megélt értékellátottságáról és értékhiányairól, s mert – másfelől – az, ahogy s amilyen mértékben az emberek szubjektíve realizálják, megélik az objektíve rendelkezésükre álló értékeket, igen nagy mértékben függ egy javarészt rejtett s öntudatlan *viszonyítási kerettől,* amely a következő főbb alkotóelemekből tevődik össze:

a) múltbeli élmények
b) jövőbeli kilátások
c) viszonyítási csoportok adatai
d) hagyományos társadalmi normák
e) aspirációk

Csak e tényezők, a közvetítő mechanizmusok ismeretében lehet eredményesen következtetni a szubjektív válaszokból az értékek objektív meglétére illetve hiányára, s csak így lehet a mátrixba bekerülő szubjektív adatokat az objektív értékszint feltárására alkalmas információkká átalakítani. E tényezőket egyébként az 5. ábrán fölvázolt úgynevezett viszonyítási keret modellek segítségével elemzik a kutatók.

d) Analitikus modellek

A mátrixmodellek e továbbfejlesztett, a viszonyítási keretet is figyelembe vevő változatának is még két komoly hiányossága van. Egyfelől, hogy pusztán *leíró modellek;* egyszerűen csak regisztrálják a különféle értékek társadalmi eloszlását, s nem felelnek, nem tudnak felelni a MIÉRT? kérdésekre. Vagyis az olyan kérdésekre például, hogy: Mi az oka az értékek ilyen vagy olyan eloszlásának? bizonyos értékek hiányának vagy feleslegének? Milyen tényezők szabályozzák egy adott társadalomban az értékek eloszlását? stb. Ezeknek a tényezőknek és okoknak az ismerete pedig feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a társadalom eredményesen tudja szabályozni s optimalizálni

5. ábra

Viszonyítási keret modellek

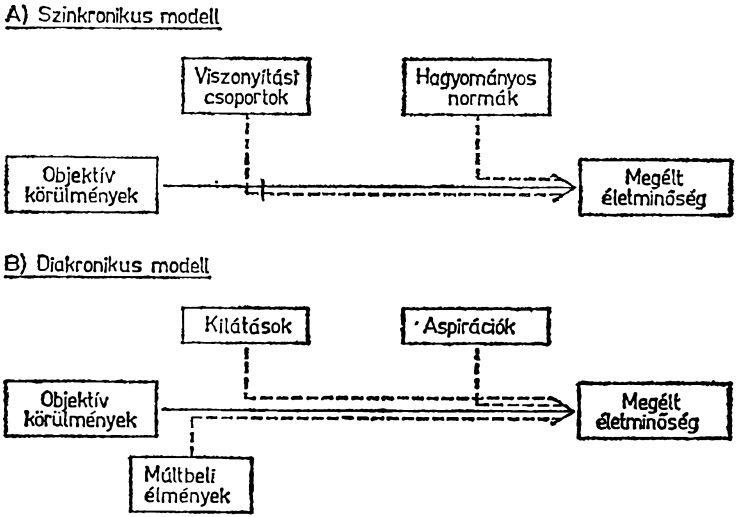

a javak hordozta értékek eloszlását, körforgását. Az analitikus modellekkel dolgozó életminőség-kutatók többsége az értékek társadalmi eloszlásának ezeket a (részben oksági) összefüggéseit és meghatározó tényezőit elemzi.

Egy széles körű életminőség-felmérés előkészítéseképpen 1972 óta mi is több probléma- és összefüggésfeltáró vizsgálatot végeztünk.[8] Az egyik ilyen vizsgálat során 6–8 órás interjúkat készítettünk segédmunkások, szakmunkások és magas beosztású mérnökök egy-egy 25-től 45 fős csoportjával, s az interjúkat részben minőségi elemzésnek, részben mennyiségi tartalomelemzésnek vetettük alá. Az így kapott eredmények alapján készült kérdőívekkel hasonló mintán újabb felmérést végeztünk. Az adatok feldolgozása során a több száz változót előbb mintegy 150 változóra redukáltuk, majd e változók összefüggésrendszerét sokváltozós elemzéstechnikák (korrelációszámítás,

többszörös regresszió analízis, faktorelemzés, cluster elemzés, kanonikus és parciális korrelációszámítás stb.) segítségével igyekeztünk feltárni.

Nincs különösebb jelentősége annak, hogy ezek a viszonylag kis mintán elvégzett vizsgálatok is megerősítik azt a statisztikai és szociológiai evidenciát, hogy az emberek és embercsoportok objektív gazdasági és társadalmi helyzete bizonyos fokig meghatározza, hogy ezek az emberek és csoportok milyen mértékben részesülnek a társadalom rendelkezésére álló anyagi és szociális javakból és az általuk hordozott értékekből. Nem meglepő az sem, hogy az objektív tényezők közül néhány, például az apa foglalkozása (vagyis a társadalmi reprodukciós mechanizmus egyik mozzanata) vagy a falusi, illetve a nagyvárosi gyerekkor és pályakezdés (az úgynevezett regionális hátrány egyik alkotóeleme) különösen erősen meghatározza a javak eloszlását. Rég ismert törvényszerűséget erősített meg e vizsgálat azzal is, hogy kimutatta: a javak társadalmi eloszlását legerősebben meghatározó objektív tényezők egyetlen „dimenzióba" állnak össze, s e dimenzió nem más, mint az a hely, amit az adott emberek, embercsoportok a munka társadalmi szervezetében, megosztásában elfoglalnak.[9] Vizsgálatunkban e dimenziót a következő változók határolták be:

- az apa iskolai végzettsége és foglalkozása
- saját iskolai végzettség és foglalkozás
- a gyerekkori s ifjúkori lakóhely (falu, illetve nagyváros)
- a munkahelyek száma
- a munkahely földrajzi stabilitása, illetve instabilitása
- egy, illetve több műszakban való dolgozás
- évekig tartó ingázás, illetve ingázás hiánya.

Ezen az alapvető dimenzión a mintába bekerült mérnökcsoport viszonylag magasan, a szakmunkáscsoport középhelyzetben, a segédmunkáscsoport viszonylag alacsonyan helyezkedett el. S minthogy más tényezők szempontjából (például életkor, nem, családi állapot) nagyjából homogén az egész minta, az anyagi és szociális javak eloszlásában jelentkező, s a következő néhány

táblán látható különbségek jelentős mértékben ennek az objektív tényezőcsoportnak a függvényeiként értelmezhetők. (1–4. táblázat).

Az az említett vizsgálatokból leszűrhető tanulság viszont már figyelmet érdemel, hogy az objektív tényezők a vártnál (a más országokban elvégzett hasonló jellegű vizsgálatok alapján vártnál[10]) nagyobb mértékben meghatározzák nemcsak az anyagi és szociális javaknak, hanem az értékek – még az anyagi

1. táblázat

Jövedelem (százalékban)

	Alacsony	Közepes	Magas
Mérnökök	11	53	36
Szakmunkások	13	52	33
Segédmunkások	63	37	—

2. táblázat

Havi megtakarítás összege (százalékban)

	0—999 Ft	1000—1999 Ft	2000 Ft fölött
Mérnökök	39	25	36
Szakmunkások	36	51	13
Segédmunkások	77	19	4

3. táblázat

Lakáskomfort (százalékban)

	Folyóvíz	Állandó melegvíz
Mérnökök	100	96
Szakmunkások	93	64
Segédmunkások	64	37

4. táblázat

Közlekedéssel eltöltött idő naponta (százalékban)

	1 óra	2 óra	Több mint 2 óra
Mérnökök	59	39	4
Szakmunkások	49	40	11
Segédmunkások	31	13	56

és szociális javaktól viszonylag függetlennek látszó társas és személyiségértékek – egész skálájának társadalmi eloszlását is. A regresszió elemzések során kiderült ugyanis, hogy a 12 legerősebb objektív változó még a látszólag legszubjektívebb értékek eloszlását is meghatározza, 20 és 55% közötti erősséggel. Meghatározzák – e határok között – nemcsak azt, hogy milyen esélye lesz az embernek a továbbtanulásra, a szabad pályaválasztásra, a kedvező jövedelmi viszonyokra, az egyműszakos és jó körülmények között végzett, illetve érdekes, vonzó munkára, a döntésekbe való beleszólásra, de meghatározzák – e határok között – azt is, hogy milyen mértékben lesz majd része az embernek sikerben, megbecsülésben, töretlen életpályában, pozitív emberi kapcsolatokban, személyiségének kiteljesülésében, sőt meghatározzák még azt is, hogy hajdani gyermekkorát milyennek tekinti az ember. Helyszűke miatt csak néhány táblát közlök ezeknek az összefüggéseknek az illusztrálására (5–11. táblázat).

5. táblázat

Gyermekkori boldogság (százalékban)

	Boldog	Meglehetősen boldog	Boldogtalan
Mérnökök	79	21	—
Szakmunkások	79	12	9
Segédmunkások	55	32	13

6. táblázat

Pályaválasztást elképzelések száma 13—25 éves korban (százalékban)

	0	1	2	Több	Megvalósult elképzelések
Mérnökök	7	51	35	7	69
Szakmunkások	22	59	17	2	40
Segédmunkások	28	65	7	—	19

7. táblázat

Elégedettség jelenlegi foglalkozással (százalékban)

	Magas	Közepes	Alacsony
Mérnökök	89	11	—
Szakmunkások	60	24	16
Segédmunkások	48	26	26

8. táblázat

Siker és kudarc (százalékban)

	Sikerek túlsúlya	Kudarcok túlsúlya
Mérnökök	86	14
Szakmunkások	53	36
Segédmunkások	44	46

9. táblázat

Sérelmek, panaszok (egy főre eső átlag)

	Panaszok	Komoly sérelmek
Mérnökök	5,84	1,76
Szakmunkások	6,39	4,51
Segédmunkások	9,80	4,37

10. táblázat

Gyermekek továbbtanulási kilátásai (szubjektíve) (százalékban)

	Magas	Közepes	Alacsony
Mérnökök	100	—	—
Szakmunkások	19	42	30
Segédmunkások	7	39	53

11. táblázat

Az élet... (százalékban)

	Érdekes, teli	~	Unalmas, üres
Mérnökök	82	18	—
Szakmunkások	57	39	4
Segédmunkások	44	49	7

Ezek az egyszerű táblák azonban az elemzésnek csak az első szintjét alkotják. Föltárnak ugyan már bizonyos számszerűsíthető összefüggéseket az objektív gazdasági és társadalmi tényezők, valamint az emberek s közösségek legrejtettebb értékszférája között, de önmagukban nem nyújtanak elegendő alapot sem ahhoz, hogy az objektív tényezőkre vonatkozó gazdasági és társadalmi döntések e szubjektív szférát érintő hatásait kiszámítsuk, s különösen nem ahhoz, hogy a gazdasági és társadalmi tervezés eszközeivel megpróbáljuk e javak létrejöttének és társadalmi eloszlásának folyamatát kedvezően befolyásolni. Ehhez az összefüggések jóval alaposabb feltárása szükséges.

Az említett sokváltozós elemzéstechnikák alkalmasnak ígérkeztek arra, hogy előbbre jussunk e téren. Első lépésként tehát elkészítettük és végig elemeztük a legfontosabb változók teljes korrelációs hálózatát, majd regresszió analízissel kiparciáltuk a mátrixból a legfontosabb függő változókat meghatározó objektív, majd később az objektív és szubjektív változókat.[11] Egyetlen példán mutatom be, hogy az összefüggéseknek milyen gazdag hálózatára deríthető így fény. Példaként álljon itt az

egyik legfontosabb emberi-közösségi érték: a barátság, illetve tágabban a *pozitív emberi kapcsolatok* egész csoportja és ellen-

6. ábra

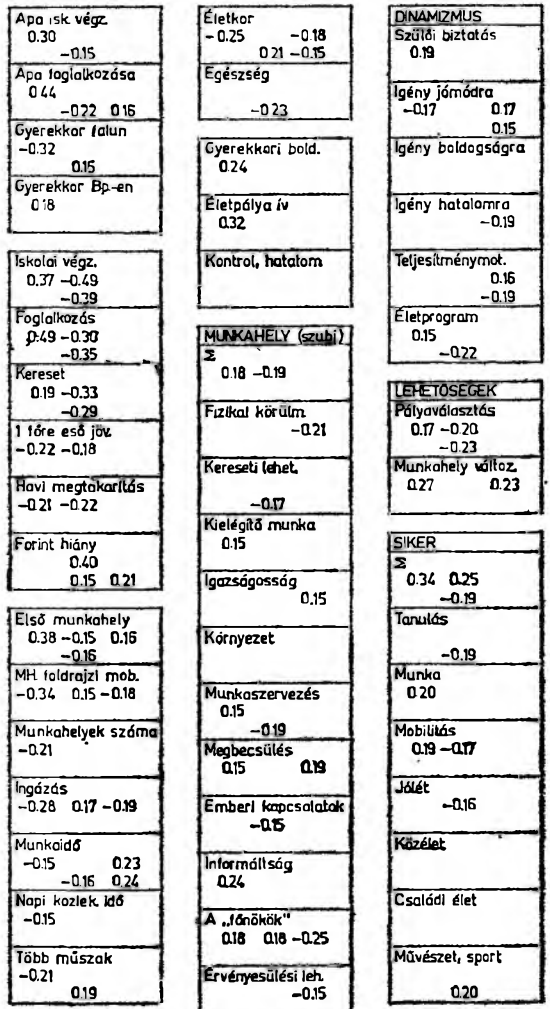

párja, a *negatív emberi kapcsolatok csoportja* (ellenszenv, ellenségeskedés, rosszakarók stb.).

Tolerancia
−0.27 0.21
−0.26
Vallásosság
0.23
Anómia
−0.27 −0.17
0.27
Fatalizmus
−0.26 −0.27

ERKÖLCSI ELVEK
Család
−0.18
Felelősség
0.15
0.15 0.19
Kötelesség
−0.16
Lelkiismeret
0.29
Társad. haladás
Elvek
−0.22
Relativizmus
0.19
Sokak boldogsága
0.18

Barátok
0.21 −0.30
0.28
Rosszakarók
0.28 0.28
Egyesületi tagság
0.29 −0.18
−0.19

ALAPÉRTÉKEK
Emberi kapcsol.
0.18 −0.19 0.15
Megbecsülés
0.20
Alkotó munka
0.24 −0.19
Tiszta lelkiismer.
0.15
Jó MH légkör
0.15
0.15
Családi boldogság
0.15
Egészség
−0.19
Béke, harmónia
−0.19
Teljesítmény, sik.
Anyagi biztonság
0.15 −0.19
Hely a társad.-ban
Igazságosság
−0.17
Érvényesülési leh.
−0.20

Élet: érdekes
−0.35
−0.15
Élet: örömmel teli
−0.31
−0.15 −0.21

ÖNÉRTÉKELÉS: ÁLT
Társadalmi rang
Iskolai végzettség
0.24
Becsületesség
−0.19
Hasznosság
Sikeresség
0.19
Hatalom, befolyás
−0.15
0.16
Életszínvonal
−0.22 −0.20
Boldogság
0.20
0.18
Kapott értékek

ÖNERTÉKELÉS: MH
Kereset
−0.20 −0.32
−0.28
Hatalom, befolyás
−0.15 −0.21
−0.20
Szakértelem
0.16
−0.26
Jó dolgozó
0.18
Népszerű
0.20 0.19
Nélkülözhetetlen
0.19
Σ
0.19
−0.17 −0.18
Kapott értékek
0.16 −0.20 −0.19
−0.17 −0.18

ELÉGEDETTSÉG
Σ
0.21 −0.35
−0.23 −0.27

Foglalkozás
0.15 −0.19
Iskolai végzettség
Eddigi élet
−0.21
−0.20
Perspektívák
−0.26
−0.27
Életszínvonal
−0.39
−0.21 −0.21
Lakás Σ
−0.27
−0.24
Lakás: fizikai
−0.20 −0.17
0.27
Lakás: társad-i
−0.15
0.37
Lakás: szolgáltat.
0.20
Lakás: politikai
0.17
Munka
−0.15 −0.27
−0.39
Gyerekek ellátásai
−0.57
−0.31
Emberi kapcsol.
−0.16 −0.42
−0.22
Emberek általában
−0.31
Hazai viszonyok
−0.18 −0.26
Az ember önmaga
−0.17

E két változócsoport korrelációs mátrixa a 6. ábrán látható (feltüntettük, de nem elemezzük a dolgozatban a *Tolerancia,* az *Anómia*[12] és a *Fatalizmus* korrelációs együtthatóit is), regresszió analízisük pedig a 12. és 13. táblázaton látható, ahol is feltüntettük

a/1 – a kiparciált objektív változók *eredeti* korrelációs együtthatóját a függő változóval;

a/2 – a kiparciált objektív változók korrelációs együtthatóját a függő változóval a *kiparciálás pillanatában;*

b/1 – a regresszió analízis 12. lépése után a függő változóval még szignifikánsan korreláló változók *eredeti* korrelációs együtthatóját;

b/2 – korrelációjukat a függő változóval a *12. regressziós lépés után.*

12. táblázat

Többszörös regresszió analízis

Függő változó: Pozitív emberi kapcsolatok

Lépések	a/1	a/2
1. Munkaidő	.23	.23
2. Munkahely: fizikai körülmények	—0.21	—0.27
3. Ingázás	—0.19	—0.27
4. Születési hely	—0.15	—0.19
5. Földrajzi mobilitás	—0.19	—0.17
	b/1	**b/2**
Munkahely változtatási lehetőség	—0.15	—0.19
Jómód	.15	.15
Érdekközösség főnökkel	.15	.22
Teljesítménymotiváció	.15	.11
Igény befolyásra, hatalomra	—0.19	—0.13
Negatív emberi kapcsolatok	.25	.19
Anómia	—0.17	—0.21
Elégedettség önmagával	—0.05	—0.16

13. táblázat

Többszörös regressztó analizis

Függő változó: Negatív emberi kapcsolatok

Lépések	a/1	a/2
1. Munkaidő	.22	.22
2. Szegénység index/2	.21	.22
	b/1	b/2
Önértékelés: becsületes	.12	.20
Jómód	.11	.17
Igény jómódra	.15	.19
Boldogság	.16	.20
Pozitív emberi kapcsolatok	.25	.19
Anómia	.26	.16
Elégedettség életszínvonallal	—0.21	—0.16

Már a korrelációs mátrixból is látható, hogy a pozitív és a negatív emberi kapcsolatok nem egyetlen dimenzió két pólusát alkotják, hanem két egymástól részben független dimenzióként működnek (ahogy például Norman M. Bradburn híres mentális egészség-, illetve szociális közérzet-vizsgálataiban a pozitív és negatív effektusok bizonyultak két független változónak), s ez újabb hangsúlyt ad annak a *caveat*-nak, hogy a pozitív és negatív életminőség-értékek tartománya nem tükörképe egymásnak, vagyis más szóval, hogy a pozitív értékek eloszlását vizsgálva nem hull ölünkbe egyúttal a negatív értékek eloszlásának ismerete is. Vizsgálatunkban például a *Munkaidő hossza* egyenes arányban van mind a pozitív, mind a negatív emberi kapcsolatok számával, az *Életkor* és a *Munkahelyi pozíció* viszont mindkettővel fordított arányban van; vagyis, például, az életkor növekedésével a barátok és rosszakarók (vélt vagy tényleges) száma egyaránt csökken. Más változók viszont élesen szembe-

állítják a pozitív és negatív emberi kapcsolatokat; az *Anómia* növekedésével például fogynak a pozitív, és erősödnek a negatív emberi kapcsolatok. Bár itt nyilván nem oksági kapcsolatokról, hanem kölcsönhatásról van szó: a pozitív emberi kapcsolatok gyengülése s a negatívok erősödése legalább annyirá lehet forrása, mint következménye az anómiának. A változók egy harmadik csoportja vagy csak a pozitív, vagy csak a negatív emberi kapcsolatokkal van összefüggésben. A nagy *Földrajzi mobilitás* vagy *Befolyásra törekvés* úgy látszik, hogy csak a pozitív emberi kapcsolatok szubjektíve megítélt számát csökkenti. A *Konformitásra* való fokozott hajlam viszont, vagy a *Megelégedettség* különböző komponensei csökkentik a negatív kapcsolatok valószínűségét, anélkül, hogy befolyással lennének a pozitív emberi kapcsolatok alakulására. Persze itt sem bizonyíthatóan egyirányú oksági hatásról, hanem kölcsönhatásról vagy akár csak együttes előfordulásról van szó.

A regresszió analízis további fontos információkkal szolgált. Kiderült például, hogy a pozitív emberi kapcsolatokat a következő objektív tényezők rombolják a legjobban (illetve már eleve akadályozzák a létrejöttüket):

– fizikailag nehéz, megerőltető, fárasztó, rossz körülmények között végzett, balesetveszélyes munka
– ingázás
– faluról való felnőttkori elszakadás, faluból városba kerülés
– nagy földrajzi mobilitással egybekötött munkahelyváltások
– életpálya törés
– rossz lakáskörülmények.

A legerősebb objektív változók kiparciálása után is figyelembe veendő összefüggés maradt még a következő szubjektív változókkal: *pozitív* korreláció a szubjektíve megítélt *Életszínvonallal* és a *Közösségbe való integráltság* fokával. *Negatív* korreláció az *Anómiával*, az *Önmagunkkal való megelégedettséggel* és a nagyobb *Befolyásra, hatalomra való igénnyel.*

A negatív emberi kapcsolatokat az általunk vizsgált objektív változók jóval kisebb mértékben határozták meg, mint a pozi-

tív kapcsolatokat (12 regressziós lépés után varianciájuknak csak 22%-át, szemben a pozitív kapcsolatok 30%-ával). Az adatfelvevő apparátus továbbfejlesztése folyamatban van; számításaink szerint predikciós erejét már a következő vizsgálatban 10–15%-kal emelni tudjuk csaknem valamennyi fontos életminőség-változó vonatkozásában.

Nincs mód most arra, hogy ismertessem a több mint ötven változóra elvégzett korrelációs, többszörös regresszió, cluster és más elemzések eredményeit. A kutatás zárójelentésében is csak egy részük kaphatott helyet.[13] De célom e tanulmányban nem is a részeredmények ismertetése, hanem annak megmutatása volt, hogy a társas- és személyiségértékeknek ez az eddig zárójelbe tett és tartott szférája is megnyitható és bekapcsolható a javaknak és értékeknek abba az összefüggés- és áramlásrendszerébe, amelynek szabályozásával a gazdasági és társadalmi tervezés eredményesen foglalkozhat és foglalkozik. De a kapcsolatok meglétének bemutatásával egyidőben szeretném hangsúlyozni e kapcsolatok *bonyolultságát* is. Elsősorban azt, hogy külön-külön még a legerősebb objektív gazdasági-társadalmi tényezők is csak néhány százalék erejéig határozzák meg az értékek társadalmi eloszlását (s még kevésbé határozzák meg az értékek szubjektív megélését, beleépülését egy-egy ember vagy embercsoport életébe, életminőségébe).[14] Láttuk, csak több objektív és szubjektív változó sajátos s még csak részben feltárt konstellációja *együttesen* határozza meg egy-egy érték eloszlását olyan mértékben, hogy az közösségi-társadalmi akció vagy a gazdasági-társadalmi tervezés számára kezelhető tényezővé válhat. Ezeknek az összefüggéseknek gondos feltárása, alapos ismerete és messzemenő figyelembevétele nélkül mindenféle beavatkozás csak előre kiszámíthatatlan s javarészt negatív, torzító, romboló eredményhez vezethet.

3. AZ ÉRTÉKEK TÁRSADALMI „TERMELÉSÉNEK" MODELLÁLÁSA

Az eddig ismertetett életminőség-modelleknek van egy komoly s eddig még nem említett gyengeségük, amelyben osztozik az imént leírt, fejlett analitikus modellekkel dolgozó életminőség-kutatások többsége is. E gyengeség abban áll, hogy elsősorban vagy kizárólag a javak s az általuk hordozott értékek társadalmi elosztásának problémáival foglalkoznak, s többnyire föl sem vetik e javak, illetve értékek társadalmi „termelésének", létrehozásának kérdését. A társadalom rendelkezésére álló javakat egyszerűen adottnak veszik, a lakosság különböző csoportjait, rétegeit pedig pusztán e javakkal s az általuk hordozott értékekkel kisebb vagy nagyobb mértékben ellátott fogyasztónak tekintik. Holott valójában az emberek nemcsak fogyasztói, hanem előállítói, megtermelői is a javaknak és az általuk hordozott értékeknek. S minthogy az értékek társadalmi hiányának okai igen gyakran nem a javak, illetve értékek elosztásának, hanem létrehozásának, termelésének szakaszában keresendők, és elsősorban ott küszöbölhetők, küszöbölendők ki, a kutatásnak ezt a szakaszt is föl kell tárnia, és a tervszerű társadalmi cselekvés számára hozzáférhetővé kell tennie.

Ez a feladat azonban csak az utóbbi években kezdett tudatosodni az életminőség-kutatók körében, és így eddig alig néhány kezdeményezés történt e téren. Az egyik érdekes kísérlet Kenneth C. Land nevéhez fűződik, aki az értéktermelő tevékenységek és intézmények rendszerére építette föl egyik modelljét. (lásd a 7. ábrát).

Ez a modell, mint látható, még meglehetősen merev, s egyelőre csak egyirányú folyamatokat vizsgál (tevékenység, intézmény, termék). Valójában a javak és értékek társadalmi termelése és elosztása többirányú folyamatok komplex rendszere, s végső fokon ezt a komplex és dinamikus rendszert kell majd a kutatásnak föltárnia. Egy ilyen „többirányú áramlási modell" vázlatát mutatja be a 8. ábra.

7. ábra

Land modellje (1974)

Tevékenységtípus	Intézményes struktura	Szétosztott végtermék
Fajfenntartás Koragyerekkori szocializáció	Család	Házasság Termékenység Rokonság Elválás Személyiségformálás Képességek
Létfenntartás (A létfenntartással kapcsolatos javak és szolgáltatások termelése és fogyasztása)	Gazdasági élet Egészségvédelem	Foglalkoztatottság Jövedelem Szegénység Fogyasztás Szabadidő Lakás Közlekedés Fizikai környezet
Rend és biztonság	Kormány Vallás	Közbiztonság Jogi igazságosság Politikai és vallási részvétel
Szocializáció és kulturális szervezet	Tudás Technológia	Iskoláztatás A művészethez való hozzájutás

Az anyagi és szociális javak termelésének és elosztásának modellálása és vezérlése terén az ökonometria igen nagy eredményeket, a társadalomstatisztika és a társadalmi indikátor kutatás jelentős eredményeket ért már el. Ami viszont az e javak s más típusú javak által hordozott értékeket illeti: ezen a szinten a kutatás még csak az első lépések megtételénél tart, ámbár számos szociológiai, szociálpszichológiai és kulturális antropológiai vizsgálat eredményei fontos adalékokkal szolgálnak az említett, az elemzés számára nehezen hozzáférhető társas- és személyiség-értékek létrehozásának, „termelésének" kérdéséhez.[15]

8. ábra

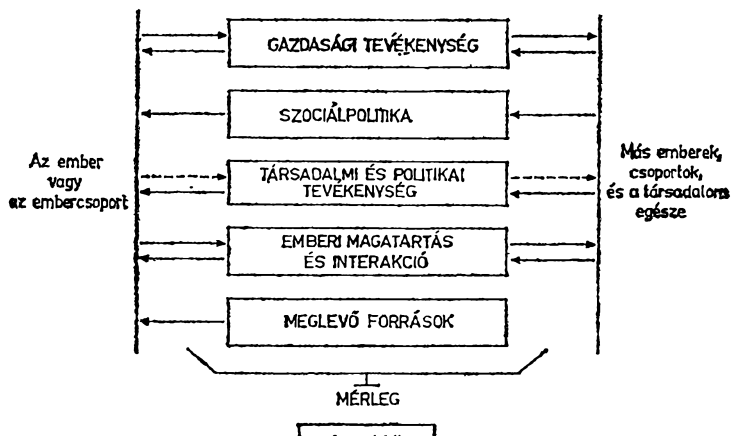

Szemben külföldi kollégáinkkal, az elmúlt 3–4 évben a mi erőfeszítéseink elsősorban erre a területre összpontosultak. Több vizsgálat során és több tanulmányban elemeztük a pozitív és negatív társasértékek, személyiségértékek és magatartásértékek létrejöttének történeti és társadalmi, intézményes és személyes körülményeit[16]. Részletesen feldolgoztuk ebből a szempontból az e tanulmányban elemzett életminőség-vizsgálat anyagát is, elsősorban azt kutatva, hogy az objektív és szubjektív, gazdasági, társadalmi és emberi tényezők milyen összefüggésrendszerének függvényeiként jönnek létre a közösségi-társadalmi együttélés szempontjából olyan fontos magatartásértékek, mint például a *toleráns emberi magatartás* vagy a különféle *morális* magatartástípusok. E vizsgálatok eredményeit külön tanulmányban ismertetem[17]. Mindazonáltal ezen a téren jóval több még a probléma és a megoldandó feladat, mint az eredmény. A társadalmi mérlegek és mátrixok készítése, tudjuk, még akkor is komoly nehézségekbe ütközik, ha kizárólag a ma

már viszonylag jól mérhető s részben pénzértékben is kifejezhető anyagi és szociális javak társadalmi körforgásáról van csak szó.[18] Az értékek, s különösen a társas- és személyiségértékek társadalmi termelésének és körforgásának modellálása és kvantifikálása egyelőre a kutatás egy jóval korábbi szakaszában, az első lépéseknél tart.

Itt is, mint annyi más területen, a közgazdászok, statisztikusok, szociológusok és más társadalomtudományi szakemberek együttműködésére, az eddiginél szorosabb s rendszeresebb együttműködésére volna szükség.

[1] Lásd elsősorban Drechsler László, Hoch Róbert, Pirityi Ottó és Bóc Imre cikkeit a „Közgazdasági Szemlé"-ben és a „Kereskedelmi Szemlé"-ben; lásd továbbá *Pirityi Ottó:* „Használati érték és érték" c. könyvét (Budapest 1969).

[2] Lásd többek között *H. Lehmann:* „Grenznutzentheorie" c. könyvét (Berlin 1968), amely „Határhaszonelmélet" címmel jelent meg magyarul (Budapest 1971.)

[3] Lásd ezzel kapcsolatban *Árvay János:* „A nemzeti termelés és a nemzeti jólét" c. tanulmányát (Statisztikai Szemle, 1976/8–9. sz.), valamint az ENSZ Statisztikai Bizottságának 18. és 19. ülésére készített anyagot.

[4] A társadalmi indikátorkutatásra vonatkozó legfontosabb szakmunkákat lásd a következő tanulmányok bibliográfiájában: *E. B. Sheldon–K. C. Land:* Social Reporting for the 1970's. Policy Sciences, 1973. 137–151. old.; *R. Johnston:* Review of New Compendia of Social Statistics and Social Indicators in Five Western Countries. Social Science Information, XV. 1976. 2. sz.; *Andorka R.–Kulcsár R.:* Egy társadalmi jelzőszámrendszer körvonalai. Statisztikai Szemle, 1975/5–6. sz.

[5] Meg kell vallanom, hogy a „jószág" fogalmának definíciójára vonatkozó közgazdasági irodalmat nem ismerem eléggé, de valószínűnek tartom, hogy e fogalmat az életminőség-kutatás általában, s ezen belül e tanulmány más értelemben használja, mint a közgazdászok. Ebben a tanulmányban minden értékhordozót jószágnak tekintek. Vagyis nemcsak az anyagi, a szociális és a környezeti javakat, hanem a közösségi-társadalmi tevékenységgel létrehozott értékhordozókat is. Például az emberi-közösségi együttélés olyan tárgyiasult szabályozóelveit, mint az alkotmány, a jogrendszer, a társadalmi gyakorlatban hatékonyan működő etikai elvek rendszere, hagyományosan kialakult s beidegzett emberi magatartásformák és így tovább.

[6] Az életminőség-kutatások kialakulására és problematikájára vonatkozólag lásd a következő munkákat és bibliográfiájukat: *A. Campbell–Ph. E. Converse–W. L. Rodgers:* The Quality of American Life. New York 1976.; *Bognár József:* Az emberi élet minőségi elemei. Valóság, 1976/6. sz.; *Hankiss E.–Manchin R.:* Szempontok az élet „minőségének" szociológiai vizsgálatához. Valóság, 1976/6. sz.

[7] E mátrixmodell, mint látható, még igen kezdetleges. Például azért, mert a felvett értékek nemcsak heterogének, hanem át is fedik, illetve részben implikálják egymást. A „szeretet" és a „megbecsülés" például alkotóeleme a „társas lét"-nek, mint értéknek; átfedi egymást a „megbecsülés" és a „presztízs" is. Bonyolítja a helyzetet az is, hogy az értékek maguk is értékhordozóvá válhatnak. A „tudás" például önmagában is érték (emberi szükségletet elégít ki), de egyben számos más érték hordozója is lehet. Például a „megbecsülés" vagy a „hatalom", vagy az „előbbrejutási lehetőség" hordozója. A manapság folyó vizsgálatok egyik célja épp az, hogy az értékek e ma még meglehetősen ismeretlen tartományát feltárja, rendezze, az értékeket pontosan definiálja.

[8] 1972–1974: „Az ipari dolgozók néhány rétegének értékrendszere"; 1975–1976: „Életmód, életminőség, értékrendszer". (E vizsgálatok a következő intézmények támogatásával folytak: OMFB, MTA Szociológiai Intézet, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Népművelési Intézet, Könyvtártudományi Módszertani Központ, MTA Irodalomtudományi Intézet.)

[9] Lásd ezzel kapcsolatban Ferge Zsuzsa kutatásait. *Ferge Zsuzsa:* Társadalmunk rétegződése. Budapest 1969.

[10] Lásd elsősorban Allardt skandináv és Cantril nemzetközi összehasonlító vizsgálatát: *E. Allardt:* About Dimensions of Welfare. Helsinki 1973.; *H. Cantril:* The Pattern of Human Concerns. New Brunswick 1965.

[11] A közgazdászokat s kiváltképpen az ökonometria szakembereit bizonyára meglepi, hogy az elemzett korrelációs kapcsolatok többsége viszonylag gyenge. Az életminőség-kutatásoknak azonban, akárcsak a tudat- és értékszociológiai vizsgálatoknak, minthogy igen nehezen operacionalizálható szubjektív változók sokaságának bonyolult összefüggésrendszerét elemzik, szükségszerűen figyelembe kell venniük minden szignifikáns korrelációt, még akkor is, ha a 0,2–0,4 erősségű együtthatók alig jeleznek többet annál, mint hogy egyáltalában van kapcsolat a változók között.

[12] E fogalmat Durkheim óta több, egymástól részben eltérő értelemben használja a szociológia. E tanulmányban az emberi életnek értelmet adó és a közösségi együttélést lehetővé tevő társadalmi célok és normák hiányát értjük anómián.

[13] Életminőség-modellek. Budapest 1977.

[14] Az életminőség-kutatások egyik legjelentősebb ága épp az objektív élethelyzet és ezen élethelyzet szubjektív megélése közti kapcsolatokat vizsgálja. Lásd ezzel kapcsolatban: *A. Campbell–R. Converse*, eds.: The Human Meaning of Social Change. New York 1972.; *B. Strumpel*, ed.: Subjective Elements of Well-being. Párizs 1974.

[15] Külön tanulmányban foglalkozom azzal a kérdéssel, hogy mennyiben s milyen értelemben lehet a „termelés" fogalmát használni az ilyen típusú értékek létrehozásával kapcsolatban. „A társas- és személyiségjavak társadalmi »termelése«." Budapest 1976. Kéziratban.

[16] *Hankiss E.:* Változások a társadalom értéktudatában. Kultúra és Közösség, 1974/4. sz.; A tanári pálya foglalkozási ártalmairól. Kritika, 1974/1. sz.; Értékszociológiai kísérlet. Budapest, Népművelési Intézet 1977. Érték és társadalom. Budapest, Magvető 1977.

[17] Lásd a 13. jegyzetben említett tanulmányt.

[18] A társadalmi mérlegek kidolgozásával kapcsolatos problémák és eredmények általam ismert legjobb áttekintését a következő tanulmánykötet nyújtja: *K. C. Land–S. Spilermann* eds.: Social Indicator Models. New York 1975. Lásd továbbá Árvay János cikkét a „Statisztikai Szemle" 1976/8–9. számában: „A nemzeti termelés és a nemzeti jólét."

II. AZ ÉLETMÓDKUTATÁSOK MÓDSZEREI

MANCHIN RÓBERT

Az életmód empirikus vizsgálatának módszertani kérdései

Az életmód szociológiai problémáinak tanulmányozása nem válik el élesen a szociológiai kutatás során általában felvetődő metodológiai kérdésektől. Akárcsak a szociológia más ágazataiban, az életmód szociológiai vizsgálata során is a vizsgálati módszerek körülhatárolható elméleti pozíciók következményei. Az elfogadott elméleti alapállás határozza meg az alkalmazott módszerek jellegét és körét; ez szabja meg végül is a feltehető kutatási kérdéseket és azokat a fő megközelítési irányokat is, amelyek mentén ezekre válaszokat kívánunk kapni.

Tanulmányunk címe bizonyos értelemben félrevezető, azt sugallja, mintha lehetséges volna teljes általánosságban beszélni az életmód empirikus vizsgálatának módszertani kérdéseiről. Ez nyilvánvaló képtelenség. Az életmód problémájának szociológiai vizsgálatán belül is többfajta elméleti-fogalmi megközelítés létezik, és ezek mindegyike sajátos, egymástól is elkülöníthető módszertani kérdéseket vet fel.

Az életmód szociológiai vizsgálata során kialakulóban van az a fogalmi-elméleti keret, amely lehetővé teszi az életmódra vonatkozó szociológiai elméletek létrejöttét.

Ha a definíciókat, a szociológiai életmód-fogalom meghatározási kísérleteit jellemzőnek fogadjuk el a terület fogalmi fejlettségére, akkor megállapíthatjuk, hogy azok a problémák, amelyek körül a legtöbb fogalmi bizonytalanság van, egyben módszertanilag is a legkevésbé megoldottak.

A szisztematikusság igénye nélkül három olyan kérdést emelnék ki, amely véleményem szerint kulcsfontosságú az életmódra vonatkozó szociológiai elmélet szempontjából.

Kérdésekben a három problémakört a következőképpen lehet megfogalmazni:

1. Az életmód mennyire tekinthető egy olyan „objektív" jelenségnek, amely függetlenül tanulmányozható az emberek rá vonatkozó véleményeitől, értékeléseitől?

2. Mennyire tekinthetjük az életmódot a vizsgálódás szempontjából „jelenidejűnek", az adott „keresztmetszeti" hatások által determináltnak és milyen mértékben olyannak, amit a múlt és jövő alakító hatása határoz meg?

3. Ki a szociológiai életmód-fogalom „alanya", a társadalom melyik szintjén tanulmányozható, és a társadalmi szint megválasztásának melyek a módszertani következményei?

A kutatások, ha implicit formában is, de mindig állást foglalnak a fenti kérdésekre adható alternatív válaszlehetőségek egyike mellett.

Az adott válaszok természetesen kihatnak az életmódkutatás módszereire is, éppen úgy, ahogy akarva-akaratlan az alkalmazott módszerek is behatárolják a kérdésekre adható válaszok módszertani érvényességét.

1. Az első kérdésre adott válasz egyben az egész életmódkutatás módszertanát is meghatározza.

A kutatás során gyakran úgy kezeljük a társadalmi jelenségeket, mint a fizikai jelenségeket. A fizikai jelenségek önmagukban jelentőség-, „értelem"-nélküliek; mi adunk nekik jelentőséget, szándékainktól, érdekeinktől függően. Az életmód külső, tárgyi feltételeinek, mint a lakásnak vagy az autónak a jelentősége, értelmezése attól a kulturális kontextustól függ, amelyben megjelenik, és természetesen a mi rá vonatkozó értelmezésünktől. Berger és Luckmann érvelése szerint a társadalmi jelenségek a kollektíven, a társadalom mindennapos aktivitásai során konstruált értelmezésekből állnak.

Ha komolyan vesszük a fenomenológiai vagy interpretatív szociológia érvelését, akkor ebből egy sor módszertani következmény adódik az életmód kutatására nézve is.

Áttekintve a szociológiai megközelítéseket, közösnek talál-

juk, hogy három tartalmi szférát különítenek el az életmód szociológiai fogalmán belül. Ez a három alkotóelem a következő:

a) a társadalom strukturális tényezői (az életmód objektív feltételei, életkörülmények stb.);

b) aktivitás (viselkedés, tevékenységek szervezett rendje stb.);

c) a „tudatosság" körébe tartozó problémák (értékek, normák, „életmódot vezérlő elvek" stb.).

Mindhárom terület kutatása során beleütközünk az első kérdéssel jelzett problémakörbe.

a) A fenomenológiai irányzatot követő szociológusoktól eltekintve – akik éppen azt vizsgálják, hogy milyen folyamatok során dolgozzák ki az emberek a társadalmi struktúrának egy közös és működő értelmezését – az életmódot tanulmányozó kutatók megegyeznek abban, hogy leglényegesebbek a társadalom struktúrájából adódó meghatározó tényezők, és ezeknek a társadalmi változóknak az életmód más jellemzőivel alkotott korrelációi megfigyelhetők és leírhatók. Például egy társadalmi osztályhoz való tartozás és egy bizonyos életvitel folytatásának lehetősége közötti erős összefüggés arra ösztönzi a kutatót, hogy többet tárjon föl azokból a struktúrán belüli mechanizmusokból, amelyek ezt az állapotot létrehozták. Az embereknek a különböző életvitelekre vonatkozó interpretációiról feltesszük, hogy azokat meghatározza a hely, amelyet ebben a tőlük függetlenül létező struktúrában foglalnak el. A társadalmi struktúra ebben a felfogásban az életmód váza, nagyjából változatlan bázisát alkotja a tevékenység-rendszereknek, életmód-mintáknak. Cicourel, aki a fenomenológiai szociológia alapjáról bírálja ezt a módszertani tételt, a következő veszélyre hívja fel a figyelmet: „A strukturális érvelések rendszerint feltételezik, hogy a társadalmi struktúrán belül elfoglalt hely a legfontosabb tényező a szereplő viselkedésének előrejelzésében, amikor is a szereplő viselkedését egy másik, ugyancsak strukturális természetű indikátor jelöli."

A társadalmi struktúra életmód-meghatározó mechanizmusairól aprólékosabb, pontosabb képet kaphatunk, ha felhasz-

náljuk a mindennapi életet tanulmányozó szociológia társadalmi struktúrafelfogását. Számukra ez a struktúra a résztvevők alkuinak a tárgya, és állandóan változik, ahogy az emberek interakciókba lépnek egymással.

b) Az életmód empirikus vizsgálatainak nagy többsége a megfigyelhető tevékenységek leírására koncentrált. A különböző szociológiai megfigyelési technikák segítségével (közvetlen megfigyelés, kérdőívek, időmérlegnaplók) leírhatjuk a megfigyelt aktivitásokat, és hihetjük, hogy ezzel egy „hű" leírását adtuk a megfigyelt életmód-jelenségeknek.

A behaviorizmus – és ezzel együtt a mögötte meghúzódó, gyakran primitíven determinista emberkép – nagy vonzerőt gyakorol a tudományos pontosságra törekvő életmódkutatásban. A „fizikai" terminusokban analizálható tevékenységstruktúrák (idő, gyakoriság, szervezettség, konzisztencia stb.) vonzásában az egyes tevékenységeknek a résztvevők számára való társadalmi jelentősége, „értelme" könnyen elsikkad. Ezzel együtt az életmód jelentéseinek a lényege: „társadalmi" karaktere csúszik ki az empirikus vizsgálódás keretei közül.

c) Az életmód vizsgálatának strukturális és viselkedési megközelítései, ha kizárólagosan használják őket, általában egy erősen determinisztikus emberképpel dolgoznak. A tudatosság problémája, ha egyáltalán felmerül az elméleti keretben, csak zavaró „fekete doboz". Ennek a „fekete doboz"-nak a felnyitása egyet jelent azzal is, hogy egy érvényes szociológiai életmódrendszer modelljének megalkotása során nem tekintünk el annak a részrendszernek a vizsgálatától, amely az egész modell realitásának egyik kulcsa.

Módszertanilag talán e feladat következetes végigvitele a legproblematikusabb. Nemcsak azt feltételezi, hogy végiggondoljuk az egész szociológiai életmódkutatást egy következetes ontológiai álláspontról, hanem azt is, hogy ezzel adekvát kutatási módszertant is kidolgozzunk.

2. Az életmódkutatásban felvetődő, a jelenleginél nagyobb figyelmet érdemlő kérdés az életmód statikus vagy dinami-

kus jellegének, más szóval az életmód „történetiségének" a problémája. Az empirikus életmód-vizsgálatok azzal, hogy szinte kizárólag a survey-technikát alkalmazzák, szükségképpen korlátozzák az időtényező figyelembevételét. Az elemzések fő stílusa a keresztmetszeti analízis, amelynek során az életmódot az adott társadalmi struktúrán belüli viszonyok rendszerében értelmezik. A kutatás egyik alapvető kérdése éppen az, hogy a megértéshez nem elég a keresztmetszeti elemzés; a strukturális tényezők segítségével meg lehet magyarázni az életmód-modellek fennmaradását, de kevésbé kialakulásukat. Az életmódra vonatkozó elméleti igényű munkák eléggé egyértelműen tisztázták, hogy az életmód történetileg többszörösen is meghatározott. Ez a meghatározottság más és más mechanizmusokon keresztül érvényesül a különböző társadalmi szinteken.

Az egyén életmódjának tanulmányozása során már megkísérelték, hogy „dinamizálják", alakulásában vizsgálják a jelenségeket. Módszertanilag azonban még nem megoldott az egyéni életutak bevonása a vizsgálatba.

Viszonylag jelentősebb előrehaladás történt az életmódváltozások (általában közeli időhorizonton belüli) regisztrálása és analizálása terén éppen a legutóbbi idők társadalmi indikátor kutatásai keretében – oly módon, hogy az egy-egy időpontra vonatkozó keresztmetszeti vizsgálatokat időbelileg kapcsolták össze.

A módszer sajátosságainál fogva leginkább a társadalmi csoportok szintjén leírható jelenségekre alkalmazható. Az életmódot nemcsak a múltbeli, hanem a fizikailag ugyan jelenidejű, de történetileg más időrendbe tartozó életmód-minták is alakítják. Ez igaz nemcsak a más társadalmakban kialakuló életmód-modellekre, hanem az életmódra vonatkozó „jövőképre", az életmód jövőben megvalósítandó „normatív" elemeire is.

3. Az életmódkutatások során véleményünk szerint nagyon sok keveredést, félreértést okoz, ha nem tisztázzuk, hogy mely elemzési szintre vonatkozik a kutatás. Sematikusan ábrázolva a következő dimenziók metszéspontjairól van szó:

Milyen „szintre" vonatkozik a kutatás	Az életmód mely összetevői a hangsúlyosak		
	„objektív" összetevők	„szubjektív" összetevők	az életmód egésze, milyensége
Egyének szintje	1.1	1.2	1.3
Társadalmi csoportok szintje	2.1	2.2	2.3
Össztársadalmi szint	3.1	3.2	3.3

Kis sémánk egyes cellái eltérő módszertani kérdéseket vetnek fel, más és más kutatási eszközöket és sok esetben más fogalmi apparátust is feltételeznek. Más és más a felhalmozott kutatási tapasztalat, de szinte általános jellemző, hogy az egyes cellák közötti kapcsolatok kérdései sem módszertanilag, sem elméletileg nincsenek megnyugtatóan kidolgozva.

Az eddigi operacionalizálási, kutatási gyakorlatra általában jellemző, hogy „balról jobbra" és „fentről lefelé" haladva, a felmerülő problémák nagyságával arányosan az empirikus munkák is ritkulnak.

A 3.2, 3.3 cellákra például a társadalomfilozófiai és a propaganda szempontú megközelítés jellemző. A 3.1 típusú problémák empirikus megközelítése jóval kidolgozottabb; a hagyományosabb társadalomstatisztikai munkák jó része itt koncentrálódott; jelenleg is pezsgő munka folyik a különböző nemzeti és nemzetközi statisztikai szervezetek keretében. A statisztikán túl, annak adatbázisára támaszkodva, összehasonlító gazdasági, társadalom- és gazdaságtörténeti, politológiai jellegű munkák folynak e területen. A szociálantropológiai vizsgálatok egy része is tulajdonképpen ide sorolható.

A 3.2, 3.3-mal jelzett területeken kevés empirikus munkáról tudunk. (A szociálantropológusok összehasonlító elemzései csak kevésbé komplex társadalmakra vonatkoznak.) Ugyanak-

kor mind élesebben jelentkezik az az igény, hogy a politikai szóhasználatban elterjedt fogalmi szintet valamilyen formában az empirikus társadalomkutatások is operacionalizálják és verifikálják. Érdemes felfigyelni arra, hogy a 3.3 mezőről szólva gyakran nemcsak egyes társadalmak életmódjainak összehasonlításáról, hanem társadalmi rendszerek, rendszertípusok egymáshoz méréséről is szó van. Legutóbb például Manszurov vetette fel, hogy az életmód internacionalizálódási folyamatát, amely a szocialista országokban végbemegy, a társadalomkutatás számára is operacionalizálni kell, és nemzetközi összehasonlító vizsgálattal kell kideríteni, hogy melyek a szocialista életmód már jelenleg is empirikusan mérhető közös jegyei, és milyen különbségek figyelhetők meg az egyes szocialista országok között.

A társadalmi csoportok szintjét véve sorba, ismét találunk különböző variánsokat; a 2.1-gyel jelzett területen, amelyre vonatkozólag a társadalmi indikátorok kialakításának kérdései először megfogalmazódtak, a társadalmi tervezés, a társadalompolitika célkitűzéseinek megfelelő „célpopulációk" képzése terjedt el. Ezek lehetnek foglalkozási csoportok, lakóhely szerinti, életkori csoportok stb. Ezek a kategóriák a formalizált társadalomstatisztikai rendszerekben is megjelennek, sőt sokan minden ilyen, ún. dezaggregált társadalomstatisztikai idősort társadalmi indikátornak neveznek. A 2.2 típusú kérdések a szociálpszichológia keretében – például a nagycsoportok értékrendszereire, attitűdjeire vonatkozó vizsgálatokban – már jelentős kutatási tradíciókkal rendelkeznek. Itt a kutató irányultságától függően gyakran találkozni olyan csoportosításokkal is, amelyek homogén életstílusú, azonos értékrendű csoportokat választanak ki kutatás céljára.

A 2.2 és különösen a 2.3 az a terület, ahol a legtöbb kutatás folyik. Ezek módszertani kérdéseit később részletesen is megvizsgáljuk. Tulajdonképpen azokban a kutatásokban, amelyek az egyén életmódját teszik a vizsgálódás középpontjába, a tradicionális, empirikus, survey-mintájú társadalomkutatások

sok eredménye és problémája szintetizálódik. (Egyének életmódja helyett gyakran találkozunk az életstílus, életvitel, mindennapi élet stb. kifejezésekkel, ezzel is érzékeltetve az „életmód" kategória szociológiai specifikumait.)

Az életmódkutatások alapvető, tartalmi kérdései ezen a szinten jelentkeznek. Módszertanilag ez annak az alapvető kérdésnek az eldöntését jelenti, hogy milyen aktivitást, az életmódnak mely társadalmi-gazdasági feltételeit, mely egyéni-értékelésbeli, értékbeli, tudati szubjektív tényezőit tartjuk a legjelentősebbeknek. Melyek azok az operacionalizálható dimenziók, kutatási formák, érvényes és megbízható mérési technikák, amelyekkel ezeket az operacionalizált fogalmakat mérhetővé és így empirikusan is elemezhetővé tehetjük. További módszertani kérdéseket vet fel, hogy az életmódra vonatkozó komplex fogalmi modelleknek milyen elemzési lehetőségei vannak; az egyes részrendszereken belüli bonyolult viszonylatokat milyen elemzési technikák segítségével lehet a legadekvátabban feltárni, illetve az egyes részrendszerek egymás közti kapcsolatainak tisztázására, azok összekötésére milyen eszközeink vannak.

Mint minden séma, természetesen ez a felosztás is, amely az áttekintés tagoltságát kívánja segíteni, vitatható. Egy sor olyan módszertani kérdés van, amely egyforma joggal tárgyalható bármely típus empirikus megközelítésénél. Azokat emeltem ki, amelyek speciálisan az életmód-indikátor kutatások szempontjából fontosak, és amelyek közös megoldása előfeltétele az életmódkutatások magasabb szintre emelésének.

1.1 AZ ÉLETMÓD „OBJEKTÍV" ÖSSZETEVŐINEK VIZSGÁLATÁVAL KAPCSOLATBAN FELMERÜLŐ NÉHÁNY KÉRDÉS

Ha nem is pontosan ilyen név alatt, de lényegében az életmód objektív mutatóinak a konstruálásával és kutatásával kapcsolatban bőséges tapasztalatokkal rendelkezünk. A leíró jellegű társadalomvizsgálatok legtöbbje fontos feladatának tekintette

egyfelől azoknak a feltételeknek a leírását, amelyek az életmódtípusok kialakulását meghatározzák, magyarázzák, másfelől azoknak az aktivitásrendszereknek a feltárását, amelyekben az életmód objektiválódik. A „feltételek" mérhetővé tételének a kérdéseivel – különösen az életszínvonal- és fogyasztásvizsgálatok során – közgazdászok, társadalomstatisztikusok is sokat foglalkoztak, az aktivitásrendszerek vizsgálata azonban jellegzetesen a szociológusok területe maradt.

a) „Feltétel"-típusú indikátorok képzése. A problémák sok tekintetben hasonlóak az egyéni életszínvonal mérésével kapcsolatos kérdésekhez. Elsőként rendszerint az a kérdés merül fel, hogy milyen területeket lehet különválasztani, és hogy a különválasztásnak mi az elvi alapja. Áttekintve ezeket a felosztási kísérleteket, megállapíthatjuk, hogy nem szisztematikusak, esetlegesek. A leggyakrabban szóba jövő tartalmi kategóriák: a végzett munka és a munkavégzés körülményeinek jellemzői, jövedelem és fogyasztás, iskolázottság, egészség, egészségügyi ellátás, lakáshelyzet, demográfiai faktorok, ökológiai tényezők.

Lényegesebb módszertani kérdések merülnek fel a vertikális tagolásnál. Az egyes területeken belül a konkrét mutatók megválasztása, azok érvényességének és megbízhatóságának problémája csak a konkrét kutatások céljainak ismeretében eldönthető kérdés. Általánosabb módszertani kérdésnek látjuk annak a problémának a megoldását, hogy a kutatói önkény és szubjektivizmus veszélye nélkül konstruáljuk az életmód-feltételek egy-egy alrendszerére a szintetikus indikátorokat. Az ilyen típusú indikátorok funkciója kettős: egyrészt maximálisan érzékenyeknek kell lenniük az egyes elemi indikátorok változásaira, tükrözve azok viszonylagos fontosságát az adott részterület szempontjából, másrészt minél nagyobb magyarázó erővel kell rendelkezniük az életmód egésze szempontjából.

b) Aktivitás-rendszerekre vonatkozó indikátorok képzése. Tapasztalataink szerint ez a fentieknél is nehezebben megoldható módszertani kérdéseket felvető terület. Itt tulajdonképpen még azok az alapvető elméleti fogalmak sem alakultak ki,

amelyek az összehasonlító, kumulatív jellegű vizsgálatokat lehetővé tennék. Mégis, ezen a területen éppen az életmód tanulmányozásában kulcsfontosságú előbbre lépni.

Általánosan elfogadott, hogy a tevékenységstruktúrát az életmód egyik fő komponenseként fogják fel. Véleményünk szerint ez csak akkor igazán gyümölcsöző megközelítés, ha a tevékenységeket, aktivitásokat nem korlátozzuk csak a szabad idő területére, hanem a *teljes* aktivitásrendszert vesszük figyelembe.

Módszertanilag azonban mindenképpen problematikus, hogy a tevékenységstruktúra fogalmát ne egy vagy két dimenzióban operacionalizáljuk, hanem az operacionalizálás során minél többet megőrizzünk a kategória sokténye zős viszonylatokat kifejező lényegéből.

1.2 AZ ÉLETMÓD „SZUBJEKTÍV" TÉNYEZŐIRE VONATKOZÓ INDIKÁTOROK KÉPZÉSE

Anélkül, hogy belemennénk annak részletes tárgyalásába, hogy pontosan milyen tényezőket kell e cím alatt vizsgálni, az eddigi vizsgálatok alapján kirajzolódnak azok a fő tényezőcsoportok, amelyeket a téma eddigi kutatása során általában fontosnak tartottak. Ezek alapján az ilyen típusú indikátorokat legalábbis két nagyobb csoportra oszthatjuk.

a) „Értékelés"-jellegű indikátorok. Szűk értelemben véve az „objektív" indikátorokra vonatkozó értékelésekről van szó; annak a problémának a megközelítéséről, hogy mi a jelentősége, jelentése az életmód egyes objektív feltételeinek az egyén számára. Azt, hogy az anyagi-társadalmi környezet hogyan értékelődik, ezek az elemi értékelések milyen rendszerré állnak össze, nevezhetjük életminőségnek, szubjektív életminőségnek, „perceived life quality"-nek, megelégedettségnek vagy szubjektív jólétnek, mindenképpen fontos részterületét alkotják az életmód kutatásnak. Fontos támpontot nyújtanak annak a módszertanilag is kényes kérdésnek a megoldásához, hogy hogyan lehet

érvényes és a vizsgált populáció szempontjából releváns kritériumokat találni az egyes objektív indikátorok viszonylagos jelentőségének a megállapítására.

b) „Érték"-jellegű indikátorok. Az életmód átfogó kategóriájába a legtöbb kutató beleért olyan tényezőket is, amelyek az aspirációkra, szükségletekre, életelvekre, értékekre vonatkoznak. A javasolt és számba jöhető témák egy részére kidolgoztak kérdőíves kikérdezésen alapuló, szociálpszichológiai jellegű skálákat, de az ilyen típusú indikátorok képzése még távolról sincs megnyugtatóan megoldva.

Mindkét típusú szubjektív indikátorképzésnek módszertanilag a fő kérdése a megfelelően érzékeny, megbízható és érvényes mérőeszköz kifejlesztése. A legutóbbi időkig az egyik fő problémának az bizonyult, hogy a kvantifikációs törekvésekben túl nagy hangsúlyt kaptak az egyedi, egy-egy itemre alapuló mérőszámok. Akármilyen kimunkáltak legyenek is azonban az elemzési módszerek, ha a megbízhatóság fokozására több itemből álló skálákat konstruálunk is, ha különböző legújabban kifejlesztett módszerekkel külön tudjuk is választani a módszer hibáit, a különböző megfogalmazások okozta hatásokat a „valódi" hatásoktól, megmarad az az alapvető érvényességi probléma, hogy vajon valóban azt mérjük-e, amit mérnünk kell.

Az alapprobléma általában az, hogy a kérdőív szükségszerűen a kutató prekoncepciói szerint standardizálódik, míg a relevancia kritériumainak a megkérdezettek szempontjából kell felvetődnie. Úgy gondoljuk, a kérdés megoldásához sokkal komolyabban kellene vegyük, az indikátorképzés legelső fázisaként, a nyílt mélyinterjúkból nyerhető információk felhasználását. Ezek tartalmi elemzéséből egyrészt kibonthatók azok a főbb területek, dimenziók és nyelvi fordulatok, kifejezések is, amelyek nagy segítséget nyújthatnak az indikátorok megkonstruálásában. Egy kvantitatív jellegű előkészítő vizsgálat is szükséges azonban, hogy az egyes területek belső konzisztenciáját felderítsük, és pontosan megállapítsuk, hány és milyen jellegű egyedi indikátor szükséges egy megfelelő megbízhatósági szinten levő méréshez.

Csak ezeknek a fázisoknak az elvégzése után kerülhet sor olyan elemzési-módszertani kérdések megoldására, mint például hogy melyek azok az értékelési, illetve értékmezők, amelyek az életmód globális megítélése szempontjából a legjelentősebbek:

hogyan függnek össze egymással ezek a szubjektív tartományok;

hol vannak kovarianciák és hol külön területek; mi e tartományok belső struktúrája.

1.3 Az egyéni szinten mért életmódról beszélni tulajdonképpen nemcsak módszertanilag problematikus, hanem elméleti-fogalmi okok miatt is. Az életmódról szóló munkákban a legtöbb zavart véleményünk szerint az általunk 1.3-mal, illetve 2.3-mal jelölt „életmód"-kategóriák fölcserélése, szinonim értelmű használata okozza. (Talán helyes lenne a fogalomhasználatban is megkülönböztetni e két szintet.) Az elemzés során az egyéni életvitel és a csoportok életmódja közötti disztinkció, és következésképp a két szint közötti következtetési kapcsolatok az elméletalkotás szempontjából is alapvető fontosságú problémákat jelentenek. A kérdés az, hogy az egyes változócsoportok és egyedi változók között megfigyelt összefüggések, amelyeket az egyének szintjén mérünk, mennyire tekinthetők érvényesnek csoportszinten is, illetve az ott megfigyelt kapcsolatrendszerek milyen hibahatárok között vetíthetők vissza egyéni szintre. A szociológiai módszertanban ez a probléma egyáltalán nem új; a korábban „ecological fallacy"-nak nevezett probléma körül az utóbbi években újból megélénkült eszmecserék során ez általánosabban mint a „fallacies of wrong level" fogalmazódott meg. Úgy gondoljuk, hogy az életmód indikátorokkal való, modellszerű megközelítésének egyik metodológiai kulcskérdése az aggregálás és dezaggregálás: bár a szociológiában eddig általában a dezaggregálás problémáit tárgyalták részletesebben, a legutóbbi években a modellek kapcsán nyert tapasztalatok azt jelzik, hogy az aggregálás hatásainak figyelembevétele alapvető a modellépítés szempontjából. A mikro- és makromodellek közötti kapcsolatok természetéről sokat tanulhatunk az öko-

nometrikusok munkáiból; a különböző társadalomtudományok elemzési-módszertani apparátusainak az utóbbi években megfigyelhető közeledése éppen az olyan komplex kérdések kutatása szempontjából ígéretes, mint az életmód vizsgálata.

Ahhoz, hogy az életmódkutatások területén eljuthassunk az empirikus életmód-modellek összehasonlításához a különböző társadalmakban (a 3.3-mal jelzett problémakör), az ilyen típusú módszertani kérdések terén az egyes országokban elért eredményekről is jó lenne kölcsönösen tájékozódni, egymás eredményeit megismerni.

Az életmód-modellek e kauzális típusának kidolgozása (ahol az életszínvonal típusú és a „szubjektív", életminőség jellegű indikátorok közötti viszonyok explicit, számszerűsített formában definiálhatók) tudomásunk szerint még sehol sem történt meg. Jelenleg is rendelkezésünkre állnak viszont már olyan elemzési eszközök, amelyekkel megragadhatjuk az életmód komplex, több dimenziós jellegét. Az eredményül kapott „modellek" – talán helyesebb lenne ezeket típusoknak nevezni – ismét a 2.3-mal jelzett „életmód"-fogalommal írhatók le; társadalmi csoportokra, rétegekre jellemzők.

2.1. A társadalmi csoportok, nagyobb társadalmi egységek objektív életkörülményeinek, tág értelemben vett életszínvonalának leírása egyáltalán nem tekinthető újdonságnak. Mégis, az utóbbi 6–8 évben a szociológusok érdeklődésének a középpontjába került ez a hagyományosan a társadalomstatisztikusok által vizsgált kérdéskör. Hogyan lehet a társadalom különböző területeit adekvátabban jellemző, a társadalmi változásokat jól nyomon követő mutatókat konstruálni; melyek azok az indikátorok, amelyek a legjobban felhasználhatók a társadalompolitika, társadalmi tervezés céljaira; hogyan hasznosíthatók ezek az indikátorok az elméletépítés, a makrotársadalmi módellek konstruálásának céljaira. Ilyen és hasonló kérdések merültek fel a leggyakrabban. Ahogyan az érdeklődés – legalábbis a szociológusok között – az egyszerűbb, leíró jellegű indikátoroktól a magyarázó jellegű modellekbe ágyazott indikátorok irányába

tolódott, úgy változtak a mutatókkal kapcsolatban felmerülő módszertani kérdések is.

A társadalmi indikátor képzésének módszertani problémái nem különböznek lényegesen a statisztikában és az empirikus szociológiában jól ismert indexképzési problematikától. Megítélésünk szerint módszertanilag legígéretesebb fejlemény az időtényező szisztematikus figyelembevétele, a dinamikus változások elemzési apparátusának gyors fejlődése. Sok kutató egyenesen csak azt tekinti definíció szerinti társadalmi indikátornak, amely amellett, hogy tetszés szerint aggregálható vagy dezaggregálható, idősor formájában írható le.

Módszertanilag az egyének életciklusában mérhető változások elemzésére a kohorsz-elemzés látszik a legalkalmasabbnak. Segítségével analitikusan jól különválaszthatók az életciklus hatások (kohorszon belüli változás) a szűkebben vett kohorszok közötti, időtől függő változás hatásaitól. (Például az összehasonlított időperiódusok történetileg sajátos különbségeinek hatása; az a hatás, amely a vizsgált időpontban a társadalom struktúrájában bekövetkezett változások eredménye.)

A társadalmi indikátorok dinamikus elemzése terén egy másik jelentős módszertani „újítás" szintén a kohorsz-elemzést alkalmazza. Ez a megközelítés, amely R. Stone nevéhez fűződik, különösen demográfusok és társadalomstatisztikusok körében vált gyorsan ismertté. Alapgondolata az a meglehetősen ambíciózus elképzelés, hogy az egész társadalom népességét kohorszokként írja le, és a társadalom különböző alrendszerei közötti mozgásaikat egy részmátrixokból felépített nagy input-output mátrixon belüli mozgásként értelmezve kövesse nyomon.

Általánosabban megfogalmazva, a társadalmi indikátorok idősorokként való kezelésének módszertanilag két alaptípusát látjuk kialakulni. Az egyik, melyet a Stone-modell is képvisel, „longitudinális design"-nak nevezhető, tulajdonképpen a panelelemzések logikáját követi, egyének mikroadatainak változását figyeli, és abból aggregálja a tulajdonképpeni indikátorokat.

Ennek a megközelítésnek azonban sok közismert problémája van (a panel folytonosságának biztosítása; a panel-elemzés módszereinek a legutóbbi időkig való fejletlensége stb.).

Ígéretesnek látszanak a másik fő megközelítési mód elért eredményei. Ez megismételt „cross-sectional" mintákból indul ki, azok összekötésére, összehasonlításának biztosítására dolgoz ki technikákat. Az ismétléses logikán alapuló elemzési eljárások jól hasznosíthatónak ígérkeznek a különböző társadalmak közötti összehasonlító idősor-elemzésekre is.

2.2. Párhuzamosan az objektív társadalmi indiátorok iránti érdeklődés fokozódásával erősödött a kritika is ezek kizárólagos használata ellen. Az életminőség mérésére szolgáló, objektívnak nevezett társadalmi indikátorok gyakran mást mérnek, mint amire következtetnek belőlük. Azzal, hogy fizikai mértékegységekben könnyen kifejezhető tényezőket mérnek, a látszólagos objektivitás mögött súlyos validitási problémák merülnek fel. Tény, hogy eddigi társadalmi ismereteink alapján bizonyos megbízhatósággal tudjuk, hogy a különböző gazdasági-társadalmi feltételek milyen irányban befolyásolják az életvitelt, különböző aktivitásokat, időfelhasználást stb. Ugyanakkor keveset tudunk arról, hogy az emberek, a különböző rétegek milyen mechanizmuson keresztül fordítják le, érzékelik, értékelik a gazdasági jellegű feltételeket. Azonosnak nevezhető szituációk között élő emberek szükségletei, értékei, aspirációi, megelégedettségi szintje közötti különbségek mögött milyen elméletileg is megfogalmazható törvényszerűségek figyelhetők meg. Nem kell külön hangsúlyozni, hogy az életmódvizsgálatok szempontjából miért különösen jelentős az a kérdés, hogy ezek a szubjektív típusú társadalmi indikátorok, amelyek társadalmi csoportokra vonatkoznak, ne csak a megelégedettség mérésére vonatkozzanak, hanem a szükségletekre, értékekre, értékelési mechanizmusokra is kidolgozásra kerüljenek.

2.3. Komplex életmód-modellek empirikus konstruálásával

kapcsolatos módszertani kérdésekkel az 1.3 pont keretén belül foglalkoztunk.

A 3.1, 3.2 és 3.3 jelöléssel megkülönböztetett típusok problémái módszertanilag nem különböznek lényegesen a különböző elemzési szintekkel kapcsolatban már említett kérdésektől. Magával az összehasonlító cross-cultural, cross-national vizsgálatok problematikájával, módszertani dilemmáival és eddigi tanulságaival több munka foglalkozik; kifejezetten az összehasonlító életmód-vizsgálatok metodológiai kérdéseinek feltárása még nem történt meg.

Az általunk kiemelt módszertani kérdések természetesen meg sem kísérelték a problémakör egészét feltárni.

Fő szempontunk az életmóddal kapcsolatos elméleti fogalmak, a köztük lévő kapcsolatok pontos természetét leírni engedő empirikus módszerek kifejlesztése volt. Nem titkoljuk ugyanis azt a meggyőződésünket, hogy csak ilyen módon tartjuk elképzelhetőnek az életmóddal kapcsolatos elméletalkotó szociológiai tevékenység felzárkózását más kifejlettebb szakszociológiák szintjére; ugyanakkor a társadalompolitika és társadalmi tervezés is csak világosan explikált, az összefüggéseket empirikusan is érvényesen megfogalmazó életmód-modellekkel tud dolgozni.

ANDORKA RUDOLF

Társadalmi jelzőszámok képzése az életmód vizsgálatára

1. A TÁRSADALMI TERVEZÉS ADATSZÜKSÉGLETE

Fedorenko az „Elért határok, új problémák" (Dosztyignutije rubezsi, novije problemi) címet adta egy 1974-ben írt tanulmányának, amely a társadalmi tervezés kérdéseivel foglalkozott. Ez a gondolat jellemezhetné nemcsak a Szovjetunió, hanem az összes többi kelet-európai szocialista ország tervezőit foglalkoztató problémákat. Elértük a gazdasági fejlettségnek egy bizonyos szintjét, amely a felszabadulás előttihez viszonyítva nagy előrelépést jelent. Ugyanakkor a fejlődésnek olyan új szakasza áll előttünk, amelyben új problémák jelentkeznek. Ezekben a problémákban gazdasági és szélesebb értelemben vett társadalmi elemek fonódnak össze. Ez tükröződik abban, hogy a tervezők hangsúlyozzák: a szoros értelemben vett gazdasági folyamatokon kívül a társadalmi jelenségeket és folyamatokat is tervezni kell (Oszipov–Kolbanovszki, 1974.; Pajestka, 1973.; Siciński–Gzula, 1976.; Illner–Foret, 1974.; Foret, 1973.; Illner, 1975.; Osavkov, 1974.; Kulcsár, 1973.; Huszár és mások, 1969.). A gazdasági fejlődés intenzív szakaszára való áttérés szükségességével kapcsolatban ugyanis előtérbe került a társadalmat irányító általános politika és a gazdasági tervezés közötti kapcsolat tudatos erősítése. A tervezésben fontos szerepet kap az életszínvonalnak és életkörülményeknek, az osztályok közötti mozgásnak, a város és falu közötti különbségek csökkentésének, a fogyasztásnak és az életmód elemeinek tervezése (Hetényi, 1975.).

Ahogyan a gazdasági tervezés konkrét és tudományos meg-

alapozását egyrészt a gazdaságstatisztika, a népgazdasági mérlegek, árindexek, ökonometriai modellek stb., másrészt a közgazdaságtudomány elemzései adják, ugyanúgy a társadalmi tervezés is egyrészt társadalomstatisztikai adatbázist, másrészt szociológiai elemzéseket igényel.

A társadalomstatisztikai adatbázis megteremtése, illetve kiegészítése megkezdődött az egyes szocialista országok Statisztikai Hivatalaiban (Bojarszkij, 1968.; Smoliński, 1969.; Zagórski, 1969.; Srb, 1974.; Andorka–Illés, 1972., 1974.; Andorka–Kulcsár, 1975.). Ezzel párhuzamosan a társadalomstatisztikai munkában szerzett tapasztalatok kölcsönös kicserélése érdekében a KGST Statisztikai Állandó Bizottsága felvette munkatervébe a társadalomstatisztikai mutatók rendszerének kidolgozását. 1974 októberében a KGST tagországok statisztikusainak és társadalomtudósainak részvételével szemináriumra került sor Budapesten, amely a következő témákkal foglalkozott: a társadalomstatisztikai rendszer fogalma, kapcsolata a gazdaságstatisztikával, a társadalomstatisztikai rendszer alrendszerei és az alrendszerekbe felvenni tervezett mutatók, továbbá a rendszer közös osztályozásai, elsősorban a társadalmi osztályok és rétegek szerinti osztályozása (Ejdelman, 1976.; Illner, 1975.; Matyeriali, 1975.).

Az alábbiakban beszámolok a magyar Központi Statisztikai Hivatalban és a KGST Statisztikai Állandó Bizottságának keretében végzett munka egyes irányairól és módszertani kérdéseiről, különös tekintettel az életmód alakulásának jellemzésére szolgáló mutatókról.

2. NÉHÁNY ALAPFOGALOM

Társadalmi jelzőszámnak nevezzük a társadalmi folyamatoknak és jelenségeknek – a társadalmi jólét egyes elemeinek, a különböző társadalmi ráfordításoknak és általában a társadalom állapotának – olyan mutatóit, amelyek a kérdéses folyamatokat és jelenségeket összefoglalóan és világosan jellemzik. Társadalmi

jelzőszám lehet például: a nyers reprodukciós együttható, az óvodai ellátásban részesülők aránya a megfelelő korúak között, a népesség legalacsonyabb jövedelmű egytizedrészének százalékos részesedése az összes jövedelemből, a születéskor várható átlagos élettartam, a százezer lakosra jutó orvosok száma, az egy lakosra jutó évi mozilátogatások száma, a vízöblítéses W. C.-vel felszerelt lakások aránya, a naponta átlagosan művelődésre fordított időtartam stb.

A társadalmi jelzőszámoknak ebből a definíciójából következik, hogy elvben minden statisztikai vagy szociológiai felvételből származó adat társadalmi jelzőszám lehet. A társadalmi jelszőszámok kiválasztásánál éppen arra törekszünk, hogy a legfontosabb jelenségekről és folyamatokról a legjellemzőbb mutatókat válasszuk ki.

Ebből a definícióból az is látható, hogy nemcsak az egyértelműen normatív tartalmú adatokat, mutatókat tekintjük társadalmi jelzőszámoknak, vagyis nemcsak olyan adatokat veszünk fel a társadalmi jelzőszámok közé, amelyek változásáról egyértelműen meg lehet mondani, hogy az kedvező vagy kedvezőtlen-e, egy meghatározott társadalmi célhoz (például a népesség jó egészségi állapotához vagy kulturált életmódjához) való közeledést, illetve attól való eltávolodást jelent-e. Így kerülhetnek a társadalmi jelzőszámok közé ráfordításokat kifejező mutatók (például a százezer lakosra jutó orvosok száma), vagy állapotokat és folyamatokat (például a belső vándorlást) leíró adatok.

Társadalomstatisztikai rendszernek tekintjük a társadalomstatisztikai adatoknak olyan rendszerezett és összefüggő együttesét, amely a társadalom lényeges jelenségeiről és folyamatairól összefoglaló képet nyújt. E definíciónak három elemét emeljük ki: 1. Az „összefoglaló kép" azt jelenti, hogy nem csupán egy-egy társadalmi jelenségről, hanem a társadalom egészéről adunk képet. 2. A „rendszerezettség" azt jelenti, hogy valamennyi társadalomstatisztikai adatot azonos fogalmak és osztályozások szerint részletezve mutatunk be, így elsősorban azonos társadalmi osztályok és rétegek szerint részletezve mu-

tatjuk be a demográfiai jelenségeket, a továbbtanulási arányokat, a jövedelmet, a fogyasztást stb. Az egységes fogalmak és osztályozások alkalmazása teszi lehetővé, hogy a társadalmi jelenségek egyik alrendszeréből a másikba mintegy „átlépjünk", például kimutassuk a jövedelem és a gyermekszám, vagy a társadalmi mobilitás és a művelődés összefüggését. 3. Az „összefüggő" jelleg azt jelenti, hogy a különböző társadalmi jelenségek és folyamatok közötti kölcsönös kapcsolatokat kimutatjuk.

A társadalomstatisztikai rendszer felépítésének egyik módja a társadalmi jelzőszámok rendszerének összeállítása. Egy másik lehetőség a *társadalmi mérlegek,* sakktáblaszerű *áramlási mátrixok* kidolgozása. Ebben az utóbbi esetben arra törekszünk, hogy kimutassuk: a vizsgált időszakban (egyik évről a másik évre vagy egy ötéves időszakban) az egyes emberek vagy háztartások hogyan áramlottak különböző demográfiai, társadalmi, jövedelmi stb. kategóriák között. Ilyen például: 1. egy vándorlási táblázat, amely kimutatja a vándorlókat és helybenmaradókat az időszak eleji és végi lakóhelyük szerint; 2. egy olyan oktatási táblázat, amely kimutatja, hogy az iskolás korú népesség tagjai milyen szintű és típusú iskolába, annak hányadik osztályába, évfolyamára jártak az egyik tanévben és a rá következőben; 3. egy nemzedéken belüli társadalmi mobilitási táblázat, amely kimutatja a népesség áramlását társadalmi kategóriák között a vizsgált időszakban. Ezeknek a mátrixoknak a segítségével különböző mutatókat lehet kiszámítani, mint például az adott népesség megoszlását bizonyos számú év után, továbbá a különböző kategóriákban (például iskolatípusokban) töltött átlagos időtartamot stb. (Stone, 1973., 1975.; Zagórski, 1975.).

Ilyen mátrixokat összeállíthatunk longitudinális adatfelvételek segítségével, ha ugyanazokat a személyeket vagy háztartásokat ismételten felkeressük és adataikat feljegyezzük. A másik – kevésbé tökéletes – módszer az egyszer megkérdezett személyek retrospektív élettörténetének feljegyzése.

A *társadalmi jelzőszámok rendszere* ennél egyszerűbb adatbázison is alapulhat, mert ebben nem kívánjuk az egyes emberek és háztartások áramlásait kimutatni, csupán azonosan részletezett társadalmi jelzőszámokat gyűjtünk össze a társadalmi jelenségek és folyamatok minden lényeges területéről.

A Központi Statisztikai Hivatal Társadalomstatisztikai Főosztályán először a társadalmi jelszőszámok rendszerének kidolgozására törekszünk (Andorka–Kulcsár, 1975.). A társadalmi jelzőszámokat minél hosszabb történeti időszakra kívánjuk összeállítani, hogy azoknak fejlődését történetileg vizsgálhassuk. Ugyanakkor törekszünk a társadalmi jelzőszámokat területileg (megyénként) részletezve kimutatni, hogy lássuk a regionális, valamint városok és falvak közötti különbségeket. A történeti idősorok és területi keresztmetszetek adatai lehetővé teszik, hogy a továbbiakban az ökonometriai modellekhez, illetve az útmodellekhez hasonló számszerűsített alakban mutathassuk ki a társadalmi jelenségek közötti összefüggéseket.

Nem mondunk le azonban arról, hogy a távolabbi jövőben a társadalmi folyamatok sakktáblaszerű mátrixait is összeállítsuk. Erre lehetőséget nyújtanak egyrészt a társadalmi mobilitási felvételekhez hasonló vizsgálatok, amelyek retrospektív adatokat tartalmaznak, és az 1976-ban indult Egységes Lakossági Adatfelvételi Rendszer, amely a népesség reprezentatív mintájának negyedévenként, illetve havonta megismételt megkérdezésén alapul. Ezek a mátrixok a társadalmi jelzőszámoknál részletezettebb képet fognak nyújtani a társadalmi jelenségekről. Egy teljes ilyen mátrixrendszer kiépítése azonban a közeljövőben még nem valósítható meg.

A KGST Statisztikai Állandó Bizottsága keretében folyó munka is a társadalmi jelzőszámok kidolgozását tekinti az első lépésnek, hosszabb távon azonban sor kerülhet egy mátrixrendszer elemeinek kiépítésére. Elsősorban a demográfiai-oktatási-munkaerő-mobilitás alrendszereknek mátrixok alakjában való kimutatására van lehetőség.

3. A TÁRSADALMI FOLYAMATOK, AZ ÉLETKÖRÜLMÉNYEK, AZ ÉLETMÓD ÉS AZ ATTITŰDÖK TÁRSADALMI JELZŐSZÁMAI

A társadalmi jelzőszámokat a szakirodalomban különféleképpen osztályozták.

Kézenfekvő a jelzőszámok megkülönböztetése azoknak a társadalmi jelenségeknek a köre alapján, amelyekre vonatkoznak. Ez az osztályozás sok esetben követi a társadalomstatisztikának statisztikai területek (azt is mondhatnánk: társadalomstatisztikai osztályok) szerinti felosztását. Ezen az alapon különböztettük meg a Társadalomstatisztikai Főosztályon összeállított jelzőszámrendszerben a következőket: 1. a népesedés; 2. az oktatás; 3. a munkaerő; 4. a társadalmi struktúra és mobilitás; 5. a jövedelemeloszlás és fogyasztás; 8. a lakóhely és lakáshelyzet jelzőszámait (Andorka–Kulcsár, 1975.). Hasonló alrendszereket vettek fel a KGST Statisztikai Állandó Bizottság keretében végzett munkában (Matyeriali, 1974.), valamint az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága keretében javasolt társadalomstatisztikai rendszerben (United Nations Secretariat, 1973.).

A jelzőszámok felhasználási célja és tárgya alapján egy újabb ENSZ-dokumentum (United Nations Economic and Social Council, 1974.) a következőképpen osztályozta a társadalmi jelzőszámokat: 1. a jólét alakulását kifejező jelzőszámok; 2. a társadalmi szolgáltatások és akcióprogramok eredményeit mérő jelzőszámok; 3. az egyes emberek aspirációit és értékeléseit kifejező jelzőszámok; 4. a társadalmi struktúrák és folyamatok jelzőszámai. A különböző országok és nemzetközi szervezetek által kidolgozott társadalmi jelzőszámrendszerek némileg eltérő súlyt helyeznek a négy különféle fajta jelzőszámra. Úgy látszik például, hogy az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága keretében elsősorban az első kétfajta (a jólétet, illetve a társadalmi szolgáltatások eredményeit mérő) jelzőszámokat helyezik előtérbe. A magyar társadalomstatisztikai rendszerben viszont

ezekkel azonos súlyt kívánunk helyezni az inkább tudományos jellegű és célú negyedik fajta (strukturális) jelzőszámokra.

Sok vita folyik a szakirodalomban (például Andrews, 1974.; Deutscher, 1974.) a szubjektív, illetve objektív társadalmi jelzőszámok előnyeiről és hátrányairól. Az objektív jelzőszámok a tényleges helyzetet mérik (például a tényleges jövedelmi helyzetet és annak egyenlőtlenségeit), ezért ezeket néha „kemény" jelzőszámoknak is nevezik. A szubjektív vagy „lágy" jelzőszámok viszont, amelyek mindig a népesség kiválasztott mintájának megkérdezésén alapulnak, azt fejezik ki: hogyan vélekedik a népesség a jólét valamely eleméről, hogyan értékeli a helyzetét (például jövedelmi helyzetét a kívánthoz, vagy a több évvel korábbihoz, vagy az adott társadalomban átlagoshoz viszonyítva). A Társadalomstatisztikai Főosztály és a KGST Statisztikai Állandó Bizottság keretében folyó munkában jelenleg nem gondolunk szubjektív jelzőszámok gyűjtésére. Nem zárnám ki azonban ennek a lehetőségét a távolabbi jövőben.

E tanulmány tárgya szempontjából azonban célszerűnek látszik, hogy kísérletet tegyünk a jelzőszámok egy újfajta osztályozására, amely eddig nem fordult elő a szakirodalomban. Eszerint megkülönböztethetnénk:

1. a társadalmi struktúra és folyamatok jelzőszámait;
2. az életkörülmények jelzőszámait;
3. az életmód jelzőszámait;
4. az attitűdök jelzőszámait.

A társadalmi struktúra és folyamatok jelzőszámai az alapvető társadalmi folyamatokat mutatják ki, mint a társadalmi struktúra változását, a társadalmi mobilitást, a belső vándorlást, ezen belül a városokba vándorlást, a népesség természetes szaporodását. Sokan, akik csupán a normatív jelentőségű adatokat vennék fel a jelzőszámok közé, a jelzőszámokat, melyek ezeket a folyamatokat írják le, nem sorolnák a társadalmi jelzőszámok közé. Ezzel az állásponttal azonban nem értünk egyet, mert az alapvető társadalmi folyamatok, strukturális változások ismerete nélkül az életkörülményeket, az életmódot, az attitűdöket

nem vizsgálhatjuk tudományosan megalapozott módon. Ezért ilyenfajta jelzőszámok nagy számban szerepelnek a magyar társadalomstatisztikai rendszerben.

Az *életkörülmények* jelzőszámai a társadalom, az egyes osztályok és rétegek objektív életkörülményeit, az életkörülményekben előforduló egyenlőtlenségeket fejezi ki, tehát többek között a jövedelmi helyzetet (az átlagos színvonalat és a szóródást), a lakáshelyzetet, a társadalmi szolgáltatásokhoz való hozzájárulást stb. Az ilyen típusú jelzőszámok minden társadalmi jelzőszámrendszer törzsét adják, így a magyar rendszerben is a jelzőszámok többségét alkotják.

Nem elégedhetünk meg azonban azzal, hogy a társadalom életkörülményeit megismerjük és javítjuk, illetve egyenlőtlenségeit mérsékeljük. Arra is törekednünk kell, hogy megfigyeljük az *életmód*-változásokat, melyek ezen életkörülmények objektív keretei között mennek végbe, azzal a céllal, hogy távlatilag a kívánt irányban tudjuk azokat befolyásolni (Filačková–Foret–Illner, 1974.; Danecki–Wesolowski, 1974.). Az életmódra vonatkozó jelzőszámok többnyire kisebb szerephez jutottak eddig a különböző országok és nemzetközi szervezetek jelzőszámrendszereiben. Ennek egyik oka, hogy magának az életmódnak a fogalma is elég tisztázatlan, másik oka az életmódra vonatkozó adatok gyűjtésének módszertani nehézsége. A magyar társadalomstatisztikai rendszerben is viszonylag kevés ilyen jelzőszám szerepel. Közéjük sorolhatjuk a *háztartás-statisztikának* a családok kiadásaira vonatkozó adatait, amelyek az életmód egy lényeges elemét, a fogyasztást körvonalazzák. Ezek az adatok néhány igen érdekes jelzést adnak az életmódról: például az ingatlanvásárlásra és az építkezési anyag vásárlására fordított összegek jelzik, hogy a lakáshoz jutás mekkora szerepet játszik a népesség életében, vagy az újság- és folyóiratvásárlásra, könyvre és színházjegyre fordított összegek érzékeltetik a művelődés jelentőségét.

Ha a társadalmi jelzőszámok között kimutatjuk, hogy a családok mire költik jövedelmüket, hasonlóképpen érdekes az

is, hogy a családok tagjai mire fordítják idejüket. A szovjet *időmérleg*-vizsgálatok, amelyek alapján össze lehet hasonlítani az 1924. évi időfelhasználást a maival (Szalai, 1972.; Bolgov, 1974.) jól érzékeltetik, hogy az időfelhasználás változásai milyen jól tükrözik a népesség életmódjának változásait. Magyarországon az utolsó reprezentatív időmérleg-vizsgálatra több mint egy évtizede került sor. (KSH Közgazdasági Főosztály, 1965.) és nem sokkal frissebb a nemzetközi összehasonlító vizsgálatsorozat keretében végzett győri időmérleg-vizsgálat (Szalai, 1972.; Cseh-Szombathy–Ferge, 1967.). Most tervezzük új – egész évre kiterjedő – időmérleg-vizsgálat elvégzését.

Az életmódot jellemző társadalmi jelzőszámoknak egy harmadik csoportját emelném ki, a normaszegő vagy *deviáns viselkedés* jelzőszámait. Bár az erőszakos bűnözés Magyarországon korántsem olyan méretű, mint egyes fejlett kapitalista országokban, ahol a társadalmi jelzőszámok mozgalmának egyik mozgatóereje éppen az a szándék, hogy valamennyire megbízható képet kapjanak a bűnözés valóságos tendenciáiról. Mégis indokoltnak látszik az a törekvés, hogy hosszabb távon megkíséreljük a bűnözés és a többi deviáns viselkedés, elsősorban az öngyilkosság, az alkoholizmus és a mentális betegségek tendenciáit társadalmi jelzőszámokkal jellemezni. Itt azonban hatalmas módszertani nehézségekkel állunk szemben. Megbízható adataink vannak az öngyilkosságok gyakoriságáról (Cseh-Szombathy, 1974.). A bűnözésről és a mentális betegségekről csak a velük foglalkozó intézmények adataival rendelkezünk, ezek pedig közismerten nem tükrözik teljesen a bűnözés mértékét és még kevésbé a mentális problémák előfordulását. Végül az alkoholisták számát csupán a Jellinek-képlet segítségével, a májgyulladás következtében meghaltak száma alapján tudjuk becsülni. Mivel azonban mindezek a deviáns viselkedések jelentős társadalmi problémát okoznak, kívánatos lenne róluk rendszeres időközönként társadalmi jelzőszámokat gyűjteni. Célszerűnek látszik az is, hogy ne csak a deviáns viselkedésre, deviáns életmódra, hanem általában az életmód és a

társadalmi normák megegyezéseire és eltéréseire is figyelmet fordítsunk.

Végül az *attitűdökre* vonatkozó társadalmi jelzőszámokat jelenleg országos méretekben, reprezentatív minták alapján sem Magyarországon, sem külföldön nem gyűjtenek és közölnek. Ez az igény azonban sok országban felmerült (Bojarszkij, 1968.; Campbell–Converse, 1972.). Ez is jelzi, hogy az ilyen típusú jelzőszámokkal is foglalkoznunk kell, meg kell vizsgálnunk, hogy milyen módszertani eszközökkel lehet biztosítani, hogy az attitűd-méréssel kapcsolatos bizonytalanságokat leküzdjük.

4. A TÁRSADALMI JELZŐSZÁMOK ADATFORRÁSAI

Jelenleg a KSH Társadalomstatisztikai Főosztályán a társadalmi jelzőszámok rendszerének felépítésénél elsősorban a hivatalos rendszeres statisztikai adatokat használjuk fel. Ezeknek az adatoknak a forrásai többnyire az *intézményektől* (például anyakönyvi hivataloktól, vállalatoktól, iskoláktól) kapott adatok. Ezeknek az adatoknak leglényegesebb hiányossága a társadalmi jelzőszámok rendszere szempontjából, hogy a legtöbb esetben nem tudjuk azokat társadalmi osztályokra, rétegekre lebontani. Nem tudjuk például megmondani, hogy milyen társadalmi osztályok és rétegek tagjai járnak színházba, kerülnek kórházba stb. (A népmozgalmi adatokat hagyományosan, társadalmi kategóriákra bontva közlik.)

Ezért van különös jelentőségük a társadalomstatisztika szempontjából azoknak a statisztikai adatoknak, amelyek a *lakosság megkérdezésén* alapulnak. Ilyenek elsősorban a népszámlálási adatok. Hozzájuk elsőként csatlakoztak a háztartás-statisztikai felvételek, majd 1963 óta Magyarországon (ötévenként) a reprezentatív lakossági háztartásijövedelem-felvételek. Itt kell megemlíteni a társadalmi mobilitás-felvételeket is (1962–1964-ben és 1973-ban).

A következő években lehetőségünk nyílik az ilyen típusú adatfelvételek nagymértékű kiszélesítésére. 1976-tól ugyanis

megindult az úgynevezett „Egységes Lakossági Adatfelvételi Rendszer". Ennek keretében negyedévenként, illetve havonta felkeresik a háztartásoknak egy reprezentatív mintáját (5, illetve 2 ezrelékét). Ehhez fog kapcsolódni egy rendszeres munkaerő-vizsgálat, valamint a háztartás-statisztika, továbbá minden egyéb egyszeri vagy kisebb-nagyobb rendszerességgel végrehajtott lakossági adatfelvétel, így többek között az említett időmérleg-felvétel. Mivel a felvételsorozat keretében ugyanazokat a háztartásokat több alkalommal felkeressük, mód nyílik longitudinális jellegű vizsgálatokra. Így a kapott adatokból nemcsak társadalmi jelzőszámokat, hanem áramlási mátrixokat is össze lehet állítani, tehát hosszabb távon fel lehet építeni a társadalomstatisztikai mátrixok rendszerét is.

M. Abrams: Subjective social indicators. M. Nissel szerk.: Social trends 1973. London, Central Statistical Office 1973. 35–50. old.

E. Allardt: About dimensions of welfare. An exploratory analysis of a comparative Scandinavian survey. Research Group for Comparative Sociology, University of Helsinki, Research Reports. 1973. 1. sz.

E. Allardt: Dimensions of welfare in a comparative Scandinavian survey. Research Group for Comparative Sociology, University of Helsinki, Research Reports. 1975. 9. sz.

Andorka Rudolf–Illés János: Társadalomstatisztikai rendszerezési törekvések. Statisztikai Szemle, 1972. 50. évf. 4. sz. 412–442. old.

Andorka Rudolf–Illés János: A társadalomstatisztikai rendszer kidolgozásának kérdései. Statisztikai Szemle, 1974. 52. évf. 1. sz. 62–77. old.

Andorka Rudolf–Harcsa István–Kulcsár Rózsa: A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. Statisztikai Időszaki Közlemények, 1975. 343.

Andorka Rudolf–Kulcsár Rózsa: Egy társadalmi jelzőszámrendszer körvonalai. Statisztikai Szemle, 1975. 53. évf. 5. sz. 459–478. old. és 6. sz. 589–607. old.

Andorka Rudolf–Kulcsár Rózsa: A KSH 1973. évi társadalmi mobilitás vizsgálatának első eredményei. Szociológia, 1976. 5. évf. 2. sz. 183–201. old.

F. M. Andrews: Social indicators of perceived life quality. Előadás a VIII. Szociológiai Világkongresszuson. Toronto 1974.

Bálint József: Társadalmunk rétegződése és a jövedelemarányok a statisztika tükrében. Társadalmi Szemle, 1976. 31. évf. 4. sz. 31–48. old.

Barta Barnabás: A társadalmi szolgáltatások fejlődése a felszabadulástól napjainkig. Statisztikai Szemle, 1975. 53. évf. 7. sz. 683–706. old. és 8–9. sz. 787–810. old.

A. Bojarszkij: Isszledovanyije szocialnih javlenyij i goszudarsztvennaja sztatyisztyika. Vesztnyik Sztatyisztyiki, 1968. 3. sz. 14–21. old.

V. I. Bolgov: On measuring the way of life according to the structure of the budget of time. Előadás a VIII. Szociológiai Világkongresszuson. Toronto 1974.

A. Campbell–P. E. Converse, szerk. The human meaning of social change. New York, Russel Sage Foundation 1972.

A. Campbell–P. E. Converse–W. L. Rodgers: The quality of American life: Perception, evaluations, and satisfactions. New York, Russel Sage Foundation 1976.

Cseh-Szombathy László–Ferge Zsuzsa: Egy nemzetközi időmérleg-kutatás néhány eredménye. Statisztikai Szemle, 1967. 45. évf. 4. sz. 304–318. old.

Cseh-Szombathy László: A statisztikai módszerek alkalmazása az öngyilkosságok vizsgálatánál. Andorka Rudolf–Buda Béla–Cseh-Szombathy László szerk.: A deviáns viselkedések szociológiája. Budapest. Gondolat 1974. 408–422. old.

J. Danecki–W. Wesolowski, szerk.: Polská 2000. Wrocław, Ossolineum 1974.

I. Deutscher: The construction of social indicators. Előadás a VIII. Szociológiai Világkongresszuson. Toronto 1974.

M. Ejdelman: A társadalomstatisztika időszerű problémái a Szovjetunióban. Statisztikai Szemle, 1976. 54. évf. 11. sz. 1083–1093. old.

P. N. Fedoszejev: A társadalmi fejlődés aktuális kérdéseinek kutatása a Szovjetunióban. Társadalmi Szemle, 1975. 30. évf. 2. sz. 38–53. old. és 3. sz. 53–60. old.

J. Filačková–M. Foret–M. Illner: Indicators of the way of life of Czechoslovak society: Methodological problems and possible solutions. Előadás a VIII. Szociológiai Világkongresszuson. Toronto 1974.

M. Foret: Sociální ukazatele. Sociologický Časopis, 1973. 1. sz. 73–84. old.

Z. Gostkowski szerk.: Towards a system of human resources indicators for less developed countries. Wrocław, Ossolineum 1972.

J. Hall: Measuring the quality of life using sample surveys. G. J. Stöber–D. Schumacher szerk.: Technology assessment and quality of life. Elsevier 1973. 93–102. old.

Heténvi István: A társadalmi fejlődés és a hosszútávú népgazdasági tervezés kapcsolatáról. Társadalmi Szemle, 1975. 30. évf. 3. sz. 21–32. old.

Huszár István–Hoch Róbert–Kovács János–Tímár János: Hipotézisek a foglalkoztatás és életszínvonal alakulására Magyarországon. Gazdaság, 1969. 3. évf. 3. sz. 17–41. old.

M. Illner: O rozvovojí sociální statistiky v socialistických zemích. Sociologický Časopis, 1975. 11. évf. 2. sz. 201–205. old.

M. Illner–M. Foret: Sociální ukazatele a měřeni cílů a efektů sociálního plánu. Sociologický Časopis, 1974. 10. évf. 1. sz. 79–91. old.

S. Johansson: Valfarsbegreep och valfarsmatnij. Magra erfarenheter fran laginkomstutredningen. Statistisk Tidskrift, 1972. 2. sz. 89–94. old.

Klinger András: Az újabb magyar családtervezési vizsgálatok főbb eredményei. Statisztikai Szemle, 1975. 53. évf. 2. sz. 127–137. old. és 3. sz. 233–248. old.

KSH Közgazdasági Főosztály. A nap 24 órája. 12 000 ember napi időbeosztása. Statisztikai Időszaki Közlemények, 1965. 75. évf. 55. old.

KSH Közgazdasági Főosztály. A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1972-ben. Statisztikai Időszaki Közlemények, 1975. 35. évf. 111. old.

Kulcsár Kálmán: A társadalmi tervezés és a szociológia. Szelényi Iván szerk.: Társadalmi tervezés és szociológia. Budapest, Gondolat 1973. 87–116. old.

Lengyel László: Vélemények és tények az életszínvonalról. Statisztikai Szemle, 1966. 44. évf. 2. sz. 139–157. old. és 3. sz. 227–244. old.

Matyeriali k szeminaru, szosztojascsemuszja c 8 po 11 oktyjabra 1974 g. po tyeme „Aktualnije voproszi szocialnoj sztatyisztyiki", 1974. Budapest, KSH

Das materielle und kulturelle Lebensniveau des Volkes und seine volkswirtschaftliche Planung. Berlin. Dietz 1975.

OECD, Liste des préoccupations sociales communes a la plupart des pays de l'OCDE. Párizs OECD. 1973. 29. old.

J. Osavkov: Systéme unifié d'indicateurs d'études sociologiques de la société socialiste. Előadás a VIII. Szociológiai Világkongresszuson. Toronto 1974.

G. V. Oszipov–V. V. Kolbanovszki: Social indicators and indicators of social development planning. Előadás a VIII. Szociológiai Világkongresszuson. Toronto 1974.

J. Pajestka: Ogólne współzależnosci ,rozwojowe i spoleczne czynniki postępu. Ekonomista, 1973. 1. sz. 9–38. old.

A. Sicińcki–J. Gzula, szerk.: Problemy metodologii prognozowania. Varsó, Książka i Wiedza 1976.

Z. Smoliński: O unowoczesnienie systemu spolecznych w Polsce. Wiadomosci Statystyczne. 1969. 14. évf. 15–17. old.

V. Srb: Ke koncepci socialni statistiky. Statistika, 1974. 2. sz. 78–81. old.

R. Stone: Transition and admission models in social demography. Social Science Research, 1973. 2. évf. 185–230. old.

R. Stone: Társadalomstatisztika és társadalompolitika. Demográfia, 1975. 18. évf. 4. sz. 467–478. old.

Szalai Sándor: The use of time. The Hague. Mouton 1972.

J. Szczepański: Odmiany czasu terazniejszego. Varsó, Książka i Wiedza 1973.

Szisztyema osznovnih pokazatyelej szocialnoj sztatyisztyiki. Informacionnij bjuleten po sztatyisztyike. 1977. 1. sz. 43–64. old.

United Nations Secretariat, Towards a system of social and demographic statistics. ST/STAT. 1973. 68. sz. 352. old.

United Nations Economic and Social Council, International guidelines for social indicators. CES/WP. 1974. 34/14. 27. old.

United States Department of Health, Education and Welfare, Toward a social report. Washington 1969.

W. Wesolowski–A. Slomczyński: Zmniejszenie nierównosci spolecznych a rozbieżność cech położenia spolecznego. W. Wesolowski: Teoria – badania – praktyka. Varsó, Książka i Wiedza 1975. 45–64. old.

Zafir Mihály: A társadalmi osztályok és rétegek jövedelmi különbségei. Statisztikai Szemle, 1976. 54. évf. 5. sz. 453–473. old.

K. Zagórski: Planowanie spoleczne a badania struktury spolecznej. Wiadomosci Statystyczne, 1969. 14. évf. 9. sz. 21–24. old.

K. Zagórski: A társadalmi-demográfiai statisztika a központi társadalmi-gazdasági tervezés rendszerében. Demográfia, 1975. 18. évf. 4. sz. 471–490. old.

M. ILLNER

Az életmód fogalmának operacionalizálása statisztikai adatok segítségével

BEVEZETŐ

Az életmód-fogalom operacionalizálását célzó kísérletek elsősorban két adatforrásra támaszkodnak:

1. a szociológiai kutatásokra,
2. a statisztikára.

Annak ellenére, hogy ezt a két forrást nem lehet olyan szigorúan szétválasztani, mint első ránézésre gondolnánk, valóban különböznek egymástól tartalmuk, módszerük és intézményi kereteik tekintetében úgy, hogy lehetőségeiket célszerű elkülönítve tanulmányozni.

Ezt a cikket azoknak a módszertani problémáknak szenteltük, amelyek a statisztikai adatok felhasználásával kapcsolatban merülnek fel az életmód-fogalom operacionalizálása során. Támaszkodunk a VIII. Szociológiai Világkongresszuson (Toronto, 1974.) ismertetett, azonos tárgyú korábbi közelményünkre, amelynek egyes elgondolásait azóta továbbfejlesztettük.[1]

Az első részben megpróbáljuk megadni az életmód fogalmának munkadefinícióját, a második részben a fogalom operacionalizálásának egyes általános módszertani problémáival foglalkozunk, a harmadik részben pedig az életmód-fogalom statisztikai mutatók segítségével történő operacionalizálásának konkrét problémáit tárgyaljuk. A függelékben nagy vonalakban ismertetjük a csehszlovák életmód általunk javasolt statisztikai mutatóinak komplexumát, a jelenlegi csehszlovák statisztikák eredményeire támaszkodva.

1. AZ ÉLETMÓD-FOGALOM MUNKADEFINÍCIÓJA MINT OPERACIONALIZÁLÁSÁNAK KIINDULÓPONTJA

Minthogy a komplex fogalmak operacionalizálásának kulcsa elméleti értelmezésükben rejlik, először is kísérletet teszünk, hogy e tanulmány számára felállítsuk a fogalom egy munkadefinícióját.

Filipec és Filipcová a következőképpen definiálják az életmódot:

„Az életmódot olyan tevékenységek tág komplexumának tekintjük, amelynek keretében az emberek különböző útonmódon kielégítik és termelik szükségleteiket, olyan viszonyok komplexumának, amelyek a tevékenységek és szükségletek e körforgásában jönnek létre, valamint az ezekhez kapcsolódó értékek, normák és eszmék komplexumának. Ezt a komplexumot a társadalmi-gazdasági rend alapvető jellemzői, valamint az egyes társadalmi osztályok és csoportok társadalmi-gazdasági helyzete határozza meg... Az egész komplexum meghatározó tényezője az emberi tevékenység."[2]

A továbbiakban ezt a meghatározást fogjuk használni. Ez a definíció módszertani szempontból éppen megfelel tanulmányunk céljainak: eléggé konkrét ahhoz, hogy lehetővé tegye az átmenetet az operacionális mutatókra, ugyanakkor elég tág ahhoz, hogy lehetőséget nyújtson a széles körre kiterjedő társadalomstatisztikai adatok elrendezésére.

Ebben a tanulmányban egy történelmileg adott társadalmi osztály vagy társadalmi csoport tagjainak életmódján

a) az általuk végzett tevékenységek;

b) a közöttük kialakult viszonyok;

c) az előbbiek által kielégített szükségletek;

d) a pszichikus formák (értékek, normák, törekvések, attitűdök stb.) konkrét modelljét értjük, amelyben tevékenységeik, viszonyaik és szükségleteik tükröződnek, beleértve az elemek

közötti kölcsönös összefüggések rendszerét, valamint változásaik irányát és mértékét is.[3]

Az életmód a mindenkori termelési viszonyok talaján alakul ki, szorosan kapcsolódik azokhoz, azok által meghatározott; ezek a viszonyok határozzák meg az életmód minőségét, ezek biztosítanak teret és feltételeket kibontakozásához, ezek hatják át valamennyi komponensét. A gazdasági, politikai és egyéb feltételek, amelyekben a termelési viszonyok visszatükröződnek, és amelyek között az adott társadalmi csoport él, a szocialista társadalomirányítás és -tervezés kontextusában az életmód tervszerű megváltoztatásának fő tényezőivé, az irányítási folyamat *input*-jává válnak. Mivel ezek a feltételek „független változók"-ként jelennek meg, célszerű analitikusan megkülönböztetni őket az életmód valódi összetevőitől.

Ez a tisztán metodológiai szétválasztás azt szolgálja, hogy az életmód mutatóinak olyan rendszerét hozzuk létre, amelynek segítségével a jövőben a társadalmi ráfordítások összehasonlíthatók lesznek az általuk hozott eredménnyel, s így értékelhetővé válik a szocialista életmód kialakítása érdekében tett lépések hatékonysága.

Ha azonban el is fogadunk egy ilyen fajta szétválasztást[4], állandóan tudatában kell lennünk a leegyszerűsítésnek, és mindent el kell követnünk, hogy az értelmezés során kiküszöböljük.

Az életmódot, mint N. Sz. Manszurov megállapította, a társadalmi rendszer különböző szintjein definiálhatjuk; vagyis beszélhetünk az egyén, a társadalmi csoport, a szervezet, a közösség, a társadalmi osztály, vagy végül az egész társadalmi-gazdasági alakulat életmódjáról.[5]

A nagyobb társadalmi egységek életmódjának jellemzőihez kétféleképpen juthatunk el: az adott hierarchia alacsonyabb szintű elemeinek életmódjáról nyert információk szintézisével, vagy úgy, hogy kimutatjuk a nagyobb egység életmódjának azokat az általános jegyeit, amelyek e magas szinthez tartoznak, és nem nyerhetők az alacsonyabb szintű elemekből az adatok

általánosítása útján. Az életmód mutatóinak kiegyensúlyozott rendszere figyelembe kell vegye a fent említett változók mindkét típusát, az aggregatívat és a globálisat egyaránt, mert bármelyikük egyoldalú előtérbe állítása értelmezési hibákhoz vezet. Ugyanígy, a kisebb társadalmi egységek – egyének, családok, szervezetek stb. – életmód-mutatóinak rendszerében figyelembe kell venni annak a magasabb szintű rendszernek a jellegzetességeit, amelyhez az alacsonyabb egység tartozik.

Ebben a tanulmányban főleg azokkal a mutatókkal szándékozunk foglalkozni, amelyek a mi statisztikáinkban az egyének és háztartások életmódját szemléltetik. Teljesen gyakorlati okokból, tudatosan leszűkítjük az életmód mutatóinak vizsgálatát: a társadalmi szervezet e legkisebb elemeinek tevékenységét, viszonyait, szükségleteit és tudatát ez ideig sokkal kisebb mértékben vizsgálták statisztikai eszközökkel, mint az anyagi-technikai bázist, a makroökonómiai folyamatokat és intézményeket. Miközben az elmúlt időszakban az életmód alapvető makroökonómiai meghatározóinak statisztikai reprezentálását szolgáló eszközök jelentős mértékben tökéletesedtek, mindmáig viszonylag szerények maradtak lehetőségeink a társadalomirányítás eredményeinek statisztikai feltérképezésére a kis társadalmi egységek szintjén. Ezek az eszközök nem alkotnak adekvát rendszert, és elszórtan szerepelnek a statisztika különböző ágaiban. A legközelebbi jövőben az egész terület teljes korszerűsítésre fog szorulni társadalomirányításunk és -tervezésünk egyre növekvő információszükségletéből kifolyólag.

Az a tény, hogy figyelmünket az egyének és háztartások szintjére összpontosítjuk, ahol a mutatók kidolgozása iránti szükséglet a legsürgetőbb, nem jelenti azt, hogy elhanyagolhatjuk a makroszintű globális mutatókat, és tagadhatnánk jelentőségüket a szocialista társadalom életmód-indikátorainak kidolgozandó rendszerében, kivált ha a különböző társadalmi-gazdasági rendszereket összehasonlító vizsgálatokra gondolunk.

Ezek közé a globális indikátorok közé kell számítanunk azokat a mutatókat is, amelyek a nagyobb társadalmi struktúrák

(szervezetek, közösségek) tevékenységével, viszonyaival és szükségleteivel kapcsolatosak.[6] Ezeknek a nagy társadalmi egységeknek a viselkedése hozzájárul egész társadalmunk életmódjának kialakításához, amely – hadd emlékeztessünk N. Sz. Manszurov szavaira – a társadalom több szintjén egyidejüleg formálódik.

2. A SZOCIALISTA ÉLETMÓD FOGALMÁNAK OPERACIONALIZÁLÁSA. AZ OPERACIONALIZÁLÁS SZAKASZAI ÉS PROBLÉMÁI

Az életmód fentebb jellemzett fogalma bizonyos alapvető módszertani követelményeket támaszt az operacionalizálással szemben:

1. Már az empirikus szinten kifejezésre kell jutnia a jelenség komplex természetének. A mutatóknak olyan rendszert kell alkotniuk, amely magába foglalja az életmód minden lényeges elemét, minden jelentős aspektusát, dinamikáját és kölcsönös összefüggéseit.

2. Az életmód operacionalizálásával együtt operacionalizálni kell azokat az alapvető gazdasági, politikai és intézményi tényezőket, amelyek az életmódot döntően befolyásolják.

3. Az operacionalizálásnak lehetővé kell tenni a különböző társadalmi osztályok és csoportok életmódjának empirikus megkülönböztetését. A társadalom mint egész életmódjának globális felvázolása nem elegendő a szocialista társadalomirányítás számára, amelynek még osztálykülönbségekkel kell szembenéznie, mert az effajta globális ábrázolás elkendőzi azokat a különbségeket, amelyek felszámolása alapvető társadalmi célkitűzéseink közé tartozik.[7]

4. Végül, de nem utolsósorban, az operacionalizálás módszerének megválasztásakor figyelembe kell vennünk az információszerzési lehetőségeket és azokat a szükségleteket, amelyeket ki kell elégítenie.

Balszerencsénkre, amilyen nagy jelentőségű az életmód fogalma, éppolyan nehéz empirikus nyelvre lefordítani. Azt mondhatjuk, hogy éppen azok a tulajdonságai, amelyek révén különös jelentőséggel bír a szocialista társadalom irányítása számára – vagyis komplexitása és átfogó jellege –, vezetnek a fogalom operacionalizálása folyamán egy sor komoly bonyodalomhoz.[8] Egyelőre még korlátozott annak a lehetősége, hogy az életmód fogalmát egy gyakorlatilag alkalmazható és statisztikai eszközökkel kidolgozható indikátor-rendszer segítségével fejezzük ki, és a rendelkezésre álló megoldások csak részlegesen tesznek eleget a fentebb felállított metodológiai követelményeknek, általában kompromisszumos választások két rossz között.

Az életmód-fogalom operacionalizálása során felmerülő problémák forrásai elsősorban a következők:

a) Magának az életmód-kategóriának a komplexitása, valamint az a körülmény, hogy mindeddig hiányosak az ismereteink külső és belső összefüggéseiről.

b) Az operacionalizálás mint módszertani eljárás korlátozott lehetőségekkel rendelkezik.

c) Az adatbázis korlátozottsága.

Nézzük most meg közelebbről, hogyan is történik az életmód fogalmának operacionalizálása, hol jelentkeznek a fent említett problémák, milyen következményekkel járnak, és milyen konkrét megoldások kínálkoznak.

Hogy egy olyan összetett fogalmat, amilyen az életmódé, operacionalizálhassunk, a következő két alapvető módszertani műveletet kell elvégeznünk:[9]

1. A fogalmat le kell bontani, bonyolult szerkezetét redukálni kell, és el kell dönteni, hogy összetevői, vonatkozásai és összefüggései közül melyeket tekintsünk lényegesnek. Éppen ezért meg kell konstruálnunk az életmód kvalitatív konceptuális modelljét.

2. Ezután a konceptuális modell elemeihez mutatókat kell találnunk.

Először az első lépéssel foglalkozunk röviden, amelynek során konceptuális „hidat" építünk a kiinduló teoretikus előfeltevésektől a szükséges mutatók felé.[10]

Az életmód-kategória szisztematikus redukciójának és ezzel a kvalitatív modell megkonstruálásának a lehetősége is a probléma teoretikus kidolgozottságának fokán és a konkrét realitások alapos ismeretén múlik. Az említett két tényező figyelembevételével a következő két jellegzetes eljárást emeljük ki a fogalom lebontásának gyakorlati kivitelezésére szolgáló módszerek közül.

A taxonomikus eljárás során fokozatosan szerkezeti elemeire bontjuk az életmód-kategóriát, azaz komponenseire tagoljuk, a komponenseket részkomponensekre osztjuk és így tovább. Ez az eljárás elvben nem megy túl az osztályozó analízisen. A konceptuális modell, amit eredményez, az életmódot úgy ábrázolja, mint horizontálisan és vertikálisan rendezett komponensek rendszerét, tehát nem puszta aggregátum, mert belsőleg összefüggő egészet alkot. A taxonomikus módszer túlnyomóan statikus és leíró jellegű, nem jut eléggé közel a vizsgált jelenség dinamikájához. A segítségével megalkotott indikátor-rendszerekről ugyanezt mondhatjuk. A taxonomikus eljárás az elméleti munka és a konkrét életmód-kutatás első stádiumának felel meg.

A második eljárás, amelyet dinamikusnak fogunk nevezni, az életmód individuális elemei (vagy ezen elemek és külső tényezők) közötti kauzális és funkcionális összefüggések ismeretén nyugszik. Ez a módszer az életmódot változó és egyidejűleg működő rendszerként modellezi. Ebben a megközelítésben a mutatók a rendszer paramétereinek empirikus kifejezései. A dinamikus modell, amely az életmódot mozgásában képes megragadni, sokkal használhatóbb az előbbinél, a dinamikus modellek sokkal inkább megfelelnek mind a jelenség komplex természetének, mind pedig a társadalmi tervezés igényeinek a

szocialista társadalomban. Ez a modell az elméleti munka területén számottevő előrehaladást és a probléma konkrét ismeretét tételezi fel.

A szocialista társadalom bonyolult életmód-problémáiról való tudásunk jelenlegi fokán viszonylag részletes, de csupán parciális dinamikus modelleket tudunk készíteni az életmód individuális összetevőiről vagy vonatkozásairól, a köztük fennálló összefüggésekről, modellezni tudjuk például az életszínvonal bizonyos komponenseit.[11] Arra is képesek vagyunk már, hogy a marxista–leninista elmélet alapján legáltalánosabb vonásaiban körvonalazzuk a komplex dinamikus modellt, amely azonban ma még nem elég konkrét ahhoz, hogy kielégítse a társadalomirányítás és a tervezés szükségleteit. Az ideális megoldással, vagyis egy olyan modell létrehozásával, amely eléggé komplex és ugyanakkor eléggé speciális is, még adósak vagyunk. Ez további elméleti és tapasztalati analízis eredménye lesz, olyan elemzéseké, amelyek a szocialista társadalom életmódjának külső és belső összefüggéseire, funkcionális és történelmi dinamikájára fognak irányulni.

A taxonomikus és a dinamikus megközelítések vagy modellek egyaránt szolgálhatnak kiindulópontként az életmódkutatás indikátor-rendszerének kidolgozásához. Mindegyikük azonban más és más típusú, funkciójú, episztemológiai természetű rendszert hoz létre, amelyek más és más körülmények között képesek működni. Tudásunk jelenlegi foka és a rendelkezésünkre álló információk természete ma elsősorban taxonomikus jellegű modellek kidolgozását teszik lehetővé számunkra. Ez az oka annak, hogy az eddigi kísérletek a szocialista társadalom életmódjának komplex empirikus körvonalazására többségükben a modellezésnek ehhez a módjához folyamodtak, és ugyanazért alapozzuk munkánkat magunk is erre a módszerre.[12]

A fent bemutatott szituációt tükrözték azok a viták is, amelyek a szocialista országok társadalomstatisztikai rendszeréről folytak. Az uralkodó vélemény szerint a társadalomstatisz-

tika kidolgozásának első lépései során a taxonomikus módszer az egyetlen elérhető rendszerképzési eljárás.

Munkánk céljaira az életformát úgy határoztuk meg, mint konkrét mintáját azoknak a tevékenységeknek, amelyeket az emberek folytatnak, azoknak a szükségleteknek, amelyeket így kielégítenek, azoknak a társadalmi viszonyoknak, amelyekbe egymással lépnek, és azoknak a pszichikus formáknak, amelyekben tevékenységeik, viszonyaik és szükségleteik visszatükröződnek; úgy definiáltuk, mint ezen elemek (illetve változásaik iránya és mértéke) közötti kölcsönhatások rendszerét. Ennek megfelelően a csehszlovák társadalom életmódjának mutatóit a következő séma szerint lehet megválasztani:

társadalmi tevékenység – társadalmi viszonyok – szükségletek – pszichikus formák.

Ebben az egyszerű konceptuális modellben a döntő hangsúly az emberi tevékenységen van: mindenekelőtt a célszerű emberi tevékenységen, amelynek során az emberek kapcsolatba kerülnek egymással, és kialakulnak szükségleteik. Az emberi tevékenységek összességének széles spektrumából a munka emelkedik ki mint az életmód-struktúra meghatározó jelentőségű tényezője.

Ez a strukturális séma azonban még nem alkalmas az életmód statisztikai mutatóinak kiválasztására és klasszifikálására, lévén meglehetősen absztrakt és érzéketlen az emberi létezés különböző szféráinak kvalitatív különbségei iránt. Ezért ki kellett terjesztenünk egy másik dimenzióba, oly módon, hogy a fent megadott formális elemeket kivetítettük az emberi tevékenység szubsztanciális szféráira. A következő szférákat különböztetjük meg:

1. Bioszociális reprodukció
2. Egészség
3. Munka
4. Társadalmi részvétel
5. Jövedelem

6. Fogyasztás és megtakarítás
7. Lakás
8. Térbeli mobilitás
9. Oktatás
10. Kultúra
11. Pihenés
12. Társadalmi kommunikáció
13. Antiszociális viselkedés.

Ha ezt a listát kombináljuk a már említett „tevékenység – viszonyok – szükségletek – pszichikus formák" sémával, akkor az 1. táblázatban látható mátrixot kapjuk; a mátrix összekapcsolja az életmód formális komponenseit a szubsztanciálisakkal, miáltal létrejön az a primitív taxonomikus modell, amit a továbbiakban használni fogunk.

1. táblázat

Az életmód taxonomikus fogalmi modellje
(Statisztikai adatok osztályozására specializált séma)

Szubsztanciális összetevők	Formális összetevők			
	Tevékenységek	Társadalmi viszonyok	Szükségletek	Pszichikus formák
1. Bioszociális reprodukció 2. Egészség 3. Munka 4. Társadalmi részvétel 5. Jövedelem 6. Fogyasztás és megtakarítás 7. Lakás 8. Térbeli mobilitás 9. Oktatás 10. Kultúra 11. Pihenés 12. Társadalmi kommunikáció 13. Antiszociális viselkedés	Az életmód analitikus elemei			

A táblázat üresen hagyott oszlopai tartalmazzák az életmód analitikus elemeit, amelyeket úgy kapunk, hogy az életmód összes formális komponensét leképezzük az összes szubsztanciális komponensre. A táblázat harmadik sora például a munka szférájából nyert elemeket tartalmazza:

Munkatevékenység	A munkában létrejövő társadalmi viszonyok	Emberi szükségletek a munka szférájában	Értékek, törekvések, attitűdök, vélemények stb. a munkával kapcsolatban

Az emberi élet szféráját minden bizonnyal számtalan különböző módon lehet ábrázolni, és az általunk választott szubsztanciális komponensek csak az egyik lehetséges változatot jelentik. Választásunk azonban szorosan kötődik munkánk célkitűzéséhez: a lehető legegyszerűbb módon összekötni a rendelkezésünkre álló statisztikai információkat és az életmód kategóriáját egy olyan séma segítségével, amely nem üt el túlságosan a jelenleg használatos statisztikai és tervezési adatbontástól. A javasolt mátrix hozzávetőleg tényleg ezt a bontást követi.

Egy olyan séma, amely teljesen eltekintene a statisztikában és tervezésben ma használatos felosztástól, elméletileg nagyon izgalmas lehetne ugyan, de aligha bírna jelentőséggel az irányítás számára. Valószínűleg megoldhatatlan problémák merülnének fel, amikor a bonyolultabb szociológiai fogalmakat megkísérelnék megfeleltetni a létező statisztikai információknak. A szociológiai szempontból leginkább egzaktnak tűnő életmód-modelleket ezért más összefüggésekben kell alkalmazni, elsősorban ott, ahol a szükséges adatok szociológiai forrásokból beszerezhetők.

Számos tanulmány foglalkozik az életmód komponensekre bontásával, és esetenként körvonalazza is azok lehetséges mutatóit. Ismertetni fogunk néhányat közülük, annak ellenére, hogy – tőlünk eltérően – programjukat nem korlátozzák a stan-

dard statisztikák használatára, és így, legalábbis elméletileg, több lehetőségük van arra, hogy az életmód fogalmát operacionalizálják.

Filipec és Filipcová például, akiknek életmód-definícióját mi is használjuk, az életmód „szintetikus összetevőinek" következő rendszerét javasolják.[13]

1. Munka
2. Részvétel a társadalom életében, a döntéshozatalban, a társadalmi folyamatok irányításában
3. Oktatás
4. Rokoni-családi kapcsolatok ápolása
5. Egészség – táplálkozás
6. Lakás és lakásviszonyok
7. Háztartás, háztartásvezetés
8. Ruházkodás – külső megjelenés
9. Szabad idő
10. Részvétel a kulturális életben
11. Kommunikáció
12. Általános világkép, értékrendszer és a viselkedési normák.

Besztuzsev-Lada egy jóval komplikáltabb sémát javasol, amely az életmód mutatóit egy szocietális skálán adja meg.[14]

Ő négy csoportba osztja a mutatókat:

A. Kvalitatív bázisindikátorok – ezek fejezik ki az élet minőségét egy adott társadalmi-gazdasági formációban, megkülönböztetve az ebben kialakult életmódot a más társadalmi formációkban uralkodóktól, ami lehetővé teszi a különböző társadalmi rendszerek összehasonlítását. A kvalitatív mutatók segítségével különbséget tehetünk különböző rendszerű társadalmak életmódja között, ez azonban – mint Besztuzsev-Lada is hangsúlyozza – nem elégséges az adott társadalmi-gazdasági formáción belül uralkodó életmód elemzésére. Erre a célra további, úgynevezett „kvantitatív" mutatók szükségesek. Ezek a következők:

B 1. A tudományos-technikai forradalom alapvető aspektusainak mutatói

B 2. A tudományos-technikai forradalom alapvető előfeltételeinek és következményeinek mutatói

B 3. Az életmód főbb aspektusainak mutatói

Csak az utolsó csoportot lehet funkcionális szempontból összehasonlítani az általunk az 1. táblázatban javasolt sémával. A *B 3.* paragrafus mutatói hivatottak megragadni az életmódot egy bizonyos társadalmi rendszeren – esetünkben a szocialista társadalmon – belül, a cél tehát nem a különböző életmódok összehasonlítása. Besztuzsev-Lada szerint ezek a mutatók a következő csoportokra oszlanak:

1. A munka jellege
2. Anyagi életszínvonal
3. Szabad idő és mindennapi élet
4. Oktatás
5. Kultúra
6. Család
7. Politikai és nemzeti kapcsolatok
8. Antiszociális jelenségek
9. Urbanizáció
10. Közlekedés és kommunikáció.

Figyelmet érdemel a Besztuzsev-Lada által javasolt modell széles látókörű koncepciója: nemcsak a szűkebb értelemben vett életmód-mutatókat foglalja magában, hanem kiterjed a legtágabb társadalmi-gazdasági keretek és a fő anyagi-technikai tényezők jellemzőire is, amelyek az adott társadalom életmódját meghatározzák és alakítják. Ily módon az életmód marxista elemzésének alapelvét hangsúlyozza az operacionalizálás szintjén is: különböző társadalmi-gazdasági képződmények életmódját csak a nekik megfelelő termelési viszonyokon keresztül lehet összehasonlítani.[15]

Némileg problematikus Besztuzsev-Lada modelljében a *B 2.* és a *B 3.* megkülönböztetése. Összehasonlításuk azt mutatja, hogy az életmód-indikátorokat mindkét esetben helyesen kezeli,

az első esetben azonban a mutatók többsége erősen specializált, míg a másodikban csupán jóval tágabban definiált életmód-komponensek reprezentálják őket. A *B 3.* kategória egyébként meglehetősen közeli rokonságban van az általunk javasolt taxonomikus sémával.

Egy további taxonomikus sémát dolgozott ki prognosztikai célokra O. Šulc, aki a következő komponenseket különbözteti meg:[16]

1. Személyi fogyasztás
2. A munka jellege
3. Képzés és oktatás
4. Lakás
5. Kommunikáció
6. Környezet
7. Népesedés és egészségügy
8. Szabad idő
9. Társas kapcsolatok
10. Az emberi élet értékei.

Šulc javasolja, hogy a sémán belül minden összetevőnél különböztessük meg az „anyagi körülményeket" és a „társadalmi körülményeket". Az életmód-fogalom részekre bontásakor Šulc, hozzánk hasonlóan, igyekszik figyelembe venni a jelenlegi tervezési és irányítási gyakorlatot; ennek köszönhető, hogy az általa kidolgozott séma nagyon közel áll a miénkhez.

A fenti példák összehasonlítása arra a következtetésre vezet, hogy nincsenek lényegbevágó metodológiai eltérések közöttük: mindegyik taxonomikus eljárással közelíti meg tárgyát, és mindegyikük, legalábbis nagyjából, ragaszkodik a társadalmi élet hagyományosan vizsgált és tervezés alá vont szféráihoz. Ha vannak különbségek, akkor elsősorban abban jelennek meg, hogy milyen mértékben élnek specifikusan szociológiai kategóriákkal, illetve abban a módban, ahogyan a makroökonómiai és makroszocietális meghatározó tényezőket beépítik sémáikba.

2.2. Az életmód mutatói; a fogalom tartalma, fajtái és összefüggései

Az életmód-fogalom operacionalizálásának következő lépése, hogy megtaláljuk a modellben szereplő komponensekhez és aspektusokhoz a megfelelő mutatókat.[17]

Komplex és esetleg közvetlenül nem is megfigyelhető jelenséghez úgy keresünk indikátorokat, hogy kiválasztunk más, empirikusan – legalább részben – megfigyelhető jelenségeket, amelyek valamilyen jól ismert és alaposan tanulmányozott materiális vagy logikai kapcsolatban vannak az általunk vizsgált jelenséggel, és esetleg jobban megfigyelhetők annál.[18]

Az indikátorok arra valók, hogy megmutassák a vizsgált jelenségek lényegi, általános és általában kevésbé szembeötlő, nehezen megfigyelhető, vagy – bizonyos körülmények között – közvetlenül meg sem figyelhető tulajdonságait.[19] A tudományos kutató, amikor mutatókat választ, „akkor az általános absztrakt fogalmakat, amelyeket a vizsgált jelenség leírására használ a kvalitatív modell szintjén, lefordítja a »mindennapi élet nyelvére«, azaz megpróbálja konkrétabb fogalmakkal kifejezni a jelenség elvileg megfigyelhető aspektusait"[20].

A mutatókat változóknak vagy karakterisztikáknak tekintjük, amelyek különböző értékeket vehetnek fel. Egy mutató összes lehetséges értékének rendezett halmazát a mutató skálájának nevezzük – ez a konkrét körülményektől függően lehet kvantitatív vagy kvalitatív skála. A skála egyes fokait jelölhetjük szavakkal, számokkal vagy egyéb szimbólumokkal.[21]

Amikor az életmód mutatóiról beszélünk, operacionális eszközök olyan rendszerére gondolunk, amely képes kifejezni az életmód individuális összetevőinek lényeges aspektusait, összefüggéseit és dinamikáját empirikus szinten. Mivel változók rendszerével van dolgunk, ugyanaz az indikátor-halmaz különböző alternatív életmódokat tud leképezni (természetesen az adott kvalitatív kereteken belül). Segítségével megkülönböztethetjük például a rendszer kiinduló és célállapotát, vagy a kü-

lönféle, nem-antagonisztikus osztályok, rétegek és csoportok életmódját.[22] Egy konkrét életmód-változatot a rendszerben a mutatók értékeinek meghatározott kombinációja reprezentál.

Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert a társadalmi mutatók mint változók fogalmát gyakorta hibásan értelmezik, a változókat azonosítják egyetlen értékükkel, többnyire normatív célértékükkel.[23]

Indikátor-fogalmunkból következik, hogy mutatóink nem okvetlenül mennyiségi vagy számszerűen kifejezhető változók. Jóllehet, a társadalomirányítás szempontjából ténylegesen vagy potenciálisan használható mutatók ezzel a – heurisztikus szempontból kedvező – formával rendelkeznek, nem szükségképpen kell az ilyen típusú mutatókra szorítkoznunk. Sőt nélkülözhetetlenek a verbális vagy kvalitatív mutatók[24], különösen amikor az életmód olyan nem-gazdasági elemeit akarjuk operacionalizálni, amelyekhez nem mindig tudunk megfelelő kvantitatív vagy numerikus mutatót találni.

A mutatókat – sem az egyes mutatókat, sem a belőlük felépülő rendszereket – nem szabad összetévesztenünk az általuk demonstrált kategóriákkal. A mutatók az esetek többségében csupán részleges, redukált, ennélfogva tökéletlen kifejezői a társadalmi valóságnak. Érvényességük igazolását végső soron a társadalmi gyakorlatban találják meg. Ezért oly fontos az indikátor-rendszer megalkotásakor – kiváltképpen ha bonyolult és komplex fogalmak kifejezéséhez keresünk mutatókat – gondosan megvizsgálni az indikálandó jelenség és a választott mutatók egymáshoz való ismeretelméleti viszonyát.[25] E kapcsolat behatóbb ismerete lehetővé teszi, hogy helyesen határozzuk meg az egyes empirikus változók indikatív erejét és helyüket az egyéb változók rendszerében, vagyis lehetővé teszi e változók helyes interpretálását. A társadalmi mutatókkal foglalkozó publikációk közül csak néhány tér ki erre az alapvető módszertani feladatra.

A gyakorlatilag végtelen számú közvetlenül megfigyelhető jelenség közül csak azok szolgálhatnak mutatókul az összetett

és közvetlenül nem megfigyelhető jelenségek számára, amelyek jól ismert materiális vagy logikai összefüggésben vannak az utóbbiakkal. Ebben az összefüggésben Manszurov elsősorban a kauzális viszony fontosságát emeli ki:

„A társadalmi mutatók a vizsgált jelenség *kauzális* (kiemelés Manszurovtól) összefüggéseit és viszonylatait tükrözik az általánosítás alacsonyabb fokán."[26]

Elsősorban ezt fogjuk szem előtt tartani, amikor osztályozzuk az indikátor és az általa leírt jelenség (az indikátum) közötti relációkat.[27]

Az indikátor lehet:

a) a vizsgált jelenség definiáló eleme vagy része
b) oka vagy feltétele
c) következménye
d) korrelátuma.

Ennek megfelelően az indikátorok két osztályba sorolhatók:

1. direkt-definitív indikátorok („A-típusú" indikátorok)
2. indirekt indikátorok: okok vagy feltételek („B-típus")
   következmények („C-típus")
   korrelátumok[28] („D-típus")

A fentebb körvonalazott taxonomikus életmód-modell egyes összetevői különböző mértékig közelíthetők meg a jelenlegi statisztikák segítségével, indikátoraikkal szemben különböző követelményeket támasztanak, ezért különbözőképpen kell operacionalizálni őket.

Az emberi tevékenységek operacionalizálása jelenti a viszonylag kisebb problémát. Többnyire közvetlenül regisztrálhatók, ezért kifejezhetjük őket közvetlen (A-típusú) indikátorokkal. A statisztikák elvben széles körű információkat adnak a bioszociális reprodukcióról, a munkáról, az oktatási és kulturális tevékenységekről, a lakásviszonyokról, a fogyasztásról, a térbeli mobilitásról és az egészségvédelemről. Kisebb mértékben tükröződnek a statisztikákban a pihenés jellegű, kommunikatív, participatív tevékenységek és az antiszociális viselkedés. A szükséges indikátorokat azoknak a gazdasági, szervezési és egyéb

tényezőknek a körében kell keresnünk, amelyek a tevékenység számára teret nyújtanak (B-típusú indikátorok), közülük is azokra az empirikusan megfigyelhető társadalmi viszonylatokra, amelyek megteremtik e tevékenységek feltételeit, vagy ezek következményeiként jelennek meg (B- és C-típusú indikátorok), illetve azokra, amelyek a fogyasztási javakkal való ellátottság területén bizonyos tevékenységek előfeltételeinek vagy következményeinek bizonyulnak (ezek ismét B- és C-típusú indikátorok). Bizonyos tevékenységek esetében pedig kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy a statisztika jelenlegi állása mellett nem tudunk indikátort rendelni hozzájuk.[29]

Jóval nehezebb feladat mutatókat találni azoknak a viszonyoknak a minőségére, amelyekbe az emberek tevékenységük során lépnek egymással. Eltekintve attól a néhány esettől, amelyben a statisztika közvetlen mutatókkal képes szolgálni (a statisztika csak a formális társadalmi kapcsolatokat tudja rögzíteni, mint például az alkalmaztatást, házasságkötést, szervezeti tagságot), többnyire olyan jelenségekkel van dolgunk, amelyek regisztrálása meghaladja a statisztika jelenlegi lehetőségeit. E jelenségek közvetett indikátorainak létrehozására a legfontosabb eszközök az emberi tevékenységek, amelyek ezekben az esetekben következmény-jellegű (C-típusú) vagy determináns-jellegű (B-típusú) indikátorokként funkcionálnak. Olykor következtethetünk egyes emberi kapcsolatokra azokból a feltételekből, szabályokból, erőforrásokból, amelyeket a társadalom biztosít létrejöttükhöz (B-típusú indikátorok), vagy pedig az egyének és háztartások anyagi erőforrásainak eloszlásából (B- és C-típusú indikátorok).

A legnehezebb feladat – figyelembe véve a statisztika adott lehetőségeit – a szükségletek és a pszichikus vonatkozások operacionalizálása. Ezekre a jelenségekre vonatkozó közvetlen statisztikai mutatók gyakorlatilag nem léteznek, a közvetett mutatók pedig nem elég megbízhatók. Lehetséges mutatóikat azok között a tevékenységek között kereshetjük, amelyek létező szükségletek kielégítését szolgálják[30] vagy motivációkra való

reagálások (azaz C-típusú indikátorok). Hasonló indikatív szerepet tölthetnek be egyes közvetlenül megfigyelhető társadalmi kapcsolatok, továbbá az egyének és háztartások felszereltsége. Azonban ezekből a teljességgel közvetett és meglehetősen nyers statisztikai mutatókból emberi szükségletekre, értékekre, attitűdökre, normákra stb. következtetni annyira bizonytalan, hogy jobb meg sem kísérelni, amennyiben a szociológiai kutatások nem biztosítanak elegendő adatot ehhez.

Összefoglalva, azt mondhatjuk, hogy az életmód egyes elemeit kifejezhetjük közvetlen statisztikai mutatók segítségével, másokat közvetlen és közvetett mutatók kombinációjával kell kifejeznünk, megint más esetben pedig kénytelenek vagyunk közvetett mutatókra hagyatkozni.[31]

A statisztikai információk keretén belül az indikátor szerepét betölthetik az életmód más komponensei is, leggyakrabban olyan tevékenységek vagy jelenségek, amelyek közvetlenül nem szerepelnek a választott fogalmi modellben, viszont vagy az életmód alakító tényezői közé tartoznak – elsősorban gazdasági vagy intézményi tényezőkre gondolunk –, vagy az adott életmódból következnek. Az operacionalizálás folyamán az életmód komponensei indikatív összefüggések rendszerévé szerveződnek. A rendszer struktúráját a 2. táblázat szemlélteti.[32]

A statisztikai információkból nyerhető életmód-indikátorok rendszerében tehát a társadalmi fejlődés gazdasági és intézményi tényezői, az emberi tevékenységek empirikus jellemzői, valamint a háztartások és egyének anyagi erőforrásai foglalják el az első helyet. Ezeket használhatjuk fel a tevékenységeket, társadalmi viszonyokat, szükségleteket és pszichikus formákat felölelő fogalmi struktúra operacionális leképezéséhez. Ezt a strukturális eltolódást, amely elkerülhetetlenül együtt jár azzal, hogy a taxonomikus életmód-modellt statisztikai mutatók rendszerére képezzük le, kiváltképpen akkor kell szem előtt tartanunk, amikor a rendszer egyes változóit interpretáljuk: abból a tényből, hogy a mutatókat egy bizonyos meghatározott jelenségkörből választottuk, nem szabad arra a hamis következte-

2. táblázat

A formális életmód-komponensek legfontosabb statisztikai mutatóinak rendszere

INDIKÁTUM	INDIKÁTOROK		
	Gazdasági intézményi és egyéb tényezők	Egyének és háztartások anyagi forrásai	Tevékenységek
Tevékenységek	B	B, C	A
Társadalmi viszonyok	B	B, C	B, C
Szükségletek	B	B, C	B, C
A társadalmi tudat elemei	B	B, C	B, C

A — közvetlen mutatók
B — ok- (feltétel-) típusú mutatók
C — következmény-típusú mutatók

tésre jutnunk, hogy szükségképpen ezek a jelenségek alkotják az életmód szubsztanciáját.

A 2. táblázat megmutatja, hogy egyes indikátorok többféle indikatív funkciót is betölthetnek a rendszerben (bizonyos tevékenységek például közvetlen mutatókként funkcionálhatnak a tevékenység szférájában és közvetett mutatókként a társadalmi viszonyok vagy szükségletek szférájában). Egy mutató az egyik helyen lehet közvetlen indikátor, másutt pedig ok- vagy következmény-típusú indikátor, a kontextustól függően. A statisztikai mutatók egy részének indikatív multifunkcionalitása[33] azoknak az oksági összefüggéseknek a bonyolult reciprocitásából adódik, amelyek az életmódot meghatározzák, valamint abból, hogy nem ismerjük eléggé ezeket az összefüggéseket. A funkcionális többértelműség származhat abból is, hogy az indikátor empirikus kifejezés, az indikálandó fogalom pedig az absztrakció sokkal magasabb szintjén helyezkedik el. A két szint egymáshoz rendelése, individuális mutatók esetében, nem mindig teljesen egyértelmű, és ugyanazt a mutatót különböző összefüggésekben

lehet felhasználni. Ezeknek az összefüggéseknek a természete és száma, vagyis a mutató diagnosztikus terjedelme, nem a priori meghatározott, hanem a megismerés konkrét céljaitól és a módszertani leleményességtől is függ.

Egy mutató diagnosztikai funkcióját ezért csak akkor lehet végérvényesen meghatározni, ha már beépítettük a mutatók valamilyen konkrét rendszerébe, vagyis szisztematikus kontextusba került; eszerint kell minden egyes indikátort „leolvasni" és értelmezni.[34]

3. STATISZTIKAI ÉLETMÓD-MUTATÓK; AZ OPERACIONALIZÁLÁS LEHETŐSÉGEI ÉS STRUKTURÁLIS PROBLÉMÁI

Az életmód mutatóinak megválasztásakor figyelembe kell vennünk mind az elméleti premisszákat és a mutatókra váró feladatok természetét, mind pedig a rendelkezésünkre álló adatforrásokat. Ebben a dolgozatban, ahol az életmód-fogalom operacionalizálásának lehetőségeit a politikai irányítás szükségletei szempontjából vizsgáljuk, tudatosan a jelenleg rendelkezésre álló statisztikai forrásokra korlátoztuk magunkat.

Ezek a korlátozások, mint már többször rámutattunk, igen jelentékenyek. Az operacionalizálás lehetőségei lényegesen megnőnek – különösen azokon a területeken, ahol a statisztikai mutatók inadekvátak, nem kielégítőek, vagy egyszerűen nem léteznek –, mihelyt képesek leszünk figyelembe venni más forrásokból, elsősorban szociológiai kutatásokból származó információkat. Mivel eddig a szociológiai kutatási eredmények felhasználására csak rendszertelenül, szórványosan, kis populációkra alkalmazva került sor, úgy döntöttünk, hogy e helyütt figyelmen kívül hagyjuk őket. A szociológiai kutatás ma még nem képes olyan folyamatos és standardizált ismereteket nyújtani, amilyeneket a makroszintű társadalomirányítás megkövetel, széles körű bevonása a gyakorlatilag alkalmazható élet-

mód-indikátor-rendszerek kidolgozásába egyelőre a jövő feladata.[35]

Az effajta rendszerek létrehozására vonatkozó megfontolásainkat tehát a statisztika, nevezetesen a társadalomstatisztika lehetőségeire korlátozzuk. Az összes szükséges funkcionális paramétert magába foglaló információt csak a fejlett infrastruktúrával és szervezettel rendelkező statisztikai tájékoztató rendszer tudja biztosítani. Ez nem jelenti azt, hogy a társadalmi-gazdasági statisztika jelenlegi rendszere teljesen összhangban van az életmódkutatás célkitűzéseivel, sem azt, hogy ez a rendszer nem szorul lényeges tökéletesítésre. Annak a törekvésnek, hogy kidolgozzuk a csehszlovák társadalom életmód-indikátorainak rendszerét, nem csupán a statisztikából kell kiindulnia, hanem ugyanakkor statisztikákhoz, lehetőleg a jelenlegieknél jobb statisztikákhoz kell vezetnie.

Milyen lehetőségeket nyújt jelenlegi statisztikánk az életmód empirikus vizsgálatára?

Mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy (hasonlatosan a többi szocialista ország statisztikai rendszereihez) a csehszlovák társadalmi-gazdasági információrendszer sem tartalmazza az életmód kategóriáját, ennek megfelelően explicite nem is vizsgálja azt. Ez a rendszer ágazati statisztikákra oszlik a népgazdaság ágainak és szektorainak megfelelően, magába foglalva a tervgazdálkodás szektorait is. Bizonyos mértékig a szektorokra „merőlegesen" is tagolódik ez a rendszer, olyan gazdasági és demográfiai jelenségeknek megfelelően, mint munka, munkabérek, népesedés, életszínvonal stb. Az ágazati statisztikák közül nem egy értékes információforrása lehet az életmód individuális komponenseinek; ide sorolhatjuk mindenekelőtt a népesedési, munkaerő- és munkabérgazdálkodási statisztikákat, az életszínvonal-statisztikákat, az oktatási, kulturális, egészségügyi és baleseti kimutatásokat, a turisztikai és szállodaipari adatokat, a lakásügyi statisztikákat és a szociálpolitikai adatokat, valamint természetesen a népszámlálások, a mikrocenzusok

és a háztartás-statisztikák adatait (de a többi statisztikai ágazat is szolgálhat használható adatokkal).

Ha a jelenlegi statisztikai rendszerből merített adatok segítségével meg akarjuk alkotni az „életmódra vonatkozó statisztikai információk rendszerét", akkor a statisztikai információ egyes elemeit, forráshelyükre való tekintet nélkül egyetlen kategóriába kell egyesítenünk. Ez csak a statisztikába kívülről beplántált fogalmi modell segítségével és a statisztikai részrendszerek közötti – ma még meglehetősen merev – határok áttörésével lehetséges.

Már szolgáltunk egy lehetséges modellel arra nézve, hogy milyen statisztikai adatokat választhatunk az életmód empirikus feltérképezéséhez, és hogy ezeket az adatokat mi módon rendezhetjük el (lásd az 1. táblázatot).[36] Ha azonban ezt az alapsémát, amely megkülönbözteti a formális és szubsztanciális összetevőket, a jelenlegi statisztikai anyaggal szembesítjük, módszertani nehézségek merülnek fel. Míg a szubsztanciális összetevők, ha úgy választjuk meg őket, hogy túlmenjenek a statisztika jelenlegi tematikus keretén, de mégse távolodjanak el túlságosan tőle, jó ugródeszkául szolgálhatnak a statisztikai információ kiválogatásához és osztályozásához, addig a formális összetevők empirikus nyelvre való „lefordítása" problémákat okoz. Az előző fejezetben rámutattunk, hogy az olyasfajta összetevőkhöz, mint a szükségletek, értékek, normák, attitűdök stb., gyakorlatilag képtelenek vagyunk közvetlen statisztikai mutatókat rendelni.

A szociológiai és statisztikai fogalmak kölcsönös megfeleléséről (adekvát voltáról) van szó, és a két fogalmi rendszer funkcionális különbségeiből származó „horizontális" problémák keverednek a két rendszer különböző absztrakciós szintjéből adódó „vertikális" nehézségekkel.

A kölcsönös megfelelés problémájának három lehetséges megoldása van:

a) A statisztikai fogalmakból indulunk ki, azokhoz rendelünk – ahol ez lehetséges – adekvát szociológiai fogalmakat. Ezt az eljárást a következő sémával szemléltethetjük:

a statisztika konceptuális rendszere → a szociológia konceptuális rendszere → mutatók

b) A szociológiai fogalmakból indulunk ki, azokhoz rendelünk – lehetőség szerint – megfelelő statisztikai fogalmakat. Ez sematikusan ábrázolva így néz ki:

a szociológia konceptuális rendszere → a statisztika konceptuális rendszere → mutatók

c) Az indikátor-rendszert olyan fogalmakra építjük, amelyek a két konceptuális sémában közösek, s így képesek legalább részben áthidalni a két fogalmi rendszer közötti távolságot. Sematikusan ábrázolva:

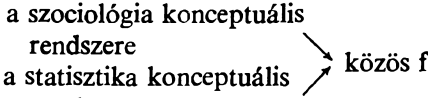

A csehszlovák statisztikákból nyerhető statisztikai életmód-mutatók tanulmányozása során mi a harmadik utat választottuk. Az életmód formális összetevői és a statisztikai adatok közötti kapcsolat megteremtésére az emberi tevékenységek kategóriája tűnt a legalkalmasabbnak: ez a közvetlen mutatók segítségével legkönnyebben kifejezhető és egyúttal az egész életmód-struktúrára nézve döntő jelentőségű komponens. A többi formális komponenssel, tehát a társadalmi kapcsolatokkal, a szükségletekkel és a társadalmi tudat elemeivel ebben a dolgozatban nem foglalkozunk, mert az ismeretelméleti kapcsolat közöttük és a rendelkezésre álló empirikus statisztikai adatok között nagyon laza és gyakran problematikus.

Az indikátorok rendszerezésének (lásd a függeléket) alapjául szolgáló sémát a 3. táblázat szemlélteti.

3. táblázat

Az életmód-mutatók listájának általános sémája a csehszlovák statisztikák alapján

A rendszer tematikus felépítése; az emberi tevékenység főbb szférái	Indikátorok		
	Az életmód néhány közvetlen társadalmi tényezőjére és előfeltételére vonatkozó mutatók	A tulajdonképpeni életmód-mutatók	
		globális mutatók	társadalmilag strukturált mutatók
1. Bioszociális reprodukció 2. Egészség és egészségvédelem 3. Munka 4. Társadalmi részvétellel kapcsolatos tevékenységek 5. Jövedelem 6. Fogyasztás és megtakarítás 7. Lakáskörülmények, települési viszonyok 8. Térbeli mobilitás 9. Oktatási tevékenységek 10. Kulturális tevékenységek 11. Pihenés 12. Társadalmi kommunikációval kapcsolatos tevékenységek 13. Antiszociális viselkedés	MUTATÓK		

A részletesebb szerkezeti sémát lásd a függelékben.

Ezt a kiinduló modellből (1. táblázat) oly módon nyertük, hogy annak négy formális komponensét egyetlen komponenssé egyesítettük (emberi tevékenység), s ezt kivetítettük mind a 13 szubsztanciális komponensre. Felvettük a sémába azoknak az alapvető gazdasági, intézményi és szervezeti tényezőknek a mutatóit

is, amelyek közvetlen hatással vannak az életmódra.[37] Gondoltunk arra is, hogy – ahol ez lehetséges, az egyes életmód-mutatókat társadalmi osztályok és csoportok szerinti bontásban adjuk meg.[38]

Ebből a sémából kiindulva haladtunk a tényleges mutatók felé, általában lépésről lépésre specifikálva a kiinduló elemeket.

Az életmód-mutatók eredményül kapott listája természetesen magán viseli a taxonomikus rendszerek minden hátrányos tulajdonságát: deskriptív, statikus, szervetlen; a fejlődést csak nagyszámú diakronikus „keresztöltéssel" képes érzékeltetni. Ezért a szó szigorú értelmében nem is nevezhető igazából rendszernek, inkább csak az elérhető információk kirostált és rendezett jegyzéke.

Az életmód mutatóinak rendszerét nem lehet ilyen felmérések útján kidolgozni. Egy ilyen rendszert csak akkor lehet létrehozni, ha nem képez akadályt a rendelkezésre álló információk korlátozott száma, ha megkonstruálják azokat a mutatókat is, amelyek a jelenlegi társadalmi és gazdasági információs rendszerben nincsenek képviselve. Biztos, hogy a jövőbeli rendszer sokkal tömörebb lesz, szintetikus mutatói segítségével redukálni fogja a lista tételeinek számát. Mindazonáltal az alábbi séma, ha adatokkal töltjük ki, szolgálhat az életmód primitív leírásául, s szerkezete némi elemzésre is lehetőséget kínál, ami túllép a puszta leírás szintjén.[39]

FÜGGELÉK
AZ ÉLETMÓD-MUTATÓK LISTÁJÁNAK VÁZLATA A CSEHSZLOVÁK STATISZTIKÁK ALAPJÁN

Tájékoztatás céljából mellékeljük a jelenkori csehszlovák statisztikák alapján kidolgozott életmód-mutatók hozzávetőleges listáját.[40]

Az itt közölt kivonatnál szerkezetileg jóval bonyolultabb lista célja az volt, hogy eligazítást adjon az életmódkutatás

jelenlegi statisztikai lehetőségeit illetően, és felhívja a figyelmet a hiányosságokra.

A lista a fentebb bemutatott taxonomikus modellt követi, és kizárólag a csehszlovák statisztikai szolgálat által rendszeresen közzétett adatokra épül. Mint említettük, a listával nem szándékoztuk az életmód-mutatók teljes és kidolgozott rendszerét adni; ezt a rendszert még ezután kell létrehozni. Listánk nem több, mint a meglévő lehetőségek számbavétele, és mint ilyen kiindulópontként szolgálhat alaposabban kidolgozott rendszerek létrehozására.

A statisztikai életmód-mutatók listájának tematikus struktúrája

1. *Bioszociális reprodukció*
   1. Születési arányszám
   2. Házasságkötés
   3. Család
2. *Egészség*
   1. Társadalmi előfeltételek
      1.1. Fizikai környezet
      1.2. Táplálkozás
      1.3. Egészségvédelem
   2. A népesség egészségi állapota
      2.1. Élettartam
      2.2. Halálozási arányszám
      2.3. Betegségek és balesetek
      2.4. Öngyilkosság
      2.5. Öröklött fejlődési rendellenességek
      2.6. Rokkantság
3. *Munka*
   1. Társadalmi előfeltételek
   2. A munka tartama és jellege
   3. Munkaszervezés

3.1. A munka gazdasági és társadalmi szervezése
3.2. A munka térbeli és időbeli szervezése
4. A munka biztonsága és higiéniája
4. *Társadalmi részvétel*
1. Tagság és tevékenység társadalmi szervezetekben
2. Részvétel a helyi irányításban
3. Társadalmi tevékenység
4. Kezdeményezés a munkában
5. *Jövedelem*
1. A háztartások jövedelme
2. Bérek
3. Nyugdíjak és társadalmi juttatások
4. Részesedések és nyereségek
5. Kölcsönök
6. *Fogyasztás és megtakarítás*
1. Társadalmi előfeltételek
1.1. Általános előfeltételek
1.2. A fogyasztási javak termelése
1.3. A fogyasztási javak és szolgáltatások ára
1.4. A kiskereskedelmi és az egyéni szolgáltató hálózat személyzete és ellátottsága
2. Fogyasztás
2.1. Az egyéni fogyasztás színvonala
2.2. Az egyéni fogyasztás szerkezete
2.3. Társadalmi fogyasztás
3. Megtakarítás
7. *Lakás- és települési viszonyok*
1. Társadalmi előfeltételek
1.1. A lakásállomány és a lakásépítés volumene
1.2. A lakóépületek kora
1.3. A lakások ára és hozzáférhetősége
2. Lakás
2.1. A lakás minősége
2.2. A lakásügy gazdasági és társadalmi szervezete

2.3. Ökológiai feltételek
2.4. Üdülők

8. *Térbeli mobilitás*
1. Migráció
2. Iskola és munkahely megközelítése
3. Utazás

9. *Oktatás*
1. Társadalmi előfeltételek
1.1. Az oktatás társadalmi kiadásai
1.2. Az oktatógárda és az oktatási eszközök
1.3. A tanulók ellátása és élelmezése
1.4. Ösztöndíjak és ösztöndíjasok
2. Oktatási tevékenység
2.1. Beiskolázás előtti oktatás
2.2. Alapfokú oktatás
2.3. Szakmai képzés
2.4. Középfokú oktatás
2.5. Egyetemi szintű oktatás
2.6. Dolgozók oktatása („esti iskolák")
2.7. Iskolán kívüli oktatás
2.8. Tudományos továbbképzés

10. *Kulturális tevékenység*
1. Társadalmi előfeltételek
1.1. Kulturális társadalmi kiadások
1.2. Kulturális és szórakoztató intézmények
1.3. Kulturális és szórakoztató események
1.4. Kulturális javak termelése
2. A lakosság kulturális tevékenysége
2.1. Receptív kulturális tevékenység
2.2. Kreatív kulturális tevékenység
2.3. Szórakozás

11. *Pihenő jellegű tevékenységek*
1. Társadalmi előfeltételek
1.1. Pihenési lehetőségek

2. Az egyéni pihenés és kikapcsolódás kellékeivel való ellátottság
3. Pihenési formák
   3.1. Szervezett pihenés
   3.2. Egyéni pihenés
   3.3. Felfrissülést szolgáló testkultúra
   3.4. Kirándulás
   3.5. Külföldi utazás

12. *Társadalmi kommunikáció*
   1. Társadalmi előfeltételek
      1.1. Tömegkommunikációs eszközök és ezek tevékenysége
      1.2. Távközlési eszközök és ezek működése
   2. Társadalmi kommunikáció
      2.1. Tömegkommunikációs eszközök használata
      2.2. Postaforgalom útján történő kommunikáció
      2.3. Telefonérintkezés

13. *Antiszociális viselkedés*
   1. Bűnözés
   2. Öngyilkosság
   3. Prostitúció
   4. Alkoholizmus és narkománia
   5. Közlekedési balesetek

[1] *M. Illner–J. Filačkova–M. Foret:* Indicators of the Way of Life of Czechoslovak Society. Methodological Problems and Possible Solutions. 1974. 8-th World Sociological Congress. Ustav pro filosofii a sociologii. Prága 1974.

[2] *B. Filipcová–J. Filipec:* Různoběžky života. Zápas o socialistický způsob života. Ustav pro filosofii a sociologii ČSAV, Prága 1974. 227–228. old.

[3] *M. Illner–J. Filačkova–M. Foret:* Id. mű. 4. old.

[4] A makroszociális determinánsok analitikus elkülönítése persze még a mutatók szintjén is csak viszonylagos lehet, és gyakorta nehéz elkülöníteni a társadalmi célok indikátorait a társadalmi eszközökéitől. Ezt Delors mutatta ki néhány évvel ezelőtt (*J. Delors:* Les Indicateurs Sociaux. SEDEIS, Párizs 1971). Mégis, ahol ez lehetséges, érdemes élni az analitikus megkülönböztetésekkel, mivel az eszközök és hatások fogalmi kettéválasztása az egyik előfeltétele a társadalmi tervezésnek és hatékonysága kiértékelésének is. Ez az oka annak, hogy számos szerző a társadalmi mutatók társadalompolitikai felhasználásával foglalkozva annak a véleményének ad hangot, hogy ezeket az indikátorokat elsősorban a társadalompolitikai folyamatok végeredményének (outputjának) megragadására kell alkalmazni. C. Moser angol statisztikus például a következőket mondja: „A társadalmi mutatókkal foglalkozó munkák legnagyobb eredménye az, hogy kidolgozták az *output* (vagy az output lényegében maradéktalan megfelelőinek) mérését." (*C. A. Moser:* Social Indicators-Systems, Methods and Problems. The Review of Income and Wealth, 1973. 2. sz. 138. old.

[5] *N. Sz. Manszurov:* Obraz zsinyi: opit posztrojenyija szisztyemi szocialnih ingyikatorov. 8-th World Sociological Congress. Soviet Sociological Association. Moszkva 1974. 4. old.

[6] Ezek közé a globális mutatók közé tartozhatnak, például, az arra vonatkozó adatok, hogy hány városban szervezték meg az idős személyek gondozását, hány vállalat fogadta el a munkások komplex szociális védelmi tervezetét, hány munkavédelmi szempontból kifogásolható üzem működik az országban stb.

[7] Az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában az elmúlt 15 évben kidolgozott társadalmi indikátor-rendszerek többsége nem vállalta azt a feladatot, hogy az élet minőségét társadalmilag differenciált módon feltérképezze. (Lásd *W. Zapf:* Social Indicators: Prospects for Social Accounting Systems. Social Science Information, 1972./XI. évf. 3/4. sz. 261–277. old.) A kapitalista társadalom egészére alkalmazott mutatók elleplezik a különböző társadalmi osztályok és csoportok helyzetének alapvető különbségeit. Pedig éppen az adatoknak a társadalmi osztályok és csoportok szerinti megkülönböztetése az egyik első és legfontosabb lépés a társadalomstatisztika felé.

[8] Az absztrakció és specializáció közötti kedvező egyensúly problémáját B. M. Gross tárgyalja részletesen (The State of the Nation. Tavistock 1966. 146–151. old.)

[9] *N. Sz. Manszurov:* Id. mű. 12. old.

[10] Manszurov ezt a stádiumot az életmód kvalitatív modellezéseként határozza meg, amelyben az adott jelenséget olyan fogalmak segítségével írjuk le, amelyek a jelenség lényegi, szabályszerű, állandó, visszatérő aspektusait, tendenciáit és elemeit tükrözik vissza (*N. Sz. Manszurov:* Id. mű. 11. old.). Ebben az összefüggésben szól Jadov „a kutatás tárgyának előzetes, rendszeres analíziséről", ami a tárgyra vonatkozó legexplicitebb körülhatárolást, alapvető elemeinek elválasztását, azok specifikálását szolgálja (*A. Jadov:* Szociologicseszkoje iszledovanyije. Metodologija, programma, metodi. Nauka, Moszkva 1972. 59., 62. old.)

[11] Az életmód parciális elemeinek dinamikus modelljén olyan elemzéseket értünk, amelyek a falu társadalmi-gazdasági fejlődésének mutatói és a falusi népesség elvándorlása közötti összefüggést modellezik.

[12] Az életmód szintetikus komponenseinek rendszere, amit a Filipec házaspár vezetett be (*B. Filipcová–J. Filipec:* Id. mű. 298–299. old.), Besztuzsev-Lada koncepciója (*I. V. Besztuzsev-Lada:* Id. mű. 7–11. old.), vagy a Šulc-féle tervezet, mind az imént említett típushoz tartoznak.

[13] *B. Filipcová–J. Filipec:* Id. mű. 298–299. old.

[14] *I. V. Besztuzsev-Lada:* Id. mű. 7–11. old.

[15] Mi a magunk sémájában nem folyamodtunk ilyen jellegű kvalitatív indikátorokhoz, de ez semmiképpen sem annak a jele, hogy alábecsülnénk őket. Egyszerűen az az oka, hogy mi most a szocialista életmód-fogalom operacionalizálásának kérdésével foglalkozunk, és azok a statisztikai információk, amelyeket a következőkben bemutatunk, semmiképpen sem alkalmasak különböző társadalmi rendszerek életformáinak összehasonlítására.

[16] *O. Šulc:* K možnostem prognostického pristupu při výzkumu socialistického způsobu života. Sociologický Časopis, 1973. 9. sz. 644–654. old.

[17] Ezért a kvalitatív modellezést az operacionalizálás olyan nélkülözhetetlen elméleti bevezető fázisának kell tekintenünk, amely nélkül lehetetlenség volna értelmesen megválasztott indikátorokig eljutnunk.

[18] Az életmód-mutatók kidolgozásának folyamata nyilvánvalóan nem olyan egyszerű, ahogyan mi itt bemutattuk, és az is bizonyos, hogy nem vezet egyenes út a fogalmi modelltől empirikus mutatóinak rendszeréhez. Valójában ez iteratív folyamat, amelyet nagyszámú alternáló mozgás jellemez az életmód-fogalom (elmélet) és a mutatók (adatok) között, vagyis egyfajta oszcilláció két pólus között. Egyfelől igyekszünk olyan empirikus mutatókat találni, amelyek a lehető legjobban kifejezik fogalmi modellünket, másfelől állandóan módosítjuk is bizonyos mértékig a modellt a hozzáférhető adatoknak megfelelően. Elfogadhatatlannak tartjuk azokat a túlzó módszertani álláspontokat, amelyek kizárólag a folyamat egyik irányát hangsúlyozzák. Az egyik az empiricista álláspont, amely túlhangsúlyozza az *indikátorok (adatok) → fogalmak* összefüggést, és azt a véleményt támogatja, hogy mindenekelőtt megbízható mérőeszközre (mutatókra) van szükség, és csak ennek birtokában kell elkezdenünk gondolkodni azon, mit is képesek mutatni mutatóink. A másik túlzó álláspont az egyoldalú deduktivizmus, amely az „indikátum → indikátor" relációt abszolutizálja, és az operacionalizálhatóság kérdését teljesen irrelevánsnak tekinti a fogalmi modell érvényessége szempontjából.

[19] A részletekre vonatkozóan lásd *M. Illner–M. Foret:* Sociální ukazatele a měřeni cílů a efektů sociálního plánu. Sociologický Časopis, 1974. 10. sz. 79–92. old.

20 *N. Sz. Manszurov:* Id. mű. 12. old.

21 Az indikátor mint változó és az e változó nagyságát jelölő szám közötti különbséget hangsúlyozva, Manszurov megkülönbözteti a „szocialnij pokazatyel" (társadalmi mutató) és a „szocialnij ingyikator" (társadalmi indikátor) fogalmát. Az elsőnél a fogalom azon képességét emeli ki, hogy az absztrakt fogalmat konkrét jelentéssel ruházza fel, a másodiknál azt, hogy kvantitatív kifejezést ad a mutatónak (*N. Sz. Manszurov:* Id. mű. 12–13. old.).

22 Ugyanakkor az egységes indikátor-rendszerek mindinkább alkalmatlanokká válnak, és a vizsgált társadalmi rendszerek kvalitatív differenciálódásával párhuzamosan megfelelően differenciált indikátorrendszereket kell kidolgozni.

23 A cél kifejezése valójában csak egyik funkciója a mutatóknak a társadalomirányítás folyamatában. Oszipov és Kolbanovszkij szerint (*G. V. Oszipov–V. V. Kolbanovszkij:* Social Indications and Indicators of the Social Development. 8-th World Sociological Congress. Soviet Sociological Association. Moszkva 1974. 10. old.) a mutatók nemcsak társadalmi célokat fejezhetnek ki, hanem a társadalomirányítás és tervezés eszközeit, erőforrásait és eredményeit is.

24 A kettő nem feltétlenül ugyanazt jelenti: egy kvantitatív skála kifejezhető verbális eszközökkel, másfelől egy kvalitatív skála tagjait jelölhetjük számjegyekkel. Ha számszerűen fejezzük ki a mutatókat, nem minden mutatót tudunk egyetlen mérőszámmal kifejezni: ha például a bérkülönbségek statisztikai eloszlását akarjuk számszerűen kifejezni, legalább két számra lesz szükségünk: az átlag, illetve a szórás értékét mérő számokra. A részleteket illetően lásd *M. Foret:* Několik poznamek k vytvařeni soustav sociálnich ukazatelu. Sociologický Časopis, 1974. 3. sz. 289–304. old.

25 Komplex fogalmak indikátorainak képzése felfogható frakcionált mérési eljárásként (lásd *A. Etzioni–E. W. Lehman:* Some Dangers in „Valid" Social Measurement. The Annals of the American Academy of Sciences, 1967. szept. 1–5. old.), vagy a sokdimenziós tulajdonságokat egyes dimenzióik segítségével írják le. Mindkét esetben közös az, hogy míg a következtetéseket mindig az egész szintjén fogalmazzák meg (az egészek lehetnek tárgyak vagy tulajdonságok), addig a szükséges empirikus mutatók mindig az elemek szintjén találhatók (az elemek elemi társadalmi objektumok vagy tulajdonságok). Azt mondhatjuk, hogy ez az eljárás részein keresztül jellemzi az egészet, erre utal a

„frakcionált" jelző. A frakcionált mérés alapvető problémája a rendszer egyik szintjéről a másikra, azaz az elemek szintjéről az egész szintjére (vagy fordítva) való átmenet.

[26] *N. Sz. Manszurov:* Id. mű. 12. old.

[27] Az indikátor és az indikátum közötti ismeretelméleti összefüggések kimerítő analízise elsősorban lengyel szociológusok nevéhez fűződik: *S. Nowak:* Correlational, Definitional and Inferential Indicators. Polish Sociological Bulletin, 1963. 2. sz. 31. old. és *S. Nowak:* Metodologia badań socjologicznych. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Varsó 1970. 64–127. old.; *T. Pawlowski:* Metodologiczne zagadnienia humanistyki. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Varsó 1969. 180–205. old.; *E. Mokrzycki:* Procedura doboru wskaznikow a postulat empirycznosci terminow przyrodniczych. Studia Socjologiczne, 1963. 9. sz. 2. évf. 62–79. old.

[28] A korrelátum-indikátorok többnyire (de nem mindig) átalakíthatók valamilyen más típusú indikátorrá. Ezért a továbbiakban nem foglalkozunk vele külön típusként.

[29] Ilyen többek között az alkalmi munka, a házimunka, a hobbik stb.

[30] Besztuzsev-Lada javasolja, hogy a szükségletek operacionalizálásához a következő definícióból induljunk ki: a szükséglet nem más, „mint egy egyén, egy társadalmi csoport, egy társadalmi intézmény, egy egész társadalom azon képessége, hogy fogyasszon". A szükséglet kategóriája így a „szükségletek-érdekek-motívumok-attitűdök-orientációk-döntések-tevékenységek" láncolatán át kapcsolódik a tevékenységhez, ami közvetve mérhető az egyes szükségletkielégítő tevékenységre fordított idővel és a felhasznált eszközökkel (*I. V. Besztuzsev-Lada:* Social Needs: Analysis and Forecasting. Paper at the 8-th World Sociological Congress, Soviet Sociological Association. Moszkva 1974. 1. old.)

[31] Természetesen az, hogy folyamodhatunk-e közvetett mutatóhoz egy adott esetben, azon múlik, hogy az indikátor és indikátum közötti kapcsolat kellőképpen bizonyított és tisztázott-e. Továbbá az indikatív kapcsolatnak ismételten be kell bizonyosodnia minden társadalmi rendszerben, minden történelmi, szociális vagy kulturális kontextusban. Ezért nem léteznek univerzális és végérvényes mutatók, sem pedig ilyen mutatókból álló rendszerek. E. Mokrzycki (egy publikálatlan írásában) rámutat, hogy valamely társadalmi szféra indikátorainak „végérvényes rendszere" képes túlélni a társadalomelemzésnek azt a stádiumát, amelyet képvisel.

Hozzátehetjük, hogy egy ilyen rendszer képes túlélni a társadalmi valóság ama stádiumát is, amelyet egykor megragadott.

32 Ez a séma szemmel láthatóan nem tünteti fel az operacionalizálás során szerephez jutott összes indikatív kapcsolatot. A statisztikák egy sor olyan indikátorral szolgálnak az egyes komponensekhez, amelyekről itt nem történt említés – a népesség biológiai állapotára, térbeli elhelyezkedésére stb. vonatkozó mutatók.

33 *M. Illner–M. Foret:* Id. mű.

34 Véleményünk szerint e helyütt kell választ keresnünk arra a kérdésre, hogy vajon egy bizonyos információegység „gazdasági" vagy „társadalmi" indikátor-e? Ez a megkülönböztetés mindig viszonylagos, és csak konkrét fogalmi és funkcionális összefüggésben van értelme. Empirikus adatok csak annyiban mutatók, amennyiben egy elmélethez vagy a társadalomirányítás konkrét szükségleteihez kapcsolódnak. Az, hogy egy adat „társadalmi vagy gazdasági mutató", annyit jelent, hogy ismeretelméleti összefüggésben van a társadalom és gazdaságirányítás egy releváns fogalmával. Amennyiben ez az összefüggés nincs definiálva, az empirikus adatot nem lehet mutatónak tekinteni. Ha egy mutatót „gazdasági"-nak nevezünk, nem jelent mást, mint hogy a szóban forgó mutató a gazdasági elmélet, a gazdasági tervezés vagy a gazdasági elemzés területén használatos. Emellett persze lehetséges, hogy a társadalomelemzés vagy a társadalmi tervezés kontextusában (azok célkitűzései szempontjából) valóban használhatatlannak bizonyul.

35 Biztosak vagyunk azonban, hogy ez a jövő már nincs túl messze; a társadalomstatisztika rendszerének kialakítása során egyre gyakrabban bővül a statisztikai gyakorlat olyan témákkal és eljárásokkal, amelyek korábban kizárólag a kutató szociológia sajátjai voltak.

36 Sémánk csak az első kezdetleges lépést jelöli meg az életmódra vonatkozó statisztikai adatok integrálása felé. A feladat megoldása az eljövendő társadalomstatisztikai rendszerre vár.

37 Nem törekedtünk arra, hogy felöleljük az életmód összes lényeges meghatározóját, márcsak azért sem, mert egy ilyen vállalkozás eleve kudarcra volna ítélve. Ehhez arra volna szükség, hogy minden egyes életmód-összetevőt összefüggésbe hozzunk gyakorlatilag az összes társadalmunkban ható makroökonómiai és makroszociális tényezővel, valamint majdnem az összes többi életmód-komponenssel. Ez az oka

annak, hogy megelégedtünk néhány, a közvetlen tényezőkre utaló indikátorral, és egy sor mutatót figyelmen kívül hagytunk.

38 Meglehetősen csekély lehetőség van arra, hogy statisztikai eszközökkel, társadalmilag differenciált formában, vagyis osztályok, csoportok, rétegek, kategóriák szerint vizsgáljunk életmód-jelenségeket. A statisztikai mutatók nagyon kis hányadát bontják csak olyan lényeges kritériumok, mint társadalmi csoport, foglalkozás, iskolázottság, szakképzettség, jövedelem, a lakóhely jellege vagy még inkább mérete szerint.

39 Mindenekelőtt lehetővé teszi, hogy az egyes életmód-komponensekben elért színvonalat összehasonlítsuk az elérésére fordított eszközök volumenével.

40 A teljes listát lásd *M. Illner et al:* Way-of-Life Indicators in Czehoslovak Statistics. Institute of Philosophy and Sociology CAS, Prága (sajtó alatt). A metodológia fejezet és a mutatók (itt rövidítve közölt) jegyzéke mellett a könyv az életmódkutatás szempontjából elemzi a csehszlovák statisztika különböző részrendszereit, és foglalkozik az életmódkutatás tökéletesítésének lehetőségeivel.

B. FILIPCOVÁ

A szocialista életmód alakulása mint tudatosan irányított társadalmi folyamat

1. A szocialista társadalom építésének különböző szakaszaiban különböző feladatok állnak előtérben: legelőször a munkásosztály politikai hatalomátvétele, majd az iparosítás és a mezőgazdaság kollektivizálása, jelenleg pedig a fejlett szocialista társadalom felépítése, amely egyesíti a szocializmus előnyeit a tudományos-technikai forradalom vívmányaival. Mindegyik szakasz sajátos módon gyakorol hatást az új életmód különböző oldalainak alakulására, de csak a fejlett szocializmus felépítésének szakaszában mondhatjuk el, hogy az életmód egészében végbemenő változások többé nem pusztán a társadalom életének egyéb szféráiban bekövetkező változások következményei, csak ekkor válnak olyan sarkalatos problémává, amelynek megoldásával magának a szocializmus építésének dinamikája függ össze.

Ilyen körülmények között objektíve szükségessé válik e folyamat *közvetlen, céltudatos és komplex* irányítása. És e téren a spontaneitást *fokozatosan* felváltja a tudományosan programozott, ellenőrzött és rendszeresen korrigált cselekvés, amely a szocialista társadalom felépítésének, funkcionálásának és fejlődésének egyik alapvető mechanizmusa.

A szocializmus értékei egy olyan társadalomnak az értékei, amely naponta megteremti a reális előfeltételeket az ember valóságos fejlődése számára. Az emberiség történelmében nem volt még olyan társadalom, amelynek célja azon előfeltételek megteremtése lett volna, melyek *valamennyi* tagja *mindenoldalú* fejlődéséhez szükségesek – egy olyan fejlődéshez, amely úgy hat vissza a társadalom rendszerére, hogy azt a dinamizmusának

fokozására ösztönzi. Mindeddig a történelem során csupán olyan fejlődéssel találkoztunk, amely az *élet bizonyos szféráit* és *csak bizonyos egyéneket* érintett, s amely már e részlegességénél fogva is eltorzult fejlődés volt. A szocialista társadalom céljai *páratlan méretű és minőségileg új feladatot* jelentenek, amelynek megvalósítása természetesen ennek megfelelő távlati perspektívát igényel. Azoknak az egyre bonyolultabb napi feladatoknak a megoldása során, amelyek révén e cél megvalósul, nem szabad szem elől tévesztenünk e történelmileg egyedülálló szerepet, amelyet egynémely nyugati teoretikusok hajlamosak utópiának kikiáltani.

1976-ban Brüsszelben kongresszust tartottak „Szabad idő és önmegvalósítás" címmel. Már maga a cím is egyértelműen utal a tanácskozás ideológiai alaptételére: az ember önmegvalósítása csak a munkán kívül lehetséges. George Friedmann szerint a munka a többség számára a kényszerrel és az elidegenedéssel kapcsolódott össze, és fog mindig is összekapcsolódni. Állítása szerint az embert egyre inkább a nem-munka jellemzi, és a munkán kívüli szféra az egyetlen, amelyben az emberi fejlődésnek még vannak esélyei. Ahhoz, hogy ezekkel az esélyekkel élni lehessen – vélték bizonyos résztvevők –, mindenekelőtt pontosan meg kell fogalmazni az új szabadidő-morált. Maga Friedmann is a körülményekkel összehangolt neveléshez fűzi reményeit. Arra az ellenvetésre, hogy előbb meg kell változtatni a körülményeket, Friedmann kijelentette, hogy ez egy régi marxista ábránd, amely, úgymond, nem hozza meg a várt eredményt.

Ez azonban távolról sem megvalósíthatatlan álom. Sőt a szocialista országok számos figyelemre méltó és mérhető eredményt értek el azoknak a körülményeknek megváltoztatásában, amelyek megteremtik az előfeltételeket az életmódban és a személyiségben bekövetkező minőségi változásokhoz.

A szocializmus e komplex *célértékének* megvalósítása új teret nyit az egyén tevékenysége számára. Az emberi fejlődés kulcsa azonban nem a szabad idő és nem a szabadidő-morál, hanem az az objektív folyamat, melynek során *az emberi lét és annak*

újratermelése fokozatosan társadalmasodik, s amely minőségi változást, a társadalom és az egyén közti kapcsolat megsokszorozódását jelenti.

Csakis a társadalmi közvetítés, amely feltételezi a szükségletek „kerülő úton", a társadalom révén való kielégítését és csakis a személyes érdekek összeegyeztetése a valamennyi egyén összességét jelentő egész érdekeivel teszi lehetővé az ember, pontosabban valamennyi ember igazi fejlődését. Az egyén történelmi tapasztalata azonban, amelyet az osztálytársadalom egész története során magáévá tett s amely a kapitalizmusban *szélsőséges individualizmus*ban öltött formát, erőteljesen szemben áll ezzel a megközelítéssel.

Az osztálytársadalom egyetlen osztály vezette, antagonisztikus viszonyokra épülő, egységes rendszer, egységének és integráltságának összetartó eleme szükségképpen a *kényszer.*

A szocialista rendszer az első *magasabb rendű egységes* rendszer a történelemben, mely nem-antagonisztikus viszonyokra épül. Minőségileg új egysége objektíve tükröződik a termelési viszonyok jellegében, valamint céljainak sajátosságaiban. Egysége a kényszer és az ösztönzés elemein alapul, melyek közül az utóbbi szerepe állandóan növekszik.

A társadalmi egész objektív jellegének minőségi változásai valóban „kopernikuszi fordulatot" követelnek meg az egyén és a társadalom viszonyában, fordulatot a tudatban és a viselkedésben. Az a tény, hogy e fordulat objektív feltételei megvannak, még nem jelenti, hogy automatikusan végbe is megy.

Éppen a fejlett szocialista társadalom építésének jelenlegi szakaszában kerül ez a kérdés előtérbe, és válik *elsőrendű fontosságúvá.* A szocializmus egységes társadalmi rendszer, amely jelenleg a rá jellemző elveknek megfelelően funkcionál. Amíg azonban ezek az elvek nem kapnak helyet az emberek életében, amíg nem válnak viselkedésük belsőleg többé vagy kevésbé magáévá tett normájává, amíg nem jutnak kifejezésre az egyén élettevékenységében, életmódjában, addig megmaradnak valóban „princípiumnak", vagyis kiindulópontnak, kezdőpontnak.

A társadalom rendszerének, az életkörülményeknek elsősorban időbeli és oksági változásai, az ember változása, az életmódnak mint a különféle élettevékenységek, szükségletek, kapcsolatok és normák összességének változása, amelynek magja a *társadalmi* változás, nem megy végbe automatikusan, és nem tekinthető közvetlen következménynek. Mindezek különböző időben lezajló folyamatok, amelyekben az oksági összefüggések a társadalmilag determinált egyén aktív közreműködése révén realizálódnak.

2. Ennek az objektív fejlődésnek megvannak az ismeretelméleti összefüggései az új társadalom építésének gyakorlatában: meghatározott vonásokat kölcsönöz az ismeretelméleti kutatásoknak, befolyásolja a kutatómunka stratégiáját és taktikáját, bizonyos kérdéseket előtérbe állít. A kutatás módszerének megválasztása, a célok hierarchiájának kidolgozása mindig nehéz, bizonyos mértékig kockázatos feladat. Különösen igaz ez akkor, ha a kutatás tárgya:

a) magas komplexitás-szintű rendszerként jellemezhető, mint például az életmód, amely a valóságnak inkább egy meghatározott aspektusa, mint szakasza; olyan sík, amely a valóság valamennyi szféráját visszatükrözi;

b) egy társadalmi jelenség a minőségi változások folyamatában, amelynek során minőségi változáson megy át egyidejűleg a jelenség alapjául szolgáló valamennyi tényező (a termelési mód, a társadalom osztályjellege, a szükségletek kielégítésének módja, a társadalmi tudat);

c) olyan minőségi változás, amely két vonatkozásban fejezi ki a történelmi folyamat megszakadását: mint gazdasági-társadalmi formációk váltását és mint történelmi korszakváltást – az osztálytársadalmak korát felváltja az osztály nélküli társadalom kora;

d) egy minőségi változás lezáratlan, inkább mintegy keletkezőben levő formája, amely a kommunista formáció alsó fokához kapcsolódik, azon kívül magán viseli a „start" speciális

jegyeit, amikor a valóságos szocializmus országai megindulnak a jelzett változások irányába.

e) olyan társadalmi jelenség, amely szorosan kapcsolódik az illető országnak az anyagi, szellemi és intézményi életkörülményekben, továbbá az emberek köznapi viselkedésében és bizonyos egyéni vonásaiban egyként megrögződött kulturális hagyományaihoz.

A tudományos kutatás sikerének döntő feltétele, hogy megtaláljuk azokat a kritériumokat, amelyek lehetővé teszik a kutatás célra-orientált irányítását, és ezzel párhuzamosan az adekvát módszerek megválasztását.

Ezeket a kritériumokat mindenekelőtt ott keressük, ahonnan a tudományos információ iránti sürgető társadalmi igény kiindul: a *társadalomirányítás* szférájában.

3. A fenti elvek alapján folyó kutatásoknak a figyelem középpontjában álló stratégiai problémái elsősorban azokkal a szükségletekkel való összefüggésükben vetődnek fel, amelyek a társadalom rendszerének és az életmódnak mint olyannak a funkcionálásával és fejlődésével függnek össze. E szükségletek meghatározásához az új társadalmi rend alapvető és szüntelenül fejlődő elvei szolgálnak kiindulópontul, mindenekelőtt azok az elvek, amelyek a termelési mód változásának folyamatát jellemzik, s egyszersmind gyökeresen megváltoztatják az életkörülményeket (pontosabban: az emberi lét alakulását és újratermelődését).

Milyen kutatási elvekről és milyen, ezekkel összefüggő problémákról van szó?

a) A termelési eszközök magántulajdona a tőkés társadalomban azt jelenti, hogy az emberi lét újratermelésének fő forrásai egy maroknyi kisebbség kezében vannak, mely a piaci mechanizmus segítségével úrrá lesz a dolgozó tömegek élet- és munkakörülményei felett, és manipulálja azokat. *A magántulajdon megszüntetése teremti meg a lehetőséget arra, hogy az élet- és munkakörülmények céltudatos társadalmi irányítását maguk a termelők vegyék kezükbe.* Ez az elv azt jelenti, hogy a munkaerő többé nem áru, és az ember nem puszta munkaerő. Meg-

nyílik a lehetőség a személyiség új típusú bővített újratermelésére.

A tudomány feladata annak elemzése, hogyan birkóznak meg ezzel az új társadalmi-gazdasági helyzettel a társadalom tagjai, akik objektíve a termelési eszközök kollektív birtokosai; hozzájárulnak-e az új helyzettel összefüggő aktivitásformák a társadalmi haladáshoz, vagy ellene hatnak. A kritérium adott esetben az, hogy hogyan oldja meg az egyén a társadalmi és egyéni érdek közti ellentmondást[1], milyen mértékben elégíti ki szükségleteit társadalmilag hasznos munka révén, anyagi javak és értékek megtermelése révén a társadalmi-gazdasági folyamatok irányításában.

b) A tőkés társadalomban a termelési eszközök magántulajdona együtt jár az *elidegenedett munka gazdasági kényszerével.* Abban a társadalomban, amelyben az anyagi javak és értékek csereértékké válnak, az élő munka birtokosának nincs más eszköze szükségleteinek kielégítésére.

A magántulajdon megszüntetésével indul meg az a folyamat, melynek során az elidegenedett munka átalakul alkotó társadalmi tevékenységgé, megszűnik minden fajta munkakényszer, felváltja a szabad termelők önkéntes közössége.

A fejlődés jelenlegi szakaszában ez az elv meglehetősen ellentmondásos következményeket idéz elő az életkörülményekben. A munka jellege minőségi változáson ment át, a munka tartalma a termelőerők fejlettségétől függően fokozatosan változik, miközben megőrzi erőteljes differenciáltságát. A munka többé már nem pusztán eszköz, ugyanakkor azonban még nem vált széles körben szükségletté. A gazdasági kényszer részben egyre szűkebb területre korlátozódik (minél korlátozottabban érvényesül az értéktörvény), részben jelentős változáson megy át.

A szociális bizonytalanságot – melynek központi eleme a munkanélküliség – társadalmunkban olyan rendszer váltja fel, amelyben napról napra nő a társadalom valamennyi tagjának szociális biztonsága, amelyben a munkát társadalmi haszna, mennyisége és minősége szerint értékelik; ebben a rendszerben

objektíve visszaszorul a gazdasági kényszer, és megnövekszik a gazdasági, pontosabban gazdasági-erkölcsi ösztönzés szerepe. Ilyen körülmények között tág tere nyílik a radikális, ám távolról sem egyértelmű változásnak a munka egész motiváció-rendszerében, az egyén és a társadalom, az egyén és a társadalmi érdek kapcsolatában. Milyen formában és hogyan zajlik le az a változás a motiváció szerkezetében, milyen mértékben helyeződik át a súlypont a „negatív" motívumokról a „pozitívakra", az anyagiakról a nem-anyagiakra, s főként mekkora e tényezők társadalmi hatékonysága – mindez egyelőre nyitott kérdés, melynek megválaszolása további kutatásokra vár.

c) A tőkés gazdasági újratermelés egyszersmind újratermeli az osztályantagonizmust, az életkörülmények és az életmód osztálydifferenciáltságát. A szocialista újratermelés megszünteti az osztályantagonizmust, és fokozatosan felszámolja az osztálykülönbségeket, társadalmi egyenlőséghez vezet.

Ez az elv *az életkörülmények társadalmi és osztályhomogenitását, az életmód osztálydifferenciáltságának meghaladását jelenti.* A szocialista életmód meghatározó, fő vonásaiban egységes, egyéni megnyilvánulásai azonban egyre differenciáltabbak. Az életmód csak akkor válhat igazán a személyes képességek és tehetség megnyilvánulásává, ha az egyént nem határozza meg közvetlenül az életkörülmények osztálydifferenciáltsága, ha szociálisan viszonylag homogén feltételek közt él; sőt képességei csakis ilyen körülmények között bontakozhatnak ki teljesen.

Ebben az összefüggésben a tudománynak két alapvető, aktuális kérdést kell megoldania:

1. Hogyan kapcsolódik egymáshoz az életkörülmények homogenizálódási folyamata, amely bizonyos vonatkozásokban megelőzi a valóságos társadalmi és osztálydifferenciálódást, és az egyéni szükségletek, értékek, normák differenciált struktúrája?

2. Az egyes fejlődési szakaszokban milyen különbségek lesznek megszüntetendők és egyben meg is szüntethetők, melyek

lesznek, egyelőre elkerülhetetlenek, és melyek lesznek azok a különbségek, amelyek fenntartása indokolt, és amelyek kifejlesztéséhez meg kell teremteni az előfeltételeket?

d) A termelési mód megváltozásával megváltozik a termelés célja is: a tőkés termelés célja mindenekelőtt a maximális profit. A tőkés termelés csak a csereérték létrehozását elősegítő szükségletekben hoz létre korlátozott dinamizmust, mégpedig olyan dinamizmust, amely társadalmilag differenciált, bizonyos osztályok és rétegek számára labilis, és bármelyik pillanatban stagnálásba vagy regresszióba mehet át.

A szocializmusban a termelés célja nemcsak az ismert, „örökölt" szükségletek általános és teljes kielégítése, hanem e szükségletek állandó fejlesztése is. E cél elérésének a termelés állandó növelése mellett fontos eszköze a *szükségletek kielégítési módjának társadalmasítása a társadalmi fogyasztás bővítése révén.*

A fenti elv logikája elvezet egy történelmileg új kérdéshez: *melyik* legyen az a történelmi szubjektum, amely meghatározza, *milyen irányban kell fejlődniük a szükségleteknek,* és hogyan tegye ezt, melyek azok a kritériumok, amelyek alapján a kívánt cél megfogalmazható.

Az életmód jellemzésénél döntő, hogy milyen szükségletek és élettevékenységi formák fogják játszani a főszerepet: az elsődlegesek (alacsonyabb rendűek) vagy a másodlagosak (magasabb rendűek, a fejlődést jelzők).

A problémakör előbbi vázolása során természetesen nem tárgyalhattuk kimerítően még a lényeges kérdéseket sem, mindazonáltal megoldásuk a megismerés, irányítás és prognosztika síkján elvi kérdése a szocialista társadalom céljai megvalósításának, annak, hogy olyan körülményeket és életmódot teremtsünk, amelyek tág lehetőségeket nyújtanak az ember mindenoldalú fejlődésére; e fejlődés pedig mint a társadalmi fejlődés dinamizmusának legfontosabb eleme hat vissza a társadalom rendszerére. Míg a kapitalizmus előtti társadalmak főként a *gazdaságon kívüli kényszer* eszközével vonták be az egyént a társadalomba, a kapitalizmus pedig a gazdasági kényszer eszközé-

vel, addig a szocialista társadalomban egyre inkább a kialakulóban levő szocialista életmód játssza az aktív integráló erő szerepét.

4. Társadalmunkban az életmód csakis változási folyamatként vizsgálható, melynek során a régi életmód fokozatosan szétesik, és kialakul a *minőségileg új szocialista életmód,* amely ma részben valóság, részben csak terv.

Egy *társadalmi fejlődési folyamat* vizsgálatáról van tehát szó, amely szükségképpen meghatározott fejlődéskoncepciót feltételez, és azt minden esetben valóban azonos módon értelmezi. Korunkban a fejlődés fogalma a leggyakrabban használt fogalmak közé tartozik, és nemcsak a szociológiában, hanem a társadalomtudományokban általában. Ennek ellenére jóval gyakrabban találkozunk e kategória alkalmazásának konkrét eseteivel – amelyek csupán sejtetnek valamilyen közös fejlődéskoncepciót –, mint pontosan megfogalmazott meghatározásával.

Legelemibb megközelítésben fejlődési folyamaton bizonyos ismert, gyakran egymástól elszigetelten vizsgált elemek és tendenciák egyszerű mennyiségi növekedését értjük. Nem szabad teljesen elvetnünk az ilyen megközelítést, minthogy egy valóságos folyamat bizonyos aspektusait tükrözi.[2]

Minél előrehaladottabb stádiumba kerül azonban a vizsgált folyamat – jelen esetben az életmód fejlődése –, annál kisebb lesz ennek az aspektusnak a szerepe. Sőt ezzel a megközelítéssel nem értelmezhető a fejlődés egy lényeges, már e kezdeti szakaszra is jellemző momentuma, nevezetesen, hogy a folyamatban már kezdettől fogva jelen van az új minőség, a meglevő, ismert elemek *tartalmát és funkcióját egyaránt megváltoztató, minőségileg új szerkezeti viszonyok* formájában. Amennyiben az ismert elemeket pusztán mennyiségi növekedésükben vizsgáljuk, úgy figyelmünket csupán a jelenségek külső oldalára összpontosítjuk, mintha ezek segítségével – értsd: az ismert elemek egyszerű növekedésének segítségével – minőségileg új, korábban ismeret-

len és nehezen felfogható, de irányításuk folyamatának megismerése szempontjából lényeges elemek érlelődnének.

Ma, elsősorban a társadalmi tervezés fejlődésével, kialakulóban van a társadalmi fejlődési folyamatnak mint *dinamikus rendszernek* egy adekvátabb értelmezése, amely a hangsúlyt a rendszer egyes elemei közti kölcsönös összefüggésre helyezi. E folyamat dinamikája azon célokban kifejeződő új minőség realizálása irányában hat, melyek a rendszer külső és belső összefüggéseinek céltudatos irányításával, funkcióinak tökéletesítésével és fejlesztésével érhetők el. Mindezt elősegítheti a rendszer alapvető belső oksági kapcsolatainak, illetve a rendszer és a „környezet" közti külső összefüggéseknek a feltárása. A fejlődési folyamatot nemcsak mint „magáértvaló" dinamikus rendszert vizsgáljuk, hanem mint a társadalmi egész „makroszisztémájának" és mozgásának részét is. Bizonyos problémáknak ez a megközelítés felel meg a fejlődési folyamat előrehaladásának meghatározott fokán, amikor az egyes elemek kölcsönös összefüggése, illetve egymástól való függése, a minőségi változás legfőbb indítékaként funkcionáló mennyiségi változások kérdése, az egyéb folyamatokkal való összefüggés, a folyamatok fejlődési ütemének egyenlőtlensége és a belőle fakadó ellentmondások, valamennyi gazdasági, társadalmi és kulturális folyamat mély belső összefüggésének kérdése kerül előtérbe.

Ugyanakkor éppen az életmód vonatkozásában ez a megközelítés lényeges veszélyt rejt magában, mégpedig azt, hogy az egyént a *rendszer passzív produktumaként, az irányítás puszta objektumaként* szemléli. Csakhogy éppen a szocialista életmód *aktív, alkotó* viszonyt jelent az egyén és a világ közt.

A kapitalizmusban a fő kérdés, hogy milyen módokon tud alkalmazkodni az egyén a fennálló körülményekhez, és mennyiben alkalmazkodóképes maga a rendszer.[3] A szocializmusban nemcsak az alkalmazkodás a lényeg, hanem egyre inkább minden társadalmi osztály, csoport és valamennyi egyén alkotó aktivitásának növekedése, hiszen az egyén a sajátos szocialista

társadalmi célok megvalósításának nem helyettesíthető forrása és eszköze.

Természetesen nehezebb megoldani egy elméletileg megfogalmazott problémát a valóságos folyamatok kutatásai metodológiájának szintjén, a megoldásról való lemondás azonban azt jelentené, hogy az egyén és a társadalom viszonyának értelmezésében visszatérünk a marxizmus előtti dualista felfogáshoz.

A szocialista életmód fejlődését tehát nem egyszerű mennyiségi növekedésként kell vizsgálnunk és nem is pusztán olyan új minőségként, amely a társadalmi rendszer fejlődésének automatikus, megtervezett „produktuma": a szocialista életmód fejlődése a szocialista társadalomban olyan *minőségi változási folyamat, amely oksági összefüggésben van a társadalmi-gazdasági rendszer jellegével, és amely az osztálydeterminált egyén aktív társadalmi tevékenysége révén valósul meg.*

Az oksági kapcsolat a társadalmi folyamatokban nem egyszerű ok-okozati összefüggés, hanem egyben közvetített viszony, amelybe tehát belejátszik az egyéni aktivitás. Ily módon az új életmód sem egyszerűen a társadalmi rend és az életkörülmények változásának eredménye, hanem inkább *fókusza* a megváltozott életkörülményeknek és az egyén történetileg kialakult képességeinek és lehetőségeinek, hogy ezeket a körülményeket magáévá tegye, szükségleteihez igazítsa, fejlessze és átalakítsa.

Következésképp empirikusan kell vizsgálnunk az életkörülményekben bekövetkező minden egyes változást mint az életmódváltozás lehetséges terét, amelyet az egyén optimális és „lehetséges legrosszabb" aktivitása határol be: az egyén – szélső értékekben fogalmazva – vagy a *társadalmi változás irányában cselekszik,* vagy vele *ellentétes irányban.*[4] Ez a tér az egyéni választás tere.

Ugyanakkor az életmód mint egész, amelyben döntő szerep jut az élettevékenységnek, *a személyiség változásának aktív eszköze* is. Maga a személyiség is bonyolult rendszer, három egymásba játszó alapstruktúra – a biológiai, a pszichikus és a szociális struktúra – komplexusa, melyben a *legdinamikusabb*

szociális struktúra szerepe dominál. Az egyén és a társadalom kölcsönhatását megvalósító *tevékenység* során[5] jelentős változás megy végbe a személyiség pszichikus struktúrájában, új képességek, tulajdonságok, egyéni vonások alakulnak ki, és szilárdulnak meg, s ezek új normaként[6] hatnak vissza az egyén döntéseire és viselkedésére.

Az életmód kutatásában tehát vizsgálnunk kell az aktivitás szerepét a személyiség formálódásában (értékorientációi és viselkedési szokásai értelmében), az emberi tevékenység összességéből pedig ki kell emelnünk azokat a tevékenységi formákat, amelyek alkalmasak arra, hogy kiváltsák a személyiség ilyen átalakulását.

Annak a ténynek, hogy olyan folyamattal állunk szemben, amelyben az oksági összefüggések az egyén aktív tevékenysége révén valósulnak meg, van egy másik lényeges, a kutatás, a megismerés és az irányítás szempontjából igen fontos oldala – az *időbeliség*. Az oksági összefüggés egyúttal időbeli eltérést is jelent. Az életkörülmények, az életmód és a személyiség változása *nem egyidejű, hanem egymásutáni (nem szinkron, hanem diakron) folyamat*. Egy olyan, bizonyos mértékig mechanikus okság-koncepciótól függő meghatározás azonban, amely e változásokat mint *időbeli egymásutániságban* bekövetkező folyamatokat jellemzi, *nem fogja maradéktalanul kifejezni* e diakrónia jellegét. Úgy véljük, helyesebb, ha a fejlődési folyamatot *újratermelési* folyamatnak fogjuk fel, ami szüntelen megújítását jelenti a lét újratermelése azon feltételeinek, melyeket egy meghatározott életmód és meghatározott személyiségtípus fejez ki.

Az újratermelés kategóriájával alkalmazhatóvá válik a kutatásban a mennyiségi-minőségi változások szempontja, az újratermelési folyamat egyes láncszemeiben kiemelhetők a mennyiségi-minőségi változások, ugyanakkor számításba vehető a láncszemek közti kölcsönös összefüggés és a mindegyik láncszemre sajátosan jellemző történeti idő.[7]

5. Amint a fenti értelmezést alkalmazni akarjuk az empirikus

kutatásban, szembekerülünk azzal az ismert problémával, hogy a szociológia metodikai fegyvertára lényegesen alkalmasabb a társadalmi jelenségek vizsgálatára, mint a folyamatokéra, a mennyiségére inkább, mint a minőségére, a különböző tevékenységi formák gyakoriságának mérésére inkább, mint értelmük, funkciójuk és jelentőségük értékelésére.

A folyamat dinamikájának, jellegének értelmezésében eszközül szolgálhat a kutatás számítási rendszerének a meghatározása; a magunk részéről e *számítási rendszer* tág értelmezése mellett szállunk síkra, amely magában foglalja az életkörülményeket, az életmódot és a személyiséget, különösen annak szociális aspektusait. A kérdés körül szép számmal folyó elméleti vitákban az egyes kategóriák meghatározása és a köztük fennálló kölcsönös összefüggések kérdése egymás mellett szerepel. Ma az a feladat, hogy e viszonyok mélyebb vizsgálatába bevonjuk az empirikus szociológia eszközeit is.

A behatóbb vizsgálat pedig meghatározott bázis (elegendő szükséges adat) átgondolt, távlatilag megtervezett létrehozását teszi szükségessé. Nyilvánvaló, hogy a szociológia nem támaszkodhat egyedül a szociológiai kutatások eredményeire, hanem maximális erőfeszítéseket kell tennie annak érdekében, hogy a társadalmi élet egyéb területeiről (a demográfiából, technikából, gazdasági életből, kriminalisztikából, egészségügyből stb.) származó információkat átváltsa társadalmi mutatókká, vagyis megtalálja releváns tartalmukat és jelentőségüket.

A társadalmi jelenségek mozgásukban és változásukban csak valamely időleges társadalmi mutatósorok segítségével tükrözhetők, csak ezek felhasználásával írható le egy adott állapot, egy múltbeli állapot és bizonyos mértékig a jövőbe mutató tendencia is, márpedig bármilyen társadalmi jelenség irányítása csak ennek segítségével válik lehetségessé. Ezek a mutatók elsősorban statisztikai adatokból állíthatók össze.

A múltra vonatkozólag a rendelkezésünkre álló adatok összességéből kell kiindulnunk; a meglévő információkészletből állandó elméleti elemzés segítségével ki kell hoznunk a maximu-

mot. Ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy egészen pontosan tudatosítanunk kell, mit akarunk mérni, azután igen nagy találékonyságot kell tanúsítanunk abban, hogy az eredetileg más célra, más követelmények szempontjából összegyűjtött adatokat más nézőpontból szemlélve oly módon – tehát olyan társadalmi összefüggésekben – interpretáljuk, hogy alkalmassá váljanak az életmód-mutatók szerepére.

Mindez feltételezi a meglevő időleges statisztikai adatsorokra épülő mutatók és a mikroadatokból – tehát a szociológiai kutatások eredményeiből (amelyekhez többnyire nem állnak rendelkezésre összevethető adatok más periódusokból) – levont mutatók célszerű kombinálását. A mutatóknak ez az utóbbi típusa elősegítheti a kimutatott tendenciákban bekövetkező „törés"-periódusok mélyebb vizsgálatát, a tartalmi problémák alaposabb megvilágítását, az objektív folyamatok szubjektív érzékelésének elemzését stb.

A jövőre vonatkozólag, ahol nem vagyunk kizárólag a meglévő forrásokhoz kötve, a feladat, éppen ellenkezőleg, az információs bázis célszerű kiegészítése. Többek között állandóan együtt kell működni a statisztikai intézményekkel, tevékenységüket olyan információk gyűjtésére kell ösztönözni, amelyek a különböző szempontok szerint kialakított mutatók összeállításához szükségesek.

a) Mindenekelőtt olyan mutatók kialakításáról van szó, amelyek kulcsfontosságúak a jelen helyzet elemzése szempontjából, de a meglévő információs bázis vagy nem elégséges az alátámasztásukra, vagy egyáltalán nem is tükröződnek benne.

Például Csehszlovákiában – és bizonyára más szocialista országokban is – az életmódváltozás egyik igen jellemző sajátos vonása az életkörülmények és az életmód bizonyos vonatkozásainak homogenizálódása, amely a társadalom osztályszerkezetében végbemenő változásokat tükrözi. Ahhoz, hogy ezt a folyamatot tudatosan irányítani tudjuk, a mélyére kell hatolnunk az új társadalmi-gazdasági mechanizmusoknak és bizonyos ellentmondásoknak, melyeket a folyamat magával hoz,

a folyamattal összefüggő *differenciáló pályáknak* stb. Ez azonban azt jelenti, hogy jelentősen bővítenünk kell ebből a szempontból a meglevő információs bázist.

b) A szocialista életmód fejlődésének és formálódásának feltételezett szakaszai szempontjából előtérbe kerül olyan információk szerzése, amelyeket mostanáig könnyen elnélkülöztünk, de amelyekre „holnap" feltétlenül szükségünk lesz. A fejlődőben levő másodlagos szükségletek területéről például csak minimális, ráadásul csak a legelemibb információval rendelkezünk. Tudjuk azonban, hogy minél jobban kielégítést nyernek az anyagi szükségletek, az elsődleges szükségletek, annál inkább áthelyeződik a hangsúly a fejlődés szükségleteinek irányába (mindenekelőtt tehát a szabad idő, a kultúra, az emberi kapcsolatok szférájában); információs bázisunkat tehát ebben az irányban kell kiegészítenünk.

c) Végül információ-forrásainkban a legtöbb „fehér foltot" azokkal a folyamatokkal kapcsolatban találjuk, amelyek sokszor csupán kezdő láncszemet, kezdeti elemeket képeznek a szocialista életmód mint új minőség egyes specifikus vonásainak kikristályosodását jelentő távlati célok megvalósításában. Olyan tényezőkről van szó, mint például az alkotó tevékenység elemei, a szükségletek és tevékenységek struktúrájának sokfélesége, az értékorientáció változása, illetve e változás valóságos hatása a viselkedés és a tevékenység változásaira, az új viselkedési szokások elsajátítására. Ezeket a folyamatokat azért kell feltétlenül ismernünk, hogy fel tudjuk mérni, milyen mértékben segítik elő az életmód változásai a távlati célok megvalósítását, és azért is, hogy pontosan meg tudjuk határozni e távlati célokat – ki tudjuk alakítani és sorba tudjuk rendezni az egyes szakaszokat közvetítő „rövid lejáratú" célokat. Ebben az összefüggésben nélkülözhetetlenek a szociológiai kutatások, a mélyszondázások. Elsősorban ezzel a módszerrel mutatható ki, melyek azok a gyakori, megfigyelhető és mérhető jelenségek, amelyek jellemzők, indikatívak a bonyolult, komplex társadalmi jelenségek és folyamatok vonatkozásában. (Szabadidő-kutatásaink-

ból például feltehetőleg az vonható le, hogy a szabadidő-tevékenységek száma alkalmas az életmód „egyoldalúságának" vagy „sokoldalúságának" mérésére a szabad idő vonatkozásában.)

Az életmód-kategória operacionalizálása és a kutatási modell felállítása teremti meg azt a szemléletet, amelynek alapján a meglévő információkészletből kiválasztjuk az adatokat, és újabb mutatókat állítunk össze.

Az elmúlt években a szakirodalomban számos egyszerűbb és bonyolultabb életmód-modellel találkozhatunk, amelyek zömükben leíró és statisztikus jellegűek. Közéjük sorolhatjuk a Csehszlovák Filozófiai és Szociológiai Intézet modelljét[8], amelyet sikerrel alkalmaztak statisztikai információk kiválogatására és osztályozására, valamint a csehszlovák társadalom életmódjának elemi jellemzésére – regisztrálására és leírására.

Ahhoz azonban, hogy mélyebben megértsük és magunkévá tegyük az életmód mint történelmi folyamat fogalmát, és ahhoz, hogy ezt a folyamatot tervszerűen irányítani tudjuk, ez a megközelítés nem elégséges. Helyére *dinamikus modellt* kell állítani, amely az életmód egyes elemei, illetve ezen elemek és determinánsaik közti oksági és funkcionális összefüggések ismeretére épül, és ily módon tükrözni fogja e bonyolultan strukturált társadalmi komplexus mozgási dialektikáját.

Pillanatnyilag ilyen modell kidolgozásán dolgozunk, amely a fenti elméleti alapokból kiindulva a társadalmi fejlődést, következésképp az életmód változásait is *természeti-történeti folyamat*ként elemezi.

1. Életmódváltozáson olyan folyamatot értünk, amelynek lényege a társadalmi-gazdasági formáció (ezen belül a termelési mód) változása, az életkörülmények, az életmód és a személyiség között fennálló oksági összefüggések dialektikája.

2. E folyamat kettős célt kíván megvalósítani: a szocialista életmód kialakításával új minőséget kíván létrehozni, és ki akarja fejleszteni az új típusú személyiséget, amely ösztönző cselekvőként hat vissza a társadalmi fejlődésre, ezen belül a

gazdasági fejlődésre is. Ez a fő célkitűzés egyszersmind fő kritériuma is az elért eredmények mérésének.

3. Az új termelési mód és a vele összefüggő változások a társadalmi viszonyokban és a társadalom osztályszerkezetében kétféleképpen hatnak vissza az életmódra: közvetlenül és közvetve, az életkörülmények változásán keresztül.

4. Az életkörülményeket, a szubjektum szükségletei kielégítésének módját és szintjét – tehát az egyén életmódjának konkrét-történelmi formáját is – *közvetlenül* meghatározó természeti, társadalmi-gazdasági, politikai, kulturális és intézményes tényezők történetileg kialakult összességeként fogjuk fel. Az életkörülmények a korábbi nemzedékek tevékenységének produktumai, mai fejlődésüket pedig a társadalmi-gazdasági irányítás jellege szabja meg. Az életkörülmények objektív kategóriát jelentenek.

5. Az életmódot strukturált komplexusnak tekintjük – azon tevékenységi formák, melyek révén az egyén szükségleteit alakítja és kielégíti, azon viszonyok, amelyek a szükségletek és tevékenységek formáinak e körforgásában jönnek létre, valamint az ezekhez kapcsolódó értékek, normák és eszmények bonyolult komplexusának, melynek meghatározó alapja a társadalmi-gazdasági rend, valamint az egyes társadalmi osztályok és csoportok társadalmi-gazdasági helyzete. A különböző osztályok és csoportok számára az életmód-komplexus különböző funkciókat és jelentőséget kap. Olyan, bonyolultan strukturált, elsődlegesen minőségi jelenséggel állunk szemben, amelyet az empirikus szociológia hagyományos módszereivel rendkívül nehéz lenne átfogni és mérni.[9]

Az életmód szubjektum-objektum kategória. Az osztály-, illetve csoport-hovatartozása által determinált szubjektum magáévá teszi a meglevő életkörülményeket, és különböző aktivitásfokkal visszahat rájuk. Ugyanakkor e folyamat során kialakulnak és megszilárdulnak egyes szükségletek, viselkedési formák, normák és értékek, amelyek a személyiség meghatározott képességeiben és tulajdonságaiban kristályosodnak ki. Elsőrendű

jelentőségre tesznek szert azok az egyéni képességek és tulajdonságok, amelyek összhangban vannak a társadalmi szükségletekkel, és maguk is a társadalmi fejlődés ösztönzőivé válnak. Alighanem ez az egyetlen reális paraméter, amelynek segítségével az „új embert" jellemezhetjük, anélkül, hogy az utópia talajára tévednénk.

A jelzett folyamatot az alábbi módon ábrázolhatjuk.[10]

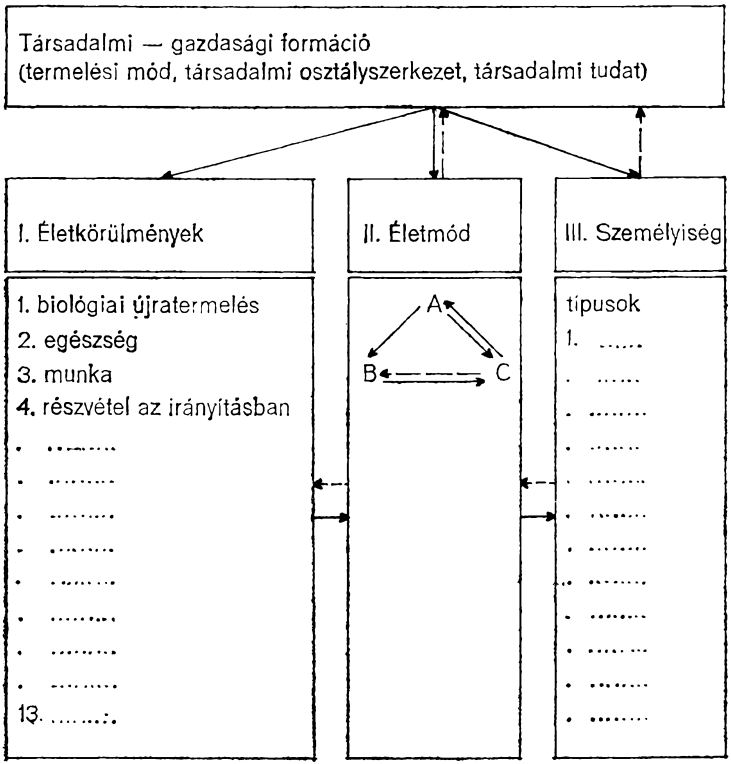

Operacionalizálni az egész folyamatot nemcsak azt jelenti, hogy meg kell keresnünk az indikátorokat az egyes láncszemekhez, hanem meg kell találnunk a kölcsönös és ellentmondó viszonyok és az egyes láncszemeken belüli viszonyok mutatóit is.

Vegyük például az életkörülmények (I.) és az életmód (II.) viszonyát: azt kell mondanunk, hogy nincs benne semmiféle olyan automatizmus, amely azt jelentené, hogy egy pozitív változás az I. szférában automatikusan létrehozza a kívánt változást a II. vagy III. szférában. Azzal, hogy az I. szférában előidézünk egy *X* változást, csupán teret nyitunk a lehetséges változások számára a II. szférában (*X'*-től *X''* felé); ezt a teret – melyet az optimális és a legrosszabb következmények szélsőséges kombinációi határolnak be – nem elég hipotetikusan kifejezni; meg kell keresni ama releváns mutatókat, amelyek lehetővé teszik a kapott eredmények mérését, és hatékony társadalmi mechanizmusokkal *optimalizálni* kell az egész folyamatot.

Az életmód belső dinamikájának kifejezésében fontos lépés az alábbi összetevő-csoportok közti összefüggések feltárása:

A) stratégiai összetevők: 1. munka; 2. a társadalom életében, a döntésekben, a társadalmi folyamatok irányításában való részvétel; 3. világnézeti orientáció és képzettség;

B) az elsődleges bioszociális szükségleteket és a hozzájuk kapcsolódó tevékenységformákat jelentő összetevők: 1. a fajfenntartás módja (család, nemek közti kapcsolat, nemzedékek közti kapcsolat, a gyermekekről való gondoskodás módja); 2. egészség és táplálkozás; 3. lakásstandard és otthon, ruházkodás – az egyén gondoskodása magáról, külsejéről;

C) magasabb rendű, társadalmilag létrehozott szükségleteket és tevékenységi formákat kifejező összetevők: 1. szabadidőszükségletek és tevékenységek; 2. részvétel a kultúrában (a szó szűkebb értelmében); 3. emberi kapcsolatok (az egyén és a társadalom, illetve az egyének között); 4. értékrendszer és viselkedési normák.

Az optimális viselkedési modell (a kitűzött cél szempontjából) az alábbi két kritériummal jellemezhető:

a) az emberi tevékenységek és szükségletek súlypontjának áthelyeződése a *B*-kör irányából a *C*-kör irányába (a *B*-kör tevékenységeinek és szükségleteinek fokozódó kultiválása mellett),

b) az egyéni szükségletek kielégítése az *A*-kör tevékenységeiben való *aktív, alkotó* részvétel útján.

Ebben az összefüggésben egyelőre elsősorban a költségvetés- és időmérleg-kutatásokból származtatott mutatókat alkalmazunk. Ezek fontos, ugyanakkor azonban csupán elemi információkat nyújtanak, amelyek nem érintik a legfontosabbat: a különböző tevékenységek értékszintjét, tartalmát, funkcióit és történelmi értelmét (irányulását).

Ugyanakkor e modell célja, hogy megragadja a tevékenységek és szükségletek fejlődési tendenciáit az életmód programértékeihez való viszonyuk szemszögéből. Ez lehetővé teszi az axiológiai momentumok időbeli követését és a vizsgált jelenség egy bizonyos skálán való mozgásának – fellendülése, stagnálása, illetve hanyatlása váltakozásának – értékeléséhez szükséges kritériumok meghatározását.

Az ily módon felállított életmód-modellből logikusan levezethető néhány személyiség- és viselkedés-alaptípus, és meghatározható, milyen tulajdonságok fognak bennük a fenti összefüggésben megszilárdulni:

1. domináns elhelyezkedés a *B* szférában, minimális (csupán a legszükségesebb) részvétellel az *A*-ban
2. domináns elhelyezkedés a *C* szférában, minimális (csupán a legszükségesebb) részvétellel az *A*-ban
3. domináns elhelyezkedés a *B* szférában maximális részvétellel az *A*-ban
4. domináns elhelyezkedés a *C* szférában maximális részvétellel az *A*-ban.

Amennyiben nyilvánvaló, hogy az életmód vizsgálatában át kell térnünk a dinamikus modellekre, úgy konkrét megközelítéseink munkahipotéziseknek és sok tekintetben vitatéziseknek tekintendők.

[1] A szocializmus építésének jelenlegi szakaszában az egyéni és társadalmi érdekek lényegében nem mindig esnek egybe; a munkamegosztás, az osztályegyenlőtlenségek csupán részleges meghaladása, az egyéni tudat és a személyiség fejlettségének elmaradása az életkörülmények fejlettségétől termékeny talaj az ellentmondások fennmaradására.

[2] Abban az időszakban, amikor az életmódváltozás döntő tényezője *már korábban is meglevő szükségletek tömeges elterjedése* és meghatározott szintű kielégítése – egy elfogadott társadalmi standard általános elterjedése –, megmarad a jelentősége ennek a kétségtelenül szűk megközelítésnek.

[3] T. Parsons „fejlettebb" rendszerként említ „olyan rendszereket, amelyek nagyobb mértékű és általánosabb alkalmazkodási képességről tesznek tanúságot".

[4] Mindebből a valóságos fejlődés szempontjából az következik, hogy:
a) az ok szférájában bekövetkező változást nem szabad úgy beállítani, mintha lezárná az oksági folyamatot az okozat szférájában (az új termelési viszonyok például nem alakítanak ki automatikusan új munkaerkölcsöt);
b) az elemzés nem korlátozódhat a várt következmények pusztán mennyiségi mutatóinak vizsgálatára (hányan tették magukévá az új munkaerkölcsöt);
c) az empirikus vizsgálatnak ki kell terjednie a megváltozott életkörülmények által kiváltott valamennyi viselkedési variánsra (az aktív, pozitív munkaerkölcstől a szocialista tulajdon megkárosításáig és a munkafegyelem lazulásának legkülönbözőbb megnyilvánulásáig stb., az aktivitástól az antiaktivitásig).

[5] Lucien Sève joggal tekinti a cselekvés vizsgálatát a személyiségvizsgálat legfontosabb megközelítési módjának. („A személyiség bonyolult cselekvés-rendszer, a cselekvést pedig az jellemzi, hogy *valami* társadal-

mit visz végbe." Lásd *L. Séve:* Marxizmus és személyiségelmélet: Kossuth Könyvkiadó 1971.

6 Marx szerint a személyiségformálás döntő eleme az a sajátos mód, ahogyan az egyén részt vesz a közösség életében, az egyén specifikus szociális viselkedése. A személyiséget alapvetően a munka határozza meg. Uznadze a „beállítottságot" tekinti a személyiség mélyrétegének, amely a személyiség egészét mozgatja. Lásd *D. N. Uznadze:* Ekszperimentalnije osznovi pszihologii usztanovki. Tbiliszi 1961.

7 A kutatásnak felszínre kell hoznia azokat az ellentmondásokat, amelyek az egyenlőtlen fejlődés következtében keletkeznek mind az újratermelési folyamat egyes „láncszemein" belül, mind pedig az egyes láncszemek között; ezeknek az ellentmondásoknak a megoldása révén megsokszorozódhat az egész folyamat „társadalmi hatékonysága"; a gazdasági újratermelési folyamatot az jellemzi, hogy az output felülmúlja az inputot, de vajon hogy áll a kérdés az emberi lét újratermelésének folyamatában?

8 Lásd *M. Illner és csoportja:* Ukazatele způsobu života. Interní publikace ÚFS 1975.

9 Lásd *B. Filipcová–J. Filipec:* Různoběžky života. Zápas o socialisticky životní způsob. Prága 1976.

10 Az összefüggő vonalak az alapvető oksági összefüggéseket jelzik, a szaggatottak fordított összefüggést, amely azonban nem egyszerű fordított összefüggés, hanem dialektikus spirálmozgás. Ugyanakkor az egész folyamat a társadalmi újratermelés és az emberi lét-újratermelés általános (természeti, anyagi, civilizációs és a kulturális örökség egésze) feltételeinek keretei közt zajlik le.

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ

Az életmódkutatás távlati stratégiája

Magyarországon az 1970-es évek második felében az életmód vizsgálata nem egyszerű tudományos kutatási feladat, hanem válasz keresése olyan kérdésekre, amelyek konkrét formában merülnek fel a társadalom különféle csoportjainál, mindennapi életük közepette, valamint a politikai vezetés és a társadalmi tervezés részéről, akkor, amikor az eredmények értékelése és a további fejlődés módozatainak meghatározása van napirenden. Az emberek a rendelkezésükre álló sokféle információ birtokában összehasonlítják életüket; részben saját korábbi életük vagy szüleik egykori élete a viszonyítási alap, részben a környezetükben szerzett tapasztalatok szolgálnak mércéül, de a tömegkommunikációs eszközök és az egyre terjedő nemzetközi turisztika elkerülhetetlenül magával vonja az életmód nemzetközi összehasonlítását is. Ha az egyén életmódját ezen az alapon mérlegeli és értékeli, akkor sok esetben irreális és szubjektív konklúziókhoz jut el, ezek azonban mégsem hagyhatók figyelmen kívül. Az összehasonlítgatások feltétlenül hozzájárulnak az emberek közérzetének alakulásához, és így a torzító mutatók alapján elvégzett értékelés indokolatlan elégedetlenséget teremthet; de ugyanígy negatív következmény lehet a tudatlanságból következő megelégedettség, az igénytelenség is.

A politikai vezetés és a társadalmi tervezés távlati céljai tisztázottak, kérdés viszont, hogy az e célok irányában haladó fejlődés közben az emberek és egyes csoportjaik élete milyen előre nem látott jellegzetességeket mutat. A szocialista társadalom formálódása mindig konkrét történelmi körülmények között megy végbe, és ezért a mindennapi életnek olyan vál-

zatai keletkezhetnek, amelyek nem magukból a szocialista célokból következnek, hanem amelyeket a célok elérése érdekében végzett munka az adott körülményekkel való kölcsönhatásban hoz létre. A politikai vezetés és a társadalmi tervezés számára most már az a probléma, hogy miként értelmezendők az élet különféle változatai, melyek az életmódnak azok a vonásai, amelyek megfelelnek a távlati céloknak, melyek semlegesek a szocialista társadalom céljai szempontjából és hol jönnek létre a mindennapi életnek olyan formái, megnyilvánulásai, amelyek összeegyeztethetetlenek az alapvető célokkal.

Jogos igény a társadalomtudományokkal szemben, hogy kutatásaikkal segítségére legyenek a politikai vezetésnek és a társadalmi tervezésnek a fenti kérdések megválaszolásában, de a tudományos munka eredményeinek el kell jutniuk a társadalom minden rétegéhez és csoportjához is, abból a célból, hogy reálisabbá válhasson saját helyzetük, életmódjuk megítélése, lehetőségeik felismerése és egyéni céljaik kijelölése. A tudomány eredményeinek e két szinten való felhasználása nem válik el egymástól, hanem szükségszerűen összekapcsolódik, és így válik a tudomány igazán haladó erővé.

Érthető, ha mind a vezetés, mind pedig a közvélemény minél előbb szeretne választ kapni a felmerülő kérdésekre. A társadalmi fejlődést alakító munka már a mai, legkésőbb a holnapi döntésekhez vár segítséget a tudományoktól, és a szükségessé váló változtatások keresztülviteléhez kívánatos, ha a tudományos értékelés szempontjai, következtetései minél előbb az egész társadalom közkincsévé válnak.

A társadalomtudományokat nem érte felkészületlenül az életmód kutatásával kapcsolatban megélénkülő érdeklődés. Az utolsó másfél évtizedben alapvető szociológiai, közgazdaságtani, pszichológiai, történettudományi munkák jelentek meg, amelyek az életmód vizsgálatának fontos elméleti és módszertani kérdéseit elemezték, továbbá több felmérés alapján nagy mennyiségű információval is rendelkezünk arról, hogy valójában hogyan is él ma Magyarország népe. A folyamatos

kutatómunka kialakított egy tapasztalt, magas szakmai szinten álló kutatói gárdát is, amelynek több produkciója nemzetközi elismerést vívott ki.

Amikor azonban a párt- és az állami vezetés részéről 1975-ben azt a feladatot állították a társadalomtudományok elé, hogy jelöljék meg a szocialista életmód alapvető jellegzetességeit, fejlődési irányát, az érdekelt kutatók úgy érezték, hogy a feladat az elkövetkező négy-öt év alatt csak részben oldható meg. A helyzetnek ilyen óvatos megítélése a kutatók alapos ismereteiből és felkészültségéből következett: addig végzett munkájuk alapján tisztában voltak mind kutatási eszközeik tökéletlenségével, mind pedig azzal, hogy a másfél évtizedes kutatások még mennyi fehér foltot hagytak a magyarországi életmódok feltérképezésében. Az életmódot többféleképpen vizsgálták már eddig is, de a különféle kutatási módok közötti kapcsolat még nem alakult ki, ezek nem integrálódtak. Az elméletalkotás terén elért jelentős eredmények ellenére sincs még olyan átfogó, de ugyanakkor részleteiben is kidolgozott életmód-elmélet, mely az eddigi kutatási eredményeket rendezni tudná és a további kutatásokat rendszerbe foglalva koordinálná. Az eddig megfigyelt életmódjelenségek társadalmi rétegtől, földrajzi régiótól, demográfiai jellegzetességtől függő változatossága pedig óvatosságra int abból a szempontból, hogy menynyiben lehet általánosítani az egyes csoportoknál tapasztalt sajátosságok, összefüggések alapján más, még külön nem vizsgált csoportokra.

A magyar kutatók aggályaik ellenére is vállalkoztak a feladat megoldására, és az MTA Szociológiai Kutató Intézetének koordinálásával 11 intézményben indult meg a munka, melynek eredményeként néhány év múlva feltétlenül rendszerezettebb, átfogóbb és részletezettebb képünk lesz a magyarországi életmód jellegzetességeiről és tendenciáiról, mint ma. Az eredmények lehetővé teszik majd egyes életmódjelenségeknek megalapozottabb, az összefüggéseket figyelembe vevő értelmezését, és ezáltal a kutatások megkönnyítik a vezetés és a tervezés

döntéseit. Az életmódnak a maga sokoldalúságában való bemutatása pedig, ha az ismeretterjesztés közvetítésén keresztül eljut a társadalom minden rétegéhez, megteremti a sokoldalúbb, változatosabb életre irányuló társadalmi igények egyik feltételét.

Az elkövetkező évek életmódkutatásai azonban nem szorítkozhatnak arra, hogy az eddig kialakított módszerek alkalmazásával, a még fel nem derített területek feltérképezésével összegyűjtsék mindazokat az információkat, amelyek az aktuális kérdések megválaszolásához szükségesek. A kutatásoknak e munkák mellett ki kell terjedniük az életmód elméletének továbbfejlesztésére és olyan módszerek kidolgozására is, amelyek ugyan nem biztos, hogy rövid távon felhasználható eredményekhez vezetnek, de az életmódkutatás továbbfejlesztéséhez nélkülözhetetlenek. Ennek következtében gyakorlati értékük is van: az életmód alakulásával kapcsolatos kérdéseket nemcsak most tették fel, hanem ezek minden bizonnyal elhangzanak a jövőben is nálunk, egy olyan társadalomban, ahol a társadalom minden tagja számára elsőrendű cél a teljesebb élet kibontakoztatása. Az életmódkutatások feladata ezért az is, hogy megalapozzanak egy olyan megfigyelési rendszert, amelynek alapján regisztrálhatók a folyamatos változások, a különféle tendenciák összefüggései, és ily módon a jelenségek közötti kapcsolatok ismeretében a mai előrejelzéseknél sokkal tudományosabbakra tehet szert a kutatás. Ez a kutatási feladat az életmódkutatás távlati stratégiájának kialakítását kívánja.

A középtávú életmódkutatások összefogásához ma az életmódnak olyan meghatározását használjuk, amely négy lényeges jellegzetességet hangsúlyoz. Az első az élet teljességének figyelembevételére való igény. Az életmód az ember életmegnyilvánulásainak összességében fejeződik ki, egy élettényt sem lehet eleve kizárni. Az életmegnyilvánulások mindenkinél bizonyos hierarchia szerint rendeződnek; bár a hierarchiát kifejező preferenciák között sok hasonlóság mutatkozik az azonos társadalmi csoportokhoz tartozóknál, de mindenki életében szá-

mos egyedi jellegzetesség van, ami az ő preferencia-rendszerének sajátosságában fejeződik ki. Ilyenformán nem mondhat le az életmódkutatás egyetlen magatartásfajta megfigyeléséről sem, mert egyénenként egészen más jelentősége lehet ugyanazon életmód-összetevőnek. A többség számára mellékes tényezők kihagyása esetén a kisebbség életmódjáról esetleg torz képet tudunk csak adni. Az életkor előrehaladásával például az alapvető életfunkciók kifejtése válik központi jelentőségűvé, olyan tevékenységé, amely fiatal- és középkorban szinte automatikusan zajlik le. De előfordulhat értékeléseltolódás ezen a téren már korábban is, valamilyen élmény, betegség vagy sajátos alkat következtében. A háborús nélkülözések, a koncentrációs táborok borzalmai például nem egy embernél okoztak tartós változást az addig alárendeltként kezelt funkciók további megítélésében.

Az életmód általánosan elfogadott definíciója szerint az életmegnyilvánulások elsődlegesen tevékenységek, amelyek szükségletek kielégítését szolgálják. Az életmódkutatásnak ebből adódóan a tevékenységek megfigyelése a feladata. A tevékenységek alapján következtethetünk a szükségletekre, amelyek pontosabb leírása, kialakulásuk magyarázata további, intenzív módszerekkel végrehajtott vizsgálatot igényel. A tevékenységek számbavétele és mérése tehát az alapvető kutatási technika, de ez nem azt jelenti, hogy az életmódkutatás megelégedhetne a tevékenységek regisztrálásával. A tevékenységek értelmezése éppen olyan fontos, mint ezek megfigyelése, és ehhez segítséget nyújt a szükséglet fogalmi konstrukciója.

A szükséglet fogalmát többféleképp értelmezi a szakirodalom. Legnagyobb az egyetértés a fogalom értelmezésében akkor, amikor az emberi szervezet biológiai működéséhez nélkülözhetetlen tevékenységek iránti igény megjelölésére használják. Így az alvás, az evés vagy az ivás szükséglete mindenki számára magától értetődő. Más a helyzet, amikor olyan szükségletekről olvasunk, mint az agresszióé, az autonómiáé, a rendé, a szerzésé vagy az elismerésé. Ezek olyan szükségletek, amelyekre utaló

magatartás nem mindenkinél figyelhető meg, és éppen ezért indokoltak azok a viták, amelyek akörül folynak, hogy az ilyen típusú szükségletek mennyiben ténylegesen létező jellegzetességei az egyes emberek személyiségének, vagy pedig csupán magyarázó konstrukciók. Ez a vita még nem zárult le, de a vita eredményeként ma már tisztán látjuk, hogy a szükségletek mindenképpen mint történeti képződmények értelmezendők; nemcsak a második csoportba tartozók, de az evés vagy az ivás szükséglete is. Az emberek nem akármit akarnak enni vagy inni, hanem olyan ételeket és italokat kívánnak fogyasztani, amiket megszoktak; és csak az éhezés és szomjazás bírhatja rá őket valami olyan elfogyasztására, amit kultúrájuk valamilyen oknál fogva tilt.

Az életmódkutatások továbbfejlődéséhez nélkülözhetetlen, hogy ezek fokozottabban támaszkodjanak azon pszichológiai és szociálpszichológiai kutatásokra, amelyek célja a személyiség dinamikus leírása, ezen belül pedig a szükségletek fogalmának kifejtése.

A ma használt életmód-definíció harmadik jellegzetessége a rendszerességhangsúlyozása a tevékenységek előfordulásánál. Az életmódkutatás a rendszeres ismétlődést tartja alapvetőnek. Az ember életét egyedi, vissza nem térő események döntő módon befolyásolják, de bármilyen kivételes eseményről van is szó, és bármilyen válaszvonalat is jelent az élet folyamatában a későbbiek szempontjából, mégis igazán az jellemző, hogy a rendkívüli élményt valaki hogyan dolgozza fel, miként tükröződik az a mindennapos magatartásokban. Az életmódkutatások során ezért feltétlenül törekedni kell arra, hogy tisztázódjék, mennyiben esetlegesek és mennyiben ismétlődők a megfigyelt magatartások.

Az életmód-definíció végezetül leszögezi, hogy az egyes emberek életmódját életkörülményeik többé-kevésbé meghatározzák. Másképpen fogalmazva: eltérő életkörülmények lényeges különbségeket teremthetnek az egyes emberek életmódjában. Ez a megállapítás magától értetődő, nem szorul külö-

nösebb indokolásra; a mindennapi élet szakadatlanul illusztrálja mindenki számára. Az életmódkutatások rendszerének kifejlesztésére nézve viszont a fenti megállapításból lényeges következtetések adódnak: életmódkutatás nem lehetséges az életkörülmények lényeges tényezőinek számbavétele nélkül.

Az életmód jelenleg alkalmazott meghatározása nemcsak a középtávú kutatásoknál használható, hanem alapul szolgálhat az életmódkutatás távlati stratégiájának kialakításához is. Ugyanakkor az érdekelt kutatók többsége osztja azt a nézetet, hogy a ma használatos definíciót tovább kell fejleszteni, és valószínű, hogy már egy-két év múlva elméletileg jobban kifejtett és az operacionalizálásra több útmutatást adó életmód-fogalommal rendelkezünk. Ez azonban a konkrét kutatások eredménye lesz, és hiába próbálnánk meg ma spekulatív úton megfelelőbb megoldást keresni az életmód-fogalom meghatározására. A hosszabb távú kutatások valószínűleg újabb módosításokat hoznak a fogalmi apparátusban, a tökéletesedő fogalmi rendszer pedig elősegíti az újabb empirikus felmérések eredményesebb megtervezését.

A ma rendelkezésünkre álló életmód-meghatározás az empirikus kutatások számára az információgyűjtés három irányát jelöli meg. Az első feladat a mindennapi tevékenységek számbavétele és mérése; a második a tevékenységeket magyarázó pszichés folyamatok, a különféle szükségletek, motívumok tisztázása; a harmadik feladat pedig az életkörülmények regisztrálása.

A három irányban folytatandó kutatások szorosan összekapcsolódnak, és az egyik irányban végzett munkák eredményei hozzájárulnak a másik irányban folyó kutatások előbbrevitelé-hez. Az egyes tevékenységek megfigyelése útmutatást ad, hogy milyen motívumokat tételezhetünk fel, milyen irányban kell az intenzív pszichológiai vizsgálatokat vezetni. A motívumok vizsgálatának szükségszerűen folyamatként kell felfognia a személyiséget, amelynek alakulásában állandó szerepe van a tevékenységek mindennapi rutinjának, másrészt a múltbeli életkö-

rülményeknek. A mai életkörülmények vizsgálata sem különíthető el az előbbiektől: az életkörülmények nem függetlenek a cselekvő embertől, hanem annak napi tevékenysége következtében állandóan módosulnak. A kutatási irányok ezen interdependenciája ellenére mégis célszerűnek látszik, ha a távlati kutatási stratégia a konkrét feladatokat úgy bontja le, hogy azok egy-egy irány keretén belül kialakított elemi egységek megfigyelésével legyenek megoldhatók.

A tevékenységek megfigyelésének és mérésének többféle technikája alakult ki az eddigiek során, amelyek közül megbízhatóságát tekintve az időmérleg-készítés látszik a legjobbnak. Ugyanakkor viszont az egyszeri alkalommal elkészített időmérlegek kétségtelen hátránya, hogy nem alkalmasak a tevékenységek rendszerességének megállapítására: hogy a megfigyelt napon valamelyik tevékenység egyáltalán előfordul-e vagy sem, továbbá, hogy mennyi időt fordítanak rá, mindez esetleges. Éppen ezért az időmérlegek adatai csak csoportok összehasonlításánál adnak érvényes képet az egyes tevékenységek gyakoriságáról. A jövőt tekintve viszont nincs akadálya, hogy többszörös, ismételt időmérleg-készítéssel a kutatók már olyan ismeretek birtokába is jussanak, amelyek egyedek jellemzésére is felhasználhatók.

Az időmérleg-készítés majd az időmérleg-adatok feldolgozásának leglényegesebb kelléke a tevékenységi kategóriák megválasztása. Az időmérleg-technika fejlődése e kategóriák számának növelése és a kategóriák tartalmi homogenizálása irányában mutat. Az első vizsgálatok még kevés, többféle tevékenységet összefoglaló kategóriát használtak, melyek nem voltak homogének a tevékenységek lehetséges célját illetőleg sem. Szó volt például kereső munkáról, háztartási tevékenységekről vagy szabadidős tevékenységekről, az egyes gyűjtő csoportokba sokféle formájú és minőségű tevékenység tartozhatott, és ugyanakkor ez a szisztéma önkényes minősítésre kényszerített több tevékenység besorolásánál, amelyek azonos jogon több kategóriába is tartozhattak. A legújabb kutatások már elkerü-

lik a gyűjtő kategóriák alkalmazását és minél részletesebb kategóriarendszer kidolgozására törekednek, mégpedig úgy, hogy egy-egy tevékenység regisztrálásánál a különféle jellemző dimenziókat elkülönítsék. Így például a televízió műsorának nézése felbonthatóvá válik műsortípus szerint, továbbá minden egyes típus esetében mód van a nézés közvetlen motívumainak, helyének, körülményeinek figyelembevételére is, amelyek mind jelentős minősítő tényezők lehetnek a televíziónézés értelmezésében.

Az egyes tevékenységeket külön-külön kimutató vizsgálati eljárás eredményeként az életmód-mutatóknak hatalmas sokasága keletkezik, amely a hagyományos feldolgozási módszerekkel nehezen kezelhető. Időegységekben kifejezve aránylag kis különbségek mutatkoznak még csoportértékek esetében is, és ha a különbségek statisztikai értelemben szignifikánsak is, kérdéses, hogy milyen következtetéseket lehet levonni belőlük. Így például abból, hogy az egyik csoport tagjai átlagosan 10 percet olvasnak szépirodalmi könyvet, míg a másik csoportéi 15 percet, nem tudunk meg sokat. Minél részletezőbb az alkalmazott kategóriarendszer, annál több ilyen különbség megállapítására számíthatunk a vizsgálat végén.

Az eddigi kutatások azonban azt mutatták, hogy az elemzésnek nem kell megállnia az egyes kategóriák mutatóinak külön-külön történő összehasonlításánál, hanem lehetséges kiemelt mutatók alapján, vagy az egyes mutatókat összegező szintetikus indikátorok segítségével az életmód egyes nagyobb szektorait is jellemezni.

Az életmód egyes szektorainak, vagy más kifejezéssel élve, összetevőinek megkülönböztetése az elkövetkező kutatások egyik legfontosabb feladata. Eddig is történtek ilyen irányú kísérletek, mint amilyen például Siciński csoportosztási rendszere vagy a nemzetközi időmérleg-vizsgálat összegező tipologiája. Nem vitatom ezek közül egyiknek sem a jogosságát, de úgy érzem, hogy mindegyiknek hibája, hogy a tevékenységeket egy dimenzió mentén kívánta egyik vagy másik csoportba sorolni, abból az elvből kiindulva, hogy amely egyedi tevékenység az

egyik szektorba tartozik, az nem kerülhet egy másikba is. Véleményem szerint az életmódot a maga összetett valójában csak akkor tudjuk „megfogni", ha tudomásul vesszük, hogy egyazon tevékenységnek többféle jelentősége lehet életünkben, és ennek megfelelően több összetevőnél is jogosult a számbavétele.

Vegyük például a kereső tevékenységet, amely egyik legfontosabb összetevője az életmódnak. Alapelemei közül a leglényegesebb a munkahelyen végzett munka, amely mellett azonban még figyelembe kell venni a kereső munka teljes tartamának kiszámításához az egyéb helyeken folytatott minden olyan tevékenységet is, mely közvetlenül keresetet eredményez, vagy amely feltétele a kereső munka elvégzésének. Így a kereső munka szektorába beletartozik a szomszédoknak díjazás ellenében végzett rádiójavítás, a kisegítő gazdaságban nevelt disznó etetése, az iskolai dolgozatok otthoni javítása, a folyóirat számára otthon írt könyvrecenzió, de még az ennek előzményeként folytatott könyvolvasás is. Ez utóbbi viszont nyilvánvalóan beletartozik a művelődés szektorába is, hiszen a könyv olvasásakor egy sor olyan információ birtokába kerül az ember, melyek nemcsak közvetlen kereső munkájának elvégzését teszik lehetővé, hanem általánosságban is bővítik tudását, fejlesztik készségét. Ez a megállapítás azonban nemcsak az otthoni olvasással kapcsolatban lehet indokolt, hanem a munkahelyi munkavégzésre is állhat, elsősorban olyankor, ha új feladatokat kell megoldani vagy új helyzetben kell a korábban már begyakorolt munkát elvégezni. Nem kétséges, hogy ekkor is tanulás folyik; új ismeretekhez jutunk, és készségeink fejlődnek.

A munkavégzés és a művelődés szektorai tehát nem zárják ki egymást, egyes elemeik „közösek". Ugyanígy példákat lehetne hozni a háztartási feladatok és a szórakozás esetenkénti kapcsolatáról, vagy a közösség érdekében kifejtett tevékenység és a személyes viszonyok ápolása közötti kapcsolatról. A szektorok kölcsönös átfedése megnehezíti, bonyolultabbá teszi az életmód összetevőinek jellemzését, ugyanakkor azonban szabadabbá is teszi a kutató helyzetét abból a szempontból, hogy kije-

lölhet új szektorokat, választhat új csoportosítási szempontokat és ezek szerint az alapvető megfigyelési elemekből újból válogathat. A megfigyelési egységeknek ilyen több szempontú feldolgozása feltétlenül rugalmasabbá teszi az életmód kutatását és ábrázolását.

A fentiekből következik, hogy az egyes szektorok jellemzésére több mutatót kell figyelembe venni, legalábbis a kutatás első szakaszában. A későbbiekben viszont sor kerülhet a mutatók számának redukálására olyan formában, hogy ott, ahol a mutatók között rendszerint erős összefüggés állapítható meg, ott egy vagy két kiemelt mutató helyettesítheti a többieket az életmód egyes szektorainak bemutatásánál. Ez a kiemelés azonban nem lehet önkényes, ötletszerű, mint ahogy az sokszor előfordult a múltban. A kiemelést meg kell előznie a mutatók közötti kapcsolat vizsgálatának, mert csak a közöttük fennálló összefüggés erősségét kifejező értékek alapján dönthető el, hogy mennyiben jogos egy-egy mutató kizárólagos használata.

Az attitűdök vizsgálatával kapcsolatban született a szociológiai módszertani irodalom egyik jelentős megállapítása, mely a különböző, de ugyanazt az alapvető attitűdöt mérni kívánó mutatók egymással való helyettesíthetőségét szögezte le. Csoportok vizsgálatánál kiderült, hogy a nagyságrendet tekintve lényegében azonos megoszlásokat adtak ugyanarra a magatartásra vonatkozó különféle mutatók. Ha például a politikai attitűdöt különböző konkrét helyzetek megítélésére vonatkozó állítások vélelmezésével kívánták eldönteni, akkor a konkrét kérdés nem sokat változtatott azon, hogy mondjuk a konzervatív fogalmazású állítással az emberek milyen arányban értettek egyet vagy sem. Feltehető például, hogy nem sokban különbözne azok aránya, akik egyetértenének valamilyen elismert nemzetközi kitüntetés odaítélésével a chilei diktátor, a dél-afrikai miniszterelnök vagy a dél-koreai államfő számára. A három között lényeges különbségek is vannak, azonban az emberek többsége számára mindegyikük hasonló politikai erők szimbóluma. Ugyanilyen azonosságok várhatók más természetű atti-

tűdök többféle mutatóira adott válaszoknál is, mint például bizonyos irányzatú ízlések vagy a tradicionális gondolkodás vizsgálatánál. Minden egyes esetben azonban konkrét felmérések segítségével kell tisztázni, hogy mennyiben érvényes a kérdéses területen a helyettesíthetőség tétele, és csak azután lehet kiemelni egyik vagy másik mutatót.

Feltételezhető, hogy az egészen részletes időmérleg-adatok esetében is kiderül majd bizonyos helyettesíthetőség. Elképzelhető például, hogy a testápolás, a higiénia egyes elemei között olyan szoros az összefüggés, hogyha valakiről azt tudom, hogy naponta kétszer mos fogat, akkor emellett már nem szükséges azt is felderítenem, hogy az étkezések előtt mos-e kezet. De minden ilyen magától értetődő összefüggés fennállása verifikálandó. Jelenleg az időmérleg-adatok csak viszonylag nagy, összefoglaló kategóriákban kifejezve állnak rendelkezésre, és így a részletes mutatók közötti összefüggés még nem ellenőrizhető.

Az életmódkutatás távlati stratégiája egyik céljának tehát a tevékenységek megfigyelési rendszerének kidolgozásának kell lennie. A rendszer keretében tisztázni kell a legkisebb regisztrálási egységek részletes nómenklatúráját, valamint mindazokat a dimenziókat, amelyekre az információk egységenként begyűjtendők. A megfigyelési rendszer kidolgozásához tartozik az életmód alapvető szektorainak megjelölése, és javaslattétel arra nézve, hogy az egyes szektorok milyen mutatókkal jellemezhetők. Végezetül még mindig a kutatás ezen lépéséhez tartozik az egyes szektorok jellemzéséhez használt mutatók közötti összefüggések megállapítása, és az összefüggések alapján annak eldöntése, hogy milyen kiemelt mutatókkal lehet egész szektorokat bemutatni, és milyen mértékben.

Az életmód vizsgálatában a tevékenységi mutatókkal azonos fontosságúak a fogyasztási mutatók. Elméleti szempontból tulajdonképpen nincs különbség a kettő között: a fogyasztás is tevékenység. A fogyasztói tevékenységnek azonban kiemelt helye lehet a tevékenységek között, sok más tevékenység alá-

rendelődhet a fogyasztásnak. A fogyasztói magatartáson keresztül a személyiség alapvető orientáltsága derülhet ki. Ezért érthető, hogy a fogyasztói tevékenység megfigyelésére már a múltban is nagy gondot fordítottak, és megbízható technikákat dolgoztak ki. Az eddigi eredmények azonban e téren sem jelenthetik az utolsó szót: továbbfejlesztést kíván a regisztrálás technikája, de felülvizsgálandók egyes elméleti feltevések is, melyeken az eddigi empirikus vizsgálatok alapultak. Így például az esetek túlnyomó többségében a háztartás volt a fogyasztás megfigyelési egysége, és nem igen történt kísérlet a háztartás tagjai fogyasztásának különválasztására. A mindennapi életből tudjuk, hogy milyen lényeges különbségek lehetnek egyes családokon belül abban, hogy ki milyen arányban részesül a családi háztartás által felhasznált javakból, szolgáltatásokból. A különbségek fontos mutatói az életmódnak: nem véletlen ugyanis, hogy a férj, a feleség vagy a gyermek kiemelt fogyasztása érdekében mondanak le vagy kényszerülnek lemondani a család többi tagjai a rájuk eső hányad egy részéről. A hosszú távú kutatási stratégia egyik céljának kell lennie egy olyan vizsgálati módszer kidolgozása, amely segítségével az eddig rejtve maradt fogyasztási különbségek kimutathatók, és az életmód ábrázolásánál felhasználhatók.

Az életmódvizsgálatok a múltban gyakran megálltak a tevékenységek, a fogyasztás regisztrálásánál, a kapott adatokat a vizsgált személyek demográfiai, foglalkozási és iskolázottsági mutatói szerint csoportosították, és végül következtettek a tudati szféra azon jellegzetességeire, amelyek a közvetlenül észlelhető magatartásokra vezettek. Az elmúlt években e tekintetben lényeges változás következett be Magyarországon és külföldön egyaránt: egyre több olyan életmódkutatás indult meg, amelyek speciális technikákkal a manifeszt magatartásoktól függetlenül kívánták az életmódban szerepet játszó attitűdöket, célokat megismerni, valamint azokat a normákat feltárni, amelyek ezen attitűdök és célok kialakulásában közrejátszottak. Az életmódkutatások ilyen irányú kibővülése már a középtávú ku-

tatások bővítésénél is megmutatkozott: a Szociológiai Kutató Intézet által koordinált kutatások közül az egyik következetesen alkalmazza a komplex megközelítés módszerét. A jövőben azonban kívánatos lenne, ha minden életmódkutatás keretében egyaránt élnének a kétféle megközelítéssel, aminek azonban az a feltétele, hogy előzőleg kidolgozzuk az életmódvizsgálatok számára alkalmas, a magatartás-megfigyelésekhez kapcsolódó norma- és attitűdvizsgálati technikákat.

Az életkörülményeket eddig is minden életmódvizsgálat figyelembe vette, és a begyűjtött adatok jelentős része, néha többsége, a mindennapi élet feltételeiről nyújtott képet. Így ritka kivétel volt, amikor egy felmérés nem foglalkozott a megfigyeltek jövedelmi helyzetével, lakásviszonyaival, tartós fogyasztási javakkal való ellátottságukkal. Tulajdonképpen az életkörülmény jelzőjeként használták fel a demográfiai, foglalkozási adatokat is, abból a jogos feltételezésből kiindulva, hogy adott történelmi-társadalmi helyzetben a nem, a kor, az iskolai végzettség, a családi helyzet és egy foglalkozási csoporthoz való tartozás alapvető meghatározója annak, hogy valaki miként élhet.

A jövőben is szükséges az összes olyan életkörülmény-mutató alkalmazása, amelyek eddig szerepeltek, azonban előzőleg célszerű lenne felülvizsgálni e mutatókat abból a szempontból, hogy jelenlegi formájukban megfelelően fejezik-e ki azokat a társadalmi, esetleg természeti adottságokat, amelyek hatását figyelembe kívánnánk venni.

Sokszor találkozhattunk pontatlanul megszerkesztett életkörülmény-mutatókkal, amelyek dimenziói tisztázatlanok voltak, mérési egységei pedig vagy egybefolytak, vagy úgy voltak megválasztva, hogy alkalmatlannak bizonyultak a megfigyelt sokaság szétbontására. Ezek egyszerű technikai hibák, amelyeket nyilvánvalóan ki kell küszöbölni. Amikor a mutatók felülvizsgálatát szorgalmazom, többre gondolok ennél. Talán egy példával illusztrálnám a problémát.

Közismert a családi helyzet életmód-meghatározó szerepe.

A házas, kétgyermekes férfi vagy nő napi feladatai lényegesen különböznek a gyermektelen nőtlenéitől vagy hajadonéitól. Ennek megfelelően minden vizsgálat megkérdezi a családi állapotot, valamint a gyermekszámot. Kérdés azonban, hogy ezeknek az információknak a segítségével sikerülhet-e olyan kategóriákba sorolni a megfigyelteket, amelyek az életmódra ható családi viszonyok szempontjából homogének lennének. A családdal mint folyamattal foglalkozó kutatások azt bizonyítják, hogy ugyanazon családi állapotnak és gyermekszámnak egészen más jelentősége van a családi életciklus folyamán: a fiatal, kétgyermekes házas nő élete szükségszerűen egészen más, mint azé a már húsz esztendeje házas nőé, akinek 16–18 éves gyermekei vannak. Nyilvánvaló, hogyha e szempont szerint tovább finomítjuk a családi helyzet kategóriáit, akkor sem lesz azonos a családi helyzet jelentősége egy kategóriába tartozó emberek esetében sem, de ez már inkább egyéb életkörülményeik, valamint normáik és attitűdjeik különbözőségével magyarázható. A mutató által jellemezni kívánt családi helyzetet a családi élet dinamikáját is érzékelhető mutató lényegesen jobban kifejezné.

Hasonlóképpen érvényesíteni kellene a foglalkozási mutatók esetében is a dinamikus szemléletet. Ugyanazon foglalkozás, besorolás mellett lényeges különbségek lehetnek abban, hogy valakinek mi a helye a társadalom munkamegosztásában, és kívánatos lenne a mutatók olyan irányú továbbfejlesztése, hogy a jellemezni kívánt foglalkozási helyzetet pontosabban kifejezzék. Felülvizsgálandó az iskolai végzettség mutatója is: amennyiben olyan információra van szükségünk, hogy valaki milyen bizonyítványokkal rendelkezik egyes munkakörök betöltéséhez, akkor megfelel a jelenlegi mutató, ha viszont a műveltség jellemzésére kívánjuk a mutatót felhasználni, nyilván tovább kell fejleszteni.

Nem kívánok további példákat felhozni; úgy érzem, hogy a fentiek kellően érzékeltetik, hogy milyen irányban tartom kívánatosnak az életkörülmények mutatóinak továbbfejlesztését. Távlati célul tűzhetnénk ki e mutatók standardizálását is, de

ehhez nem elégséges a ma alkalmazott mutatók szakszerű megfogalmazása, mérési fokozataik pontos kidolgozása, hanem előfeltétel annak végiggondolása is, hogy az egyes mutatók milyen mértékig fejezik ki a jellemezni kívánt jellegzetességeket.

Az életmódkutatás első lépése a megfigyelés, amelynek közvetlen eredménye a mutatók sokasága. A második lépés a mutatók közötti összefüggések megállapítása, és ezek alapján az életmód alakulásának magyarázata. Ez esetben nem az azonos szektort kifejezni kívánó mutatók közötti összefüggések keresésére gondolunk, hanem azon összefüggések vizsgálatára, amelyek az életmód különböző szektorai, a különféle magatartási formák, a motívumok és az életkörülmények között állnak fenn.

Minden életmódkutatásnak szerves része a figyelembe vett jellegzetességek közötti kapcsolat vizsgálata. Ennek már a múltban is sokféle formájával találkozhattunk, és az összefüggések megállapításánál alkalmazott statisztikai eljárások rohamos fejlődésének lehettünk tanúi az elmúlt évtizedben. Az elektronikus számítógépek egyre nagyobb lehetőségeket biztosítanak az elemzések számára, és nemcsak az elemzések időtartamát, számát változtatták meg, hanem a kapcsolatok értelmezésében is megújtották az utat. A változók közötti kölcsönhatást a múltban is állandóan hangsúlyoztuk, vizsgálati modelljeink mégis egyirányú összefüggések kimutatására készültek. Függő és független változókat neveztünk ki, és az életmód különbségeit az életkörülményekben rejlő eltérésekkel igyekeztünk többnyire magyarázni. A független változók mérési skálája szerinti csoportosításokat tekintettük alapvetőnek, és az elemzés fejlettsége abban mutatkozott meg, hogy egyidejüleg hány független változót vettünk figyelembe. Az új elemzési módszerek a kutatás számára sokkal nagyobb rugalmasságot biztosítanak: a változók közötti összefüggésre vonatkozó előzetes hipotézis fontossága csökken, és mód nyílik arra, hogy a kutatás első lépésében kiszámított mutatók „maguk beszéljenek". A számítások előre

nem sejtett kapcsolatokat mutathatnak ki, valamint az életmódnak új dimenzióit tárhatják fel.

A kapcsolatok kutatásának új módszereit már ma is alkalmazzuk az életmódkutatásban, mégis hosszabb távú feladatnak kell tekintenünk egy dinamikus életmód-modell kidolgozását. Bár már most is tudjuk mind elméleti meggondolások alapján, mind az eddig végzett új típusú elemzések eredményeként, hogy nem elegendő néhány jellegzetességet kiemelni, és az életmódot ezek szerint tipizálni, esetleg magyarázni, mégis rövid és középtávú munkáinkban még elkerülhetetlenül egy ilyen modellt kell használnunk, mert egyrészt az eddig összegyűjtött információk még ebben a rendszerben hozzáférhetők, másrészt pedig az új elemzések eddig még csak példákat mutattak, eredményeik még nem álltak össze rendszerré.

Az életmódkutatás harmadik lépésében készül el az életmódok tipológiája. Mint említettem, a jelenlegi kutatásoknál használt életmód-definíció hangsúlyozza, hogy az életmód elemei mindenkinél valamilyen hierarchiában rendeződnek. Az életmód-tipológia célja a különféle hierarchiák megkülönböztetése és alapvető karakterisztikumuk megjelölése.

A magyar életmódkutatások eredményeként már sok életmód-típust rajzoltak meg, amelyek közül több rendkívül meggyőző: a mindennapi élet tapasztalatai alapján el kell ismernünk, hogy az emberek életmódjának uralkodó vonását sikerült megragadniuk. Ezek a tipológiák rendszerezve és kiegészítve rövid és középtávú kutatásaink nélkülözhetetlen eszközei. Ugyanakkor azonban nem felejthetjük el, hogy ezek kialakításához általában olyan megfigyelési eredményeket használtak fel, amelyeket még fejlettebb vizsgálati technikák alkalmazásával kell igazolni, továbbá a tipológiák által kifejezett összefüggéseket is a régi modell szerinti gondolkodás állapította meg. Elképzelhető, hogy az intuitív úton sikerült már több olyan típust megrajzolni, amelyet a módszeres vizsgálatok meg fognak erősíteni, és csak kismértékben egészítenek ki, azonban ez csak

lépésről lépésre haladó, módszeres kutatás eredményeként dőlhet el.

Az egyes életmód-típusok lényegében aszerint különböznek egymástól, hogy más és más az egyes életmód-szektorok jelentősége, szerepe a típustól függően az életmód egészében. Amikor például a közösségi embert szembeállítjuk a fogyasztó típussal, akkor az elsőnél arra gondolunk, hogy annak preferenciarendszerében első helyet foglal el azokban a társadalmi csoportokban kifejtett tevékenység, amelyekbe tartozik, ennek érdekében szükség esetén más irányú szükségleteinek kielégítéséről is lemond; ezzel szemben a másik számára a leglényegesebb azon javak biztosítása, amelyek saját biológiai és presztízs-szükségleteit elégítik ki. Az elsőnél azonban nem kerül sor állandóan áldozathozatalra, a másiknál pedig nem kell a mindennapi magatartásnak közösségellenesnek lennie; a hétköznapok sokszor egészen azonos formában zajlanak le mindkét típusnál. Az életmód alapvető különbsége a kritikus szituációkban válik szembeötlővé. Ebből az következik, hogy csupán a napi tevékenységek megfigyelésével nem határozható meg, hogy kinél milyen összetevő játszik domináns szerepet az életmódban, hanem a normák és az attitűdök vizsgálata is nélkülözhetetlen. A fenti típusok megállapításánál nyilván a normák, az attitűdök vizsgálata adja a fontosabb információt; akkor viszont, ha a krónikus beteg életmódját akarjuk jellemezni, a betegség által korlátozott tevékenység leírása jobban megragadhatja a domináns dimenziót, mint azok az attitűdök, melyek a mindennapi viselkedést már nem tudják irányítani.

Az életmód-tipológia kidolgozását megkísérelhetjük elméleti megfontolások alapján kialakított stratégiával, úgy, hogy az alapvetőnek minősített életmód-szektorokat sorba vesszük, és ezek dominanciája szerint alakítunk ki típusokat. De elképzelhető olyan megközelítés is, mely az empirikus vizsgálatok során megfigyelt valóságos életmód-konfigurációkat veszi alapul, és ezek közül a gyakrabban előfordulókat fejleszti tovább típussá. Mindkét megközelítés elmélyült, aprólékos munkát igényel,

csak így kaphatunk olyan átfogó tipológiát, amely valóban kimerítő, kifejezi a tényleges különbségeket, és egyúttal útmutatást ad arra nézve is, hogy az empirikus felmérések során milyen információkat kell összegyűjteni ahhoz, hogy e tipológia eredményesen alkalmazható legyen.

Egy ilyen tipológia kidolgozása hosszú távú feladat, éppen úgy, mint a mutatók új rendszerének elkészítése, vagy a mutatók közötti összefüggés új modellek alapján történő vizsgálata. Ahhoz azonban, hogy az életmódkutatást valóban módszeres tudománnyá tegyük, el kell végezni e feladatot. Máról holnapra ez nem oldható meg, de megrövidíthetjük a folyamatot, ha a rövid és középtávú életmódkutatásainknál is állandóan az elméleti és módszertani feltételek tisztázására törekszünk, és fokozott gonddal vonjuk le a kutatások elméleti és módszertani konklúzióit.

Tartalom

Előszó 5

I. Az életmód elméleti kérdései

Köpeczi Béla: Az életmód tudati összetevői és jellegzetességei a mai magyar társadalomban 11

Kulcsár Kálmán: Életmód és magatartásirányítás 27

Losonczi Ágnes: Az életmódkutatás néhány elvi problémája . 44

N. Sz. Manszurov: Az életmódkutatás elméleti kérdései *(Fordította: Előd Nóra)* 89

V. Z. Rogovin: Az „életmód" fogalma mint a szociálpolitika tudományos-elméleti kategóriája *(Fordította: Előd Nóra)* .. 119

A. Siciński: Változások az életmódban *(Fordította: Petri György)* 135

Szántó Miklós: Gondolatok a szocialista életmódról 145

Hankiss Elemér: Társadalmi értékek – társadalmi magatartás . 158

II. Az életmódkutatások módszerei

Manchin Róbert: Az életmód empirikus vizsgálatának módszertani kérdései 195

Andorka Rudolf: Társadalmi jelzőszámok képzése az életmód vizsgálatára 211

M. Illner: Az életmód fogalmának operacionalizálása statisztikai adatok segítségével *(Fordította: Petri György)* 227

B. Filipcová: A szocialista életmód alakulása mint tudatosan irányított társadalmi folyamat *(Fordította: Előd Nóra)* 264

Cseh-Szombathy László: Az életmódkutatás távlati stratégiája 286

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szerkesztette dr. Kovács András
A kötésterv és a tipográfia Bereczki Gábor munkája
Műszaki vezető Mózes Tibor
A szedést 1978. III. 14-én kezdték meg
Megjelent 1978. IX. 9-én, 3000 példányban
Terjedelme 16,2 (A/5) ív
Készült a Zrínyi Nyomdában 78.1431/1–(3311)
Felelős vezető Bolgár Imre vezérigazgató

28.– Ft

Életmódkutatás a szocialista országokban

(Szerk.: Szántó Miklós)

Az életmód problémái egyre inkább az érdeklődés középpontjába kerülnek a legtöbb fejlett országban. Ez a kötet azokról a szociológiai kutatásokról ad számot, melyeket a szocialista országokban folytattak az életmód problémái kapcsán. A tanulmányok foglalkoznak az életmódváltozások okaival, következményeivel, azokkal a társadalmi tényezőkkel, amelyek bizonyos életmód-típusok fennmaradását, illetve eltűnését eredményezik. Az életmódot meghatározó gazdasági tényezők mellett több szerző rámutat a nem gazdasági jellegű szükségletek, értékek szerepére az életmód alakításában. Külön tanulmánycsoport foglalkozik az életmódkutatások módszertani problémáival, a karakterisztikus életmódkutatók kialakításának kérdésével. A kötet egésze reprezentatív képet nyújt az életmódkutatások helyzetéről a szocialista országokban.